

CE URMEAZĂ DUPĂ NEOLIBERALISM?

PENTRU UN IMAGINAR POLITIC ALTERNATIV

Coordonatori:
Sorin Gog și Victoria Stoiciu

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

CE URMEAZĂ DUPĂ NEOLIBERALISM?

Pentru un imaginar politic alternativ

Coordonatori:

Sorin Gog | Victoria Stoiciu

CE URMEAZĂ DUPĂ NEOLIBERALISM?

Pentru un imaginar politic alternativ

Coordonatori:

Sorin Gog | Victoria Stoiciu

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2024

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. Irina Culic

Conf. univ. dr. Gabriel Troc

Redactor: C.S. Dr. Cosmin Borza

***Imagine copertă: Cityscape of Bucharest, Romania during sunset -
by wirestock_creators - Freepik.com, Premium license***

ISBN 978-606-37-2028-4

Licență Creative Commons Atribuire-Necomercial 4.0 Internațional

Pentru a vedea o copie a acestei licențe vizitați

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ro>

© 2024 Coordonatorii volumului. Toate drepturile rezervate. Reproducerea integrală sau parțială a textului, prin orice mijloace, fără acordul coordonatorilor, este interzisă și se pedepsește conform legii.

Universitatea Babeș-Bolyai

Presa Universitară Clujeană

Director: Codruța Săcelean

Str. Hasdeu nr. 51

400371 Cluj-Napoca, România

Tel./fax: (+40)-264-597.401

E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro

<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

Cuprins

Sorin Gog, Victoria Stoiciu	7
<i>Transformări capitaliste în România și critica consensului neoliberal</i>	
Vladimir Pasti	33
<i>România și disputa capitalismelor</i>	
Enikő Vincze	67
<i>Alternativă la criza locuirii în capitalism: reper pentru o viziune socialistă</i>	
Ioana Florea, Mihail Sandu-Dumitriu	95
<i>Mișcarea pentru dreptul la locuire și susținerea populară a revendicărilor ei</i>	
Andrei Mocearov	117
<i>Misterul prețurilor de neplătit la energie. Capitalismul nu funcționează și lumea vrea socialism</i>	
Ovidiu Goran, Aurora Trif, Dragoș Adăscăliței	143
<i>Paradoxul rolului Uniunii Europene și al statului privind drepturile fundamentale ale sindicatelor din România: oscilare între sprijin și subminare</i>	
Sebastian Țoc, Andreea Gheba	163
<i>(In)echitatea educațională în sistemul de învățământ românesc</i>	
Tudorina Mihai	193
<i>Diferențe de gen în orientarea politică în România: cum se plasează femeile pe axa politică stânga-dreapta</i>	

Adi Dohotaru.....	213
<i>Ecologie politică în spațiul românesc: în ce măsură e conștientizată urgența climatică?</i>	
Irina Velicu, Hestia Delibas	247
<i>Suveranitatea alimentară între populism și progresism</i>	
Elena Trifan	271
<i>Dezvoltarea personală și intensificarea individualismului: o analiză a valorilor de clasă și a solidarității</i>	
Vladimir Borțun.....	297
<i>Un electorat în căutarea unui partid: stânga românească de azi și de mâine</i>	
Despre autori.....	323

Transformări capitaliste în România și critica consensului neoliberal

Transformările neoliberale ce au avut loc în ultimele trei decenii în România par, retrospectiv, aproape un destin social și economic implacabil. Ele sunt adesea prezentate de către majoritatea economiștilor români ca prețul pe care societatea românească a trebuit să îl plătească pentru stagnarea economică datorată politicilor etatiste din perioada socialistă. Tranziția la o economie de piață „sănătoasă” nu putea fi, astfel, decât una abruptă, bazată pe terapii de șoc și pe măsuri de austeritate. În cadrul discursului promovat de intelectualii de dreapta care domină sfera publică din România aceste reforme structurale radicale au fost văzute ca fiind necesare pentru recuperarea decalajelor în raport cu Occidentul și pentru inserția economiei naționale în structurile civilizaționale ale capitalismului global. Ceea ce a dominat în mare parte ultimele două decenii de istorie economico-politică românească a fost acest consens neoliberal, bazat pe un stat social minimal, pe financializare, pe privatizări extensive și pe instituirea unor relații de muncă care să permită investitorilor autohtoni și străini condiții favorabile pentru realizarea unor profituri suficient de mari încât să stabilizeze fluxurile de capital în țară noastră.

Conștiința istorică contemporană este dominată de celebrarea liberală a proprietății private în detrimentul proprietății publice, de o retorică publicitară a consumerismului aducător de fericire și de cultivarea antreprenorială a oportunităților pe care circulația de bunuri și servicii le oferă azi unei societăți europenizate. Pentru mulți dintre economiștii din jurul structurilor de putere – banca centrală, guvern, instituții financiare,

universități, firme de consultanță, consorții de investitori – toate aceste beneficii ale reformelor capitaliste sunt accesibile tuturor celor care muncesc și trudes cinstit. Ceea ce stă, în viziunea acestora, în calea generalizării bunăstării oferite de piața liberă sunt asistații sociali, serviciile publice gratuite, sindicatele, marile birocratii din administrația centrală și locală, precum și toate elementele impregnate de o mentalitate învechită, „cvasi-comunistă”, care așteaptă ca statul să le ofere resursele necesare existenței zilnice. În ciuda unor numeroase disfuncționalități societale – ample inegalități sociale, zone urbane segregate, marcate de sărăcie extremă, o profundă criză a locuirii, numeroși angajați plătiți doar cu salariul minim pe economie, costuri ale traiului care fac ca segmente largi populaționale să nu poată să își permită un nivel decent de viață, amplificarea inegalităților regionale, emergența unor ample zone rurale în care orice speranță pentru un trai mai bun și pentru mobilitate socială pare imposibilă etc. –, contestarea acestui consens neoliberal și critica transformărilor capitaliste se fac puțin auzite în spațiul public românesc (Gog, Braniște și Turcuș 2021). Vocile critice cu privire la aceste reforme neoliberale sunt marginale în politica autohtonă, în mass-media și mai ales în câmpurile de producție de expertiză economică și socială, în ciuda faptului că, la nivel societal, există o amplă nemulțumire față de modul în care tranziția de la socialism la capitalism a avut loc, după cum se manifestă și convingerea unui larg segment al populației că, cel puțin din punct de vedere socio-economic, traiul a fost mai bun în România înainte de 1989.

La începutul anilor '90, modelul unei economii politice neoliberale era departe de a fi unanim susținut, așa cum se întâmplă astăzi. Istoria economică românească reține preponderent bătălia politică care s-a dat între strategiile neodezvoltaționiste propuse de FDSN (ulterior PDSR) și cele neoliberale susținute de CDR și de economiștii din jurul băncii centrale (Gabor 2011; Ban 2014). O atenție mai mică s-a acordat, însă, perspectivelor keynesiene și socialist-reformate care, la începutul anilor '90, au pledat pentru o viziune alternativă cu privire la reformele economice ce urmau să fie adoptate. Spre deosebire de economia politică promovată de neodezvoltaționiștii liberali și populiști, care viza o adaptare moderată la economia de piață capitalistă și concesii treptate liberalizării și privatizării,

și spre deosebire de politicile promovate de experții neoliberali conectați la expertiza Băncii Mondiale și a FMI, care susțineau o terapie rapidă de șoc (Ban 2014, 109-193), economiștii socialiști-reformatori și cei keynesieni se poziționau critic față de iminența acestor transformări capitaliste. Primii susțineau o reiterare a economiei socialiste centrată atât pe planificare, cât și pe deschiderea unor sectoare către piață, precum și pe instituirea unei democrații economice care să permită un control real al muncitorilor asupra proceselor de producție (Constantinescu 2000, 65; Ban 2011, 440). Cei din urmă erau adepții unei tranziții graduale la economia de piață, în care statul neo-corporatist juca un rol important în realizarea de împrumuturi și de investiții publice (Ban 2011, 443-447).

Aceste perspective critice au intrat treptat într-un con de umbră în procesul de consolidare a unei hegemonii neoliberale în rândul economiei și științelor sociale din România. O bună parte din teoriile și conceptele pe care mediile de stânga le-au descoperit în ultimul deceniu în articularea unei critici la adresa transformărilor capitaliste contemporane au fost însă foarte clar și coerent articulate de aceste voci keynesiene și socialist-reformatoare la începutul anilor '90. Însă, ceea ce pentru noi este istorie recentă, pentru ei constituia anticiparea unei realități sociale sumbre, ce urma să se configureze ca o consecință a reformelor ce erau implementate sub ochii lor. Poziționările lor critice merită re-iterate, pentru că majoritatea predicțiilor lor, din păcate, s-au adeverit și pentru că ilustrează alternativele politice care existau la modelul neoliberal în jurul căruia s-au raliat, în scurt timp, științele sociale din România. Imaginarul politic care structura această critică a neoliberalismului în desfășurare trebuie reluat azi în România mai mult ca oricând. Retrospectiv, ne putem da seama că un alt tip de societate mai justă și mai solidară ar fi fost posibil de realizat și în condițiile turbulente ale primelor decenii post-socialiste.

Încă din ianuarie 1992, N.N. Constantinescu, una dintre vocile cele mai critice cu privire la noile transformări capitaliste, atrăgea atenția în ziarul *Economistul* asupra costurilor sociale masive pe care noile teorii monetariste și liberalizarea prețurilor le vor avea prin generarea unei inflații galopante. Modul defectuos în care aceste politici monetare erau gestionate urma să genereze un faliment al întreprinderilor de stat și rate de șomaj ridicate. În

acest context, diminuarea dramatică a puterii de cumpărare urma să creeze o criză semnificativă din punct de vedere social. Ceea ce era cel mai grav, pentru el, era modul în care o serie de măsuri macro-economice defectuoase, însoțite de politici fiscale inadecvate, dislocau capacitățile productive ale acelor industrii care funcționau în condiții optime. Încă de la primele discuții despre privatizarea întreprinderilor, el evidenția modul în care noile economii politice urmau să genereze o tot mai mare creștere a șomajului și incapacitatea bugetară a statului de a asigura protecția socială a celor disponibilizați, în ciuda asigurărilor date de guvernanți. Ceea ce face în fapt această criză economică (în 1992 încă incipientă) este să genereze un proces de acumulare primitivă de capital prin transferul resurselor publice în mâini private: „În fond, calculele elementare arată că ceea ce se acumulează în mâinile unei pături care acum deține capital reprezintă – cu excepția a ceea ce s-a scurs peste hotare – tocmai valorile economice pierdute de majoritatea populației, care, în acești ani, a sărăcit. Cu alte cuvinte, costurile sociale care nu sunt acoperite de protecția socială a populației se acumulează ca avere în mâinile păturii care se îmbogățește” (Constantinescu 1992, 168).

Înțelegerea în anii '90 a reformelor economice ca o formă de depozitare a bunurilor colective, respectiv de re-iterare a unui proces de acumulare primitivă de capital era o poziție extrem de rar întâlnită în spațiul public românesc. Pentru N.N. Constantinescu această poziționare nu constituie un slogan dogmatic, ci mai degrabă rezultatul unei analize istorice extrem de atente cu privire la modul în care acest proces s-a realizat, începând din secolul al XVIII-lea, pe teritoriile care compun azi România. În 1991, când și-a publicat poate cea mai importantă carte a sa – *Acumularea primitivă de capital în România* –, el avea în spate o amplă documentare a emergenței formațiunilor capitaliste în România. Acest efort de realizare a unei istorii sociale și economice a capitalismului românesc îl ajută, la începutul anilor '90, să înțeleagă foarte clar că tranziția către capitalism, deși este prezentată ca un nou început pentru societatea românească, reiterează de fapt procese de acumulare primitivă care au mai funcționat în România.

Un rol important în realizarea acestei acumulări primitive de capital l-a avut privatizarea masivă a întreprinderilor publice. N.N. Constantinescu observă formele de corupție și interesele clientelare care au fost asociate cu

unele dintre privatizări, însă este interesat în mod special de noua economie politică capitalistă și de rolul pe care privatizarea îl are în dinamicele de deposedare și de acumulare. El analizează cu atenție politicile economice promovate de Banca Mondială, de FMI ori de experții occidentali și scoate în evidență caracterul profund ideologic al acestor recomandări și absența unei cercetări sociologice temeinice a modului în care tranziția se desfășura efectiv în România (Constantinescu 1993, 115-116). Tipul de capitalism pe care îl recomandau experții neoliberali pentru a fi implementat în Europa Centrală și de Est nu există, de fapt, în Occident, prin urmare Constantinescu avertizează că urma să constituie un experiment periculos din punct de vedere social (Constantinescu 1997, 65) care va duce la o modificare radicală a structurii de clasă a societății românești (Constantinescu 1993, 64). În acest context, el problematizează nevoia unei integrări europene reale și evitarea pericolelor care există într-o strategie de restructurare a economiei regionale, care face ca țările din Europa de Est să devină doar un „hinterland furnizor de materii brute, piață de desfacere și piață de plasat credite avantajoase” (Constantinescu 2000, 542) sau economii dependente, care reușesc să atragă doar acele tipuri de investiții aflate în căutarea unei forțe de muncă calificate și ieftine, generatoare de profituri substanțiale.

Multe din perspectivele critice articulate de N.N. Constantinescu și de alți economiști keynesieni și socialiști-democrați cu privire la implementarea reformelor capitaliste și la anticiparea efectelor sociale și economice nefaste pe care acestea urmau să le aibă asupra populației vor fi confirmate de evoluția societății românești în următoarele trei decenii. Vasta literatură despre varietățile capitalismului în Europa Centrală și de Est a scos în evidență diferitele modelele de capitalism ce au fost dezvoltate în regiune și rolul pe care politicile publice promovate la nivel național l-au avut în a modela o relație specifică între capital, muncă și stat. România este descrisă în această literatură ca fiind una dintre țările care a implementat cele mai radicale reforme neolibérale, în urma căreia au rezultat costuri sociale teribile (Bohle și Greskovits 2006; Bohle și Greskovits 2007; Bohle și Greskovits 2019).

* * *

Reformele neolibérale din România post-decembristă au avut un început mai lent și mai gradual decât în țările vecine. Spre deosebire de alte state din regiune, politicienii români nu au fost dispuși să adopte imediat programul de terapie de șoc promovat de instituțiile financiare internaționale, încetinind aplicarea acestuia și amânând demararea în forță a procesul de privatizare, în încercarea de menținere a rolului statului în economie, în special în sectoarele cheie. Urmare a acestei ezitări, România a traversat o perioadă scurtă de dezvoltationism liberal imediat după Revoluție, în perioada 1990-1992, care a fost urmată de o la fel de scurtă etapă de neo-dezvoltationism populist din 1992 până în 1995 (Ban 2014). Trecerea la o economie de piață a rămas obiectivul de necontestat în toată această perioadă, dar guvernării români, în special, cuplul Iliescu-Văcăroiu, au optat pentru un rol sporit al statului în economie, fiind dificil de apreciat dacă această alegere a fost determinată de o viziune de dezvoltare economică asupra rolului statului, ancorată ideologic, sau de alte considerente. Ipoteza cea mai plauzibilă e cea a unui melanj între factorii de sorginte ideologică și motivațiile foarte pragmatice ale clasei politice a vremii, care încerca să modeleze procesul de privatizare într-o manieră care să satisfacă cât mai mult interesele clientelei de partid (Dăianu și Murgescu 2013). Totuși, chiar dacă măsurile luate nu au fost la fel de brutale precum terapia de șoc aplicată în alte state ex-socialiste, impactul lor socio-economic a fost cât se poate de violent, subminând puterea de cumpărare a populației și crescând inflația chiar și până la 295% în 1993¹.

Sosirea la guvernare în 1996 a unei coaliții de centru-dreapta (Convenția Democrată Română, CDR) a marcat o ruptură în raport cu modelul neo-dezvoltationist anterior și a dat startul aplicării terapiei de șoc în România. Prioritățile noului guvern au fost restrângerea creditării, măsuri de austeritate fiscală și privatizări cu orice preț. În timp ce guvernul Văcăroiu a mizat pe necesitatea menținerii controlului statului în sectoare strategice (petrol, gaze, ciment, telecomunicații), guvernarea CDR a trecut în forță la privatizarea acestor sectoare. Prin contrast cu guvernarea anterioară, care

¹ Vezi seriile date oferite de Institutul Național de Statistică, <http://www.insse.ro/cms/ro/content/ipc-serii-de-date>. Accesat în 20 noiembrie 2023.

susținuse metoda MEBO, guvernarea CDR a preferat vânzarea către mari investitori străini. Mii de întreprinderi au fost privatizate, ponderea capitalului social integral privat crescând de la circa 8% la aproape 42% din PIB între 1996 și 2000².

Rezultatul terapiei de șoc a fost un dezastru economic, generând un al doilea val de dezindustrializare a României, după cel din 1991-1992. În această perioadă s-a manifestat fenomenul orașelor monoindustriale devastate economic și social și al re-orientării angajaților disponibilizați din industrie către agricultura de subzistență. La rândul său, dezindustrializarea a generat un reviriment al României rurale, ponderea populației ocupate în agricultură crescând de la 27,5% în 1991 la 36,8% în 1999 (Anuarul 1999). În plus, trebuie menționat că acest proces a fost însoțit de o tranziție de la agricultura modernă, de scară, la mica producție agricolă și foarte adesea la agricultura de subzistență, ceea ce a produs transformări profunde ale structurii sociale, ale căror consecințe le resimțim și azi, România fiind țara europeană cu cei mai mulți lucrători casnici, neremunerați, ocupați în agricultură. Acest statut ocupațional implică, de regulă, venituri foarte mici și este asociat cu rate înalte ale sărăciei, adesea reprezentând o formă de șomaj latent³. La finalul guvernării CDR, în 2000, rata șomajului înregistrat făcuse un nou salt (Bădulescu 2006), în timp ce sărăcia absolută a ajuns la 35,9%⁴, în creștere accelerată față de momentul anterior începerii terapiei de șoc (1995), când era de 25,4% (Pop 2009).

Anii guvernării CDR au reprezentat perioada de vârf a terapiei de șoc pentru România, dar avansul neoliberalismului va continua și după plecarea de la guvernare a coaliției de centru-dreapta și instalarea unui guvern social-democrat începând cu 2000. Intensitatea reformelor operate nu a fost aceeași, dar direcția a rămas neschimbată. Din perspectivă cantitativă, numărul de

² Vezi datele oferite de Comisia Națională de Prognoză în *Evoluția sectorului privat în România*, raport din 20 februarie 2007, <http://www.cnp.ro/user/repository/13d8770e862eb522b62f.pdf>. Accesat în 20 noiembrie 2023.

³ Vezi datele oferite de Monitor Social, <https://monitorsocial.ro/indicator/ocupare-in-agricultura/>. Accesat în 20 noiembrie 2023.

⁴ Vezi informațiile oferite de Ministerul Muncii și Protecției Sociale în *Sărăcia în România: profil, tendințe, politici de combatere și prevenire în anul 2007*, <https://dokumen.tips/documents/sfrfcia-n-romnia-profil-tendine-politici-de-si-ncepnd-cu.html?page=1>. Accesat în 20 noiembrie 2023.

privatizări din guvernarea Năstase a fost mai mic decât numărul privatizărilor din mandatul CDR, în schimb, guvernarea de centru-stânga s-a orientat către „perlele strategice” ale industriei, cum ar fi ALRO, Petrom, RAFO sau Sydex. Totuși, în contextul revirimentului economic regional, dar și al unui ritm mai puțin brutal al reformelor, România și-a reluat creșterea economică, care a ajuns la cifra record de 8,4% în anul 2004; simultan, șomajul a scăzut, venitul mediu a crescut (Economica 2012), iar sărăcia absolută, în special în mediul rural, a atins în 2006 cel mai scăzut nivel înregistrat din 1995 (Banca Mondială 2007). Totuși, aceste evoluții pozitive trebuie interpretate holistic – chiar dacă la o scară mai redusă prin comparație cu anii '90, inegalitățile, sărăcia și șomajul au rămas un flagel al societății românești.

Dacă anii 2000 au reprezentat o încetinire a ritmului reformelor structurale prin comparație cu anii '90, anii 2008-2009 și debutul crizei economice globale au marcat un asalt fără precedent al neoliberalismului asupra societății românești, cu efecte dramatice pentru populație. Măsurile de austeritate și reformele neoliberale care au urmat au coincis cu un moment în care victoria neoliberalismului era covârșitoare la nivel de discurs, credința că piața reprezintă soluția la toate problemele și că statul și politicul sunt esențialmente corupte și viciate devenind un soi de simț comun.

Dacă până atunci toate guvernele au acompaniat reformele economice cu un pachet de politici sociale minimale, menite a conserva o plasă de siguranță pentru populație și a asigura astfel pacea socială, tandemul format din președintele Traian Băsescu și premierul Emil Boc au atentat în premieră la această fragilă plasă de siguranță, tăind salariile și beneficiile sociale. Aceste măsuri și afectarea unor drepturi salariale și sociale au marcat o schimbare majoră de abordare prin comparație cu toate guvernele anterioare, care nu au recurs la un asemenea gest radical nici măcar în perioadele de recesiune economică severă. Măsurile luate au dus reformele neoliberale la un nou nivel, fără precedent, subordonând explicit nevoile sociale exigențelor pieței sau, cum spune Streeck, situând mai presus interesele *Marktvolk* decât drepturile *Staatvolk* (Streeck 2014). Echilibrul fragil dintre principiul solidarității sociale și principiul libertății pieței a fost

spulberat, iar balanța a fost înclinată în favoarea pieței, a cărei logică s-a extins în zone (cum ar fi piața muncii, protecția socială sau sănătatea) care până atunci rămăseseră încastrate social (Polanyi 2013) și fuseseră protejate de logica neoliberală a pieței. Măsurile structurale adoptate de guvernul Boc după 2010 au extins logica de funcționare a pieței sau au încercat să o extindă către zonele menționate, marcând un nou val de comodificare.

Efectele punctuale ale acestor politici s-au făcut resimțite imediat și au constat în scăderea salariului mediu (Stoiciu 2012), în creșterea șomajului, în scăderea gradului de acoperire cu contracte colective. Dar, dincolo de aspectele sociale legate de șomaj, de sărăcie și de nivel de trai, reformele neolibérale implementate au produs un model de dezvoltare cu vulnerabilități intrinseci. Tranziția postcomunistă s-a caracterizat printr-un refren dominant, care susținea că dezvoltarea este un rezultat implacabil al privatizării și al liberalizării; această convingere a făcut ca rolul instituțiilor să fie ignorat și trecut în plan secund, conducând la sub-dezvoltare instituțională (Dăianu și Murgescu 2013). Lipsa unor instituții sociale și politice puternice a făcut ca mecanismele economice să rămână dez-încastrate social și a adâncit, în ultimă instanță, dependența societății și a bunăstării membrilor acesteia de mersul economiei. Neglijând consolidarea capacității instituționale, crezul ideologic care spunea că dezvoltarea este produsul privatizării și al liberalizării economice a ajuns o profeție auto-îndeplinită: în lipsa unor instituții puternice, piața a devenit motorul central al dezvoltării, o dezvoltare problematică, cu o dependență accentuată de capitalul străin sau de fluctuațiile acestuia și foarte inegală, cu decalaje geografice imense și în expansiune, în ciuda creșterii economice. Astfel, dacă la începutul anilor '90, patru regiuni din țară aveau un PIB per capita mai mare decât media națională, în 2018 acest lucru era valabil doar în cazul a două dintre ele; mai mult, dacă în 1993 PIB-ul per capita nu scădea în niciuna dintre regiuni sub 80% din media națională, în 2018 Regiunea Nord-Est avea doar 63% din media națională a PIB-ului per capita (Fina *et al.* 2021).

O parte din efectele sociale și economice negative ale reformelor operate de cuplul Boc-Băsescu a fost gradual reparată în anii de creștere economică care au urmat după 2012, dar efectele lor profunde nu au fost niciodată pe deplin înlăturate. Adoptarea unor politici de tipul *wage led*

growth, majorările salariale și de pensii din anii de creștere economică care au urmat perioadei reformelor operate de Băsescu-Boc au reușit să crească nivelul de trai al populației și să reducă nivelul de sărăcie sau de șomaj, dar au rezistat modificările profunde produse în modul de operare a relației dintre societate și piață. Legitimitatea instituțiilor publice sau a statului în ansamblu, deja fragilă, a fost diminuată și mai mult; asistența socială și protecția celor vulnerabili au rămas un subiect tabu pe agendă politică a deceniilor care au urmat, dovadă fiind diversele proiecte legislative de înăsprire a condițiilor de accesare a ajutoarelor sociale și lipsa oricărei majorări semnificative a cuantumului ajutoarelor sociale⁵. Implicațiile metaforei „statului obez” lansate de Traian Băsescu sunt la fel de actuale până în prezent și se materializează prin retorica și practica reducerii cheltuielilor publice, respectiv ale necesității eliberării economiei de sub povara statului prin de-reglementare și flexibilizare. Acest lucru se întâmplă pentru că neoliberalismul trebuie înțeles dincolo de reprezentarea care îl reduce la un set de practici de comodificare (privatizări, liberalizare, de-reglementare), el producând o mutație epistemică la nivelul subiectivității sociale – ca proiect, el urmărește să transforme modul în care indivizii se raportează unii la ceilalți și la mediul înconjurător (Madra și Adaman 2014).

O ultimă remarcă legată de neoliberalismul românesc și de modelul de organizare socială care s-a coagulat în jurul său: ceea ce ne izbește este decalajul dintre anvergura problemelor sociale cu care se confruntă societatea ca urmare a transformărilor socio-economice și cvasi-absența acestor probleme pe agenda politică, așa cum o arată și ancheta sociologică a Fundației Friedrich Ebert România. În ciuda faptului că agenda cetățenilor e dominată de probleme sociale și economice, agenda politicului a fost incapabilă să acomodeze aceste probleme și să le supună deliberării (Crăciun 2017). Așa cum susține Boris Buden, în societățile postcomuniste contradicțiile existente rămân vacante – deși ele există, nu sunt percepute ca atare, astfel încât se produce un soi de anestezie socială (Buden 2009). „There is no such thing as society” este probabil sloganul care descrie cel mai bine societatea românească postcomunistă; în loc să devină expresia conflictelor

⁵ Vezi datele oferite de Monitor Social, <https://monitorsocial.ro/data/evolutia-raportului-dintre-venitul-minim-garantat-si-salariul-minim/>. Accesat în 20 noiembrie 2023.

sociale care traversează societatea aflată în transformare, politica românească postcomunistă le evacuează și menține aceste conflicte în sfera privată, iar de acolo, eventual, le împinge către ordinea necesității (Hay 2013).

* * *

Capitolele din cadrul acestui volum analizează implementarea în diverse domenii (relații de muncă, educație, locuire, ecologie, alimentație, accesul la utilități publice, politică, moduri de subiectivare, diferențe de gen etc.) a acestor reforme neoliberale. Ele scot în evidență impactul pe care acestea le-au avut asupra societății românești și încearcă să articuleze un imaginar politic alternativ. Ce a funcționat greșit în ultimele decenii în România și în ce orizont politic trebuie să înscriem formularea unor alternative politice care pot să genereze mai multă incluziune și justiție socială? Recomandările autorilor variază de la elaborarea unor principii de economie politică și de la promovarea unor politici sociale la recomandări și strategii de acțiune politică. Miza acestui volum nu este să formuleze un program alternativ de guvernare, ci să încurajeze la diseminarea în spațiul public a unei expertize științifice care contestă consensul neoliberal și care propune o viziune politică diferită cu privire la modul în care putem constitui o societate inclusivă. Indignarea și critica la adresa transformărilor capitaliste sunt importante pentru mobilizarea politică a societății românești împotriva măsurilor care generează exploatare și marginalizare. Această mobilizare politică poate fi amplificată însă de formularea unor expertize bazate pe cercetare care să evidențieze disfuncționalitățile sociale generate de o guvernamentalitate neoliberală și să propună strategii publice menite să remedieze aceste probleme. E un test de maturizare a stângii independente din România faptul că poate să formuleze nu doar o critică a status-quo-ului și să protesteze împotriva disfuncționalităților regimului socio-economic existent, ci încearcă să construiască alternative plauzibile și să evidențieze punctual intervențiile la nivelul mecanismelor economice, politice, juridice și sociale prin care acestea pot fi realizate. Acest demers presupune ca teoria critică să își asume o materialitate socială și istorică care

dă seama de transformările concrete ale societății românești și să le înscrie într-un orizont de posibilități politice real-existente. Autorii acestui volum sunt conștienți de limitele abordării lor și de faptul că fiecare temă analizată are o complexitate pe care aceste studii nu reușesc să o epuizeze. Analiza majorității acestor probleme și înscrierea lor într-un orizont politic emancipator necesită un efort de cercetare colectiv și alocarea de resurse substanțiale, care, în contextul subfinanțării educației și cercetării în România, e extrem de greu de realizat. Chiar dacă studiile nu reușesc să epuizeze complexitatea acestor probleme, valoarea lor stă însă în modul în care propun îmbinarea cercetării în câmpul științelor socio-economice cu expertiza politică și în faptul că pun în discuție fundamentele ideologice ale consensului neoliberal care structurează practicile de guvernare din ultimele decenii.

Colaborarea care a dus la realizarea acestui volum a fost facilitată de o anchetă sociologică intitulată *Atitudini și valori de tip progresist în România*, care a fost realizată în 2022 de către FES și institutul CCSAS pe un eșantion reprezentativ de 3600 de respondenți (Bădescu *et al.* 2022). Cercetarea a vizat explorarea valorilor și atitudinilor politice și o serie de aspecte privind modul de percepție a rolului statului și a implicării acestuia în realizarea unei protecții sociale comprehensive, poziționări față de impozitare, raportarea la servicii publice precum educația și sănătatea, susținerea pentru politici de protecție a mediului. Nu în ultimul rând, ancheta a explorat percepția la nivelul societății românești asupra tranziției de la socialism la capitalism, intențiile de vot și autopercepția în termeni de poziționare politică pe axa stânga-dreapta.

Datele au relevat faptul că, la nivelul societății românești, există o susținere masivă pentru un stat social puternic și pentru creșterea cheltuielilor bugetare în vederea asigurării unei protecții sociale care să ofere siguranță și care să ducă la o diminuare a inegalităților sociale. Respondenții consideră că statul ar trebui să consolideze susținerea categoriilor vulnerabile (pensionari, persoane nevoiașе, persoane cu dizabilități, copii) și să implementeze politici locative care să adreseze criza locuirii din România. Există, de asemenea, un suport semnificativ pentru impozitarea progresivă și pentru impozitarea celor care au în proprietate mai multe locuințe, pentru

mărirea salariului minim și pentru sindicatele care apară drepturile muncitorilor. În privința relațiilor industriale dintre capital și angajați se poate observa o susținere predominantă la nivelul societății românești a celor din urmă, precum și scepticismul față de antreprenori, care sunt văzuți ca interesați doar de profit și dispuși să ocolească legea pentru a-și apăra interesele. Putem de asemenea observa dorința ca sistemul public de sănătate să rămână gratuit și deci să nu fie privatizat, precum și speranța că sistemul de educație să fie unul echitabil și să nu avantajeze copii provenind din familii bogate, așa cum este predominant perceput că se întâmplă acum (Bădescu *et al.* 2022).

Rezultatele acestei anchete sociologice pun serios în discuție legitimitatea pentru o guvernare neoliberală în România și scot în evidență nemulțumirea existentă cu privire la modul în care transformările capitaliste din ultimele trei decenii au dus la înrăutățirea condițiilor de trai pentru un larg segment de populație. Dar cel mai important este că putem observa la nivelul societății românești o amplă susținere a unor politici publice care să genereze incluziune și bunăstare socială prin intermediul unor politici de redistribuire. Studiile din acest volum fundamentează o parte din expertiza pentru implementarea unor astfel de politici și argumentează în favoarea dislocării proiectelor de guvernare neoliberală și a susținerii acelor voci din cadrul societății românești care își doresc incluziune socială și un stat social puternic.

Primul capitol, cel al lui **Vladimir Pasti**, analizează procesul de tranziție a României de la comunism la capitalism și disputele care au avut loc în această perioadă, referitoare la forma de organizare a societății capitaliste. Autorul subliniază că, în timp ce populația românească dorea o țară prosperă și comparabilă cu cele din Occident, elitele politice și intelectuale nu aveau cunoștințe și răspunsuri clare cu privire la direcția în care să se îndrepte. În plus, autorul evidențiază că societatea românească nu a primit răspunsuri la întrebările sale nici de la cercetătorii români, care nu studiaseră societatea capitalistă, nici de la comunitatea științifică occidentală, care nu a putut oferi răspunsuri adecvate. Capitolul subliniază că tranziția României către capitalismul dezvoltat a fost un proces complex și marcat de conflicte și de incertitudini. Vladimir Pasti compară acest proces cu unul de

inginerie socială și economică, care necesită un proiect și cunoașterea societății pe care vrei să o schimbi și a societății în care vrei să o schimbi. Însă, în cazul României, nu exista cunoaștere socială adecvată nici pentru societatea socialistă, care se dorea a fi lăsată în urmă, nici pentru societatea capitalistă dezvoltată, care se dorea a fi construită. Disputele cu privire la tipul de capitalism s-au purtat preponderent la nivel politic și ideologic, ignorând realitățile sociale ale țării: astfel, societatea românească s-a auto-reorganizat într-un mod care nu se încadra în niciunul dintre modelele de capitalism discutate de elite. Această ruptură între societate și elite a generat o contradicție între obiectivele strategice ale elitei și ale societății. Autorul constată că societatea capitalistă dezvoltată, după o perioadă de expansiune, a intrat într-un proces de declin și de construire a unei noi forme de organizare socială. Contestarea neoliberalismului, începută la periferie ca simplă opoziție față de expansiunea sa, a glisat dinspre simpla rezistență către construirea de proiecte de capitalism alternativ celui neoliberal. Acest proces e însoțit de noi dispute ale capitalismelor. Autorul avertizează că implicarea excesivă în disputa capitalismelor dezvoltate poate îndepărta științele sociale de problematica reală a societății românești și poate submina obiectivele strategice ale populației. În concluzie, autorul subliniază că societatea românească se confruntă cu provocarea de a-și dezvolta o cunoaștere socială proprie, bazată pe evoluțiile specifice postcomuniste, pentru a înțelege și pentru a rezolva problemele pe care le întâmpină.

Capitolul semnat de **Enikő Vincze** evidențiază provocările actuale ale crizei locuirii în România – inaccesibilitatea financiară a locuințelor adecvate, lipsa de locuințe sociale publice și supraaglomerarea locuințelor. Autoarea propune o cunoaștere a rolului locuirii în economia politică capitalistă, efectuând o critică a capitalismului rezidențial și formulând alternative în vederea depășirii sale. În acest scop, textul analizează contradicțiile capitalismului și modul în care acestea se manifestă în raport cu problema locuirii. Aceste contradicții includ valoarea de întrebuințare versus valoarea de schimb a locuinței, bani versus valoarea socială a muncii, proprietatea privată versus statul capitalist, forța de muncă versus capitalul și producția versus realizarea bunurilor. Enikő Vincze oferă idei privind modul în care aceste contradicții pot fi depășite prin măsuri cum ar fi crearea unui fond

semnificativ de locuințe sociale publice, reglementarea pieței de locuințe și socializarea controlului asupra mijloacelor de producție și a bunurilor comune. Autoarea subliniază că, pentru a construi o alternativă socialistă la capitalism prin locuire, este necesară o schimbare sistemică în modul în care funcționează regimul locativ. Aceasta implică crearea unui sistem mixt de proprietate rezidențială, în care locuințele sociale publice să joace un rol semnificativ și să fie accesibile pentru toți cei care au nevoie. De asemenea, este importantă reglementarea pieței de locuințe pentru a evita speculația și exploatarea locatarilor. Autoarea subliniază, de asemenea, importanța socializării politicii locuirii, prin care statul să producă și să administreze locuințe sociale publice și să asigure controlul social asupra fondului locativ. Enikő Vincze subliniază că transformarea regimului locativ este doar un aspect al unei transformări mai ample a economiei politice și că este necesară o abordare transnațională pentru a realiza schimbările necesare. Prin implementarea acestor măsuri se poate construi o alternativă socialistă la capitalism prin locuire, în care locuința să fie considerată un drept fundamental și să fie accesibilă pentru toți membrii societății. La finalul capitolului, Enikő Vincze propune un set amplu de direcții de acțiune pentru a crea o alternativă socialistă prin locuire, cuprinzând măsuri financiare și legale în vederea creării unui sistem de locuințe sociale publice.

Capitolul semnat de **Ioana Florea și Mihail Sandu-Dumitriu** analizează mișcarea pentru dreptul la locuire în România. Cei doi autori urmăresc traiectoria istorică a formării mișcării în Cluj, București și la nivel național, realizând o trecere în revistă a evenimentelor și a proceselor formatoare din anii '90 și până în prezent, a alianțelor și coalițiilor mișcării, precum și a provocărilor recente. Concluzia la care ajung autorii în urma acestei analize este că mobilizările pentru dreptul la locuire se produc mai degrabă în situații severe de încălcare a drepturilor sociale, iar solidarizarea se realizează de obicei în aceste contexte punctuale și mai puțin în afara lor, chiar dacă susținerea pentru politici de locuire inclusive pare să se bucure de un sprijin masiv în rândul populației, conform datelor din ancheta Fundației Friedrich Ebert România. Cei doi autori fac o analiză bazată pe datele furnizate de această anchetă și abordează susținerea pentru diverse politici de creștere a accesului la locuire, de la măsuri specifice precum creșterea

stocului de locuințe sociale și reglementarea chiriilor până la măsuri macro de creștere a veniturilor și de reducere a inegalităților economice. Proporția covârșitoare a celor ce consideră că statul ar trebui să ofere locuințe decente celor care nu își permit o locuință, să plafoneze valoarea chiriilor și să crească salariul minim și pensia minimă indică potențialul de solidaritate și de mobilizare în favoarea mișcărilor pentru dreptul la locuire și a mișcărilor sindicale, potențial manifestat în special în rândul celor cu venituri mici, al tinerilor și al femeilor. Autorii concluzionează că este important să se continue cercetarea și implicarea activistă pentru a mobiliza solidaritatea în lupta pentru dreptul la locuire și pentru justiție socială.

Una dintre cele mai importante crize prin care România a trecut în ultimii ani este cea a prețului la energie. **Andrei Mocearov** analizează această criză ca parte componentă a uneia mai largi a capitalismului contemporan și scoate în evidență rolul pe care reformele neoliberale l-au jucat în generarea acestor probleme ce au avut un impact social major. Textul reconstituie istoria modului în care furnizarea de electricitate și gaz a funcționat într-un regim de monopol și analizează mecanismele prin care accesul la aceste utilități publice a început să fie treptat mediat de piață într-un regim concurențial. Mocearov identifică rolul pe care Uniunea Europeană l-a avut în liberalizarea acestor utilități publice și evidențiază cele mai importante aspecte ale implementării la nivel european a unor strategii neoliberale de dislocare a acestor monopoluri naturale. Cele mai importante aspecte vizează tranzacționarea energiei pe piață, financiarizarea piețelor de energie, separarea în unități economice autonome a proceselor de producție și distribuire care erau integrate la nivel național precum și crearea unor agenții specializate care să asigure buna funcționare a acestor piețe energetice. Autorul arată cum scumpirile exorbitante la energie precedă războiul din Ucraina și își au originea de fapt în această liberalizare a pieței la energie. Războiul și embargoul impus Rusiei au jucat desigur un rol important în amplificarea acestei crize, însă mecanismul declanșator își are originea în modul de funcționare a capitalismului și în deciziile politice de a tranzacționa aceste bunuri comune la bursă, ce deschide astfel posibilitatea unor speculații extrem de profitabile pentru investitori și dăunătoare pentru consumatori. E important de subliniat în acest context că în calculul prețului

la energie există câteva artificii care pot să explice volatilitatea foarte mare a acestor prețuri, respectiv predilecția pentru tranzacționarea pe piața spot (60% din electricitate în România) și deconectarea modului de stabilire a prețului pentru gaz de prețul petrolului. Textul scoate în evidență dinamica geopolitică a crizei energetice și presiunea din partea SUA asupra Uniunii Europene de a renunța la gazul rusesc, care era mai ieftin. În acest context este analizată situația crizei energetice în România și particularitățile care există aici. Autorul problematizează modul în care soluția găsită de Guvernul României privind plafonarea prețurilor pentru consumatori permite o activitate speculativă din partea companiilor care tranzacționează energie. Procentul mare din PIB care asigură aceste plafonări devine astfel o sursă importantă de acumulare de profit pentru companiile energetice. Aceste probleme structurale se pot rezolva printr-o reglementare mai puternică a pieței de energie de către stat și prin de-financializarea sectorului energetic.

Ovidiu Goran, Aurora Trif și Dragoș Adăscăliței contribuie la acest volum cu un studiu care vizează analiza organizațiilor sindicale și dinamica evoluțiilor legislative ce reglementează dialogul social din ultimii 30 de ani și evidențiază rolul pe care Uniunea Europeană l-a avut în reconfigurarea relațiilor stat-capital-muncă în România. Schimbările de după 1989 au adus modificări în legislația și în modul de funcționare a sindicatelor, însă acestea au rămas relativ favorabile activității lor și au permis declanșarea unor conflicte de muncă în vederea obținerii unor beneficii pentru muncitori. În ciuda acestor lucruri, sindicatele din România au opus o rezistență relativ mică la restructurarea economică impusă de reformele neoliberale. Criza din 2008 și reformele de austeritate adoptate au avut un impact considerabil asupra sindicatelor și au dus la o diminuare semnificativă a drepturilor muncitorilor. Autorii arată cum modificarea Legii Dialogului Social a contribuit la subminarea amplă a activității sindicatelor și la creșterea inegalităților sociale. Capitolul abordează, de asemenea, impactul pe care Uniunea Europeană l-a avut asupra modificării acestor legi după 2019, ca o consecință a implementării în 2017 a Pilonului European al Drepturilor Sociale. Recomandările de țară evidențiau caracterul restrictiv pe care Legea Dialogului Social îl avea asupra activității sindicatelor și mizau pe o

îmbunătățire a dialogului social în România. Capitolul analizează dinamica conflictelor politice și sociale ce au rezultat pe fondul acestor recomandări, mobilizarea sindicatelor și opoziția pe care patronatele din România au avut-o față de modificarea legii. Sunt punctate modificările principale ale legii adoptate în 2022 și efectele acestora asupra activității sindicatelor. În termeni de recomandări de politici publice, autorii scot în evidență nevoia de a reveni la consolidarea contractelor colective de muncă inter-sectoriale după modelul existent în România de dinainte de 2010, fapt ce ar contribui semnificativ la o acoperire mai largă a negocierii colective și la o reducere a inegalităților sociale și a sărăciei în muncă. Capitolul se încheie cu o serie de recomandări practice cu privire la modul în care sindicatele din România pot să își consolideze activitatea și să genereze o mai mare încredere din partea populației, precum și o mobilizare în vederea apărării drepturilor muncitorilor. Având în vedere susținerea mare existentă în societatea românească pentru sindicate și neîncrederea semnificativă în liderii sindicali, autorii evidențiază și o serie de aspecte menite să genereze schimbări interne ale mișcării sindicale.

Capitolul scris de **Sebastian Țoc** și **Andreea Gheba** pleacă de la constatarea datelor din ancheta realizată de Friedrich Ebert România, care indică un sprijin masiv pentru creșterea cheltuielilor pentru educație, pentru diverse măsuri ale statului care să crească incluziunea socială și echitatea, dar și o conștientizare puternică a inechităților din sistemul educațional, mai mult de jumătate din respondenții anchetei apreciind că sistemul de învățământ românesc îi avantajează mai mult pe copiii din familii înstărite. Capitolul se concentrează pe componentele ce țin de sistemul educațional românesc preuniversitar, care au impact asupra echității. După o analiză conceptuală a noțiunii de echitate educațională, cei doi autori analizează tipurile de inechități din învățământul românesc, ținând cont, pe de o parte, de problemele structurale din societatea românească și, pe de altă parte, de problemele cauzate de modalitatea de organizare a sistemului de învățământ și de capacitatea acestuia de a atenua discrepanțele existente în societate. Autorii arată că, deși la nivel declarativ se invocă principiul echității în educație, politicile publice din ultimii 30 de ani care promovează echitatea au fost puține și puțin eficiente. Sistemul de învățământ românesc se

confruntă cu probleme structurale, cum ar fi segregarea școlară, competiția excesivă și resursele inegale ale școlilor, care perpetuează inechitățile educaționale. În loc să ofere oportunități educaționale, să întrerupă ciclul reproducerii intergeneraționale a sărăciei și să reducă decalajele sociale și economice produse de transformările sociale de după 1989, sistemul de învățământ românesc, concluzionează autorii, a reprodus inegalitățile din societate. Pentru a promova echitatea educațională, propun cei doi autori, este necesară o regândire a modalității de organizare a sistemului de învățământ, o atenție sporită acordată elevilor dezavantajați și o distribuție mai echitabilă a resurselor educaționale, dar mai ales o schimbare de viziune a sistemului educațional, care, în acest moment, e construit în jurul unor valori precum competiția și încurajarea elevilor cei mai performanți. În final, cei doi autori vin cu o serie de soluții concrete pentru a transforma sistemul de învățământ în unul mai echitabil; totuși, ei subliniază că, într-o societate polarizată și marcată de probleme sociale structurale, politicile din sistemul educațional nu pot să corecteze singure inegalitățile, fiind necesare politici sociale și economice comprehensive, care să producă un impact pozitiv asupra familiilor copiilor.

Capitolul **Tudorinei Mihai** realizează o cartografiere a poziționării ideologice a femeilor din România. Plecând de la datele din ancheta sociologică a Fundației Friedrich Ebert (FES) România, autoarea arată că femeile din România se auto-identifică „de stânga” într-o proporție mai mică decât bărbații. Această situație contrastează cu cea din Occident, unde, încă din anii '70-'80, femeile au început să se poziționeze preponderent la stânga spectrului politic. Totuși, arată autoarea, atunci când e vorba de opțiuni de politici publice concrete, în ciuda faptului că tind să se declare de dreapta într-o măsură mai mare decât bărbații, femeile din România sunt mai înclinate să susțină măsuri sociale ferme și de intervenție a statului în economie. Femeile, într-o proporție mai mare decât bărbații, afirmă că sunt de acord ca statul să țină prețurile sub control, să ofere locuințe, să asigure un trai decent, să majoreze ajutoarele sociale și pensiile, să garanteze accesul universal la servicii de sănătate etc. Datele din ancheta FES România arată o susținere a unor politici intervenționiste, în favoarea unor categorii vulnerabile, care se subsumează politicilor egalitare promovate de stânga.

Totuși, concluzionează autoarea, atitudinile favorabile unor politici intervenționiste ale statului nu trebuie interpretate automat drept atitudini de stânga. În Europa Centrală și de Est, experiența unor state precum Ungaria sau Polonia ne demonstrează că politicile intervenționiste ale statului, în special cele pentru sprijinirea copiilor și a familiilor, aparțin unor ideologii conservatoare, de dreapta, apropiate de Biserică. Prin urmare, conchide Tudorina Mihai, există un potențial ca și în România atitudinile și valorile față de politicile intervenționiste să fie exploatate de actori politici conservatori, mai ales că Biserica joacă un rol important în influențarea agendelor politice. Recomandarea de final a autoarei este ca practica politică de stânga să includă acțiuni emancipatoare feministe, atât cu scopul de a crește mobilizarea politică a femeilor, cât și pentru că femeile susțin cu predilecție o agendă socială de stânga.

Capitolul scris de **Adi Dohotaru** interoghează posibilitatea emergenței în România a unei mișcări ecologice de stânga și analizează modul în care sunt abordate problemele de mediu în spațiul politic românesc. Studiul pornește de la sintetizarea unor rapoarte de cercetare și analize statistice privind atitudinile favorabile protejării mediului și reperează segmentele socio-demografice care au poziționările cele mai progresiste în raport cu aceste teme. În ciuda unei deschideri mari față de protejarea mediului, în România nu avem în prezent un partid parlamentar verde progresist. Acest capitol aduce o contribuție importantă la istoria mișcării ecologice din România și arată modul în care s-a configurat activismul autohton de mediu în funcție de coordonate ce privesc mai degrabă conservarea și protejarea unor situri naturale și mai puțin în funcție de o mobilizare politică mai largă care să adreseze criza climatică. La aceasta se adaugă dinamica micilor partide ecologice din România, care, de-a lungul ultimelor trei decenii, au fost captate de o agendă neoliberală și neo-conservatoare, ceea ce a dus la incapacitatea de a interoga critic și sistemic impactul pe care transformările capitaliste le-au avut asupra mediului în România. Textul situează această dinamică politică în contextul mai larg european și punctează modul în care mișcarea ecologistă s-a dezvoltat în țările din regiune și evidențiază deschiderea mai mare spre politici de stânga în relație cu probleme socio-economice. Dohotaru argumentează în favoarea conectării problemelor de

mediu cu disfuncționalitățile sistemului capitalist și arată modul în care problemele ecologice apar, de fapt, ca o consecință directă a unui tip de economie centrată pe extragerea de profit. Economia capitalistă are o preocupare relativ minimă față de impactul logicii de acumulare asupra mediului social și asupra eco-sistemului mai larg. Analiza oferă o serie de recomandări privind constituirea unei forțe politice ecologiste în România, începând cu consolidarea statului social și amplificarea capacității de colectare a taxelor și impozitelor, ceea ce ar putea duce la fonduri mai consistente alocate problemelor de mediu, și terminând cu strategii elaborate privind protejarea mediului și diminuarea emisiilor gazelor cu efect de seră. Textul oferă, de asemenea, o perspectivă critică asupra modului în care se desfășoară concret activismul de mediu din România și propune o serie de alternative strategice privind configurarea agendei ecologist-socialiste.

Irina Velicu și Hestia Delibas analizează problema suveranității alimentare și emergența populismelor agrare în contextul unei tot mai ample crize climatice generate de transformările capitaliste. Autoarele deosebesc între un populism de dreapta, conservator, care proiectează un imaginar politic centrat pe articularea unei purități etno-naționale ca strategie de protecție față de crizele generate de capitalism, și un populism progresist, care promovează în rândul muncitorilor rurali diverse politici de emancipare menite să asigure forme de justiție alimentară, protecția mediului și să genereze dislocarea formelor de exploatare capitalistă. Capitolul ilustrează acest tip de populism agrar progresist prin analiza a două mișcări emblematice – mișcarea țărănească globală „La Via Campesina” (LVC), respectiv asociația de țărani din România „Eco Ruralis” (membră a LVC) – și evidențiază modul în care acestea încearcă să răspundă la crizele din zonele rurale ce sunt profund marcate de un extractivism capitalist al resurselor existente. „Eco Ruralis” este o organizație care rețelizează peste 17.000 de țărani și militează pentru o democratizare a sistemului de producere și distribuție alimentară. Pornind de la acest studiu de caz și de la etnografia unei organizații care promovează un populism agrar progresist, autoarele analizează criza agriculturii și a producerii de alimente din România, precum și politicile agrare care au facilitat o amplă acaparare și concentrare a pământurilor. Acest fenomen a luat amploare în

toată Europa de Est după tranziția la capitalism. Textul se focalizează, de asemenea, pe o problemă importantă cu care țăranii din România se confruntă, anume accesul la semințe în vederea reproducerii soiurilor locale, lucru din ce în ce mai greu de realizat în condițiile în care legislația globală și europeană favorizează monopolul companiilor agricole în comercializarea semințelor. În final, autoarele discută pericolul legat de expansiunea populismului conservator, de dreapta, și evidențiază rolul important pe care organizațiile care luptă pentru justiție agrară pot să îl aibă în contracararea acestui fenomen. Un aspect important al unei ecologii agro-politice trebuie să fie articularea unei opoziții coerente și progresist-democratice împotriva unui sistem capitalist care se bazează pe acumulare masivă de profit prin acapararea unor bunuri care ar trebui să rămână comune și accesibile tuturor. Autoarele discută condițiile de posibilitate pentru constituirea unui spațiu politic de luptă pentru drepturile țăranilor și ale muncitorilor rurali, precum și pentru articularea unor practici sociale și economice emancipatoare, care să genereze incluziune, egalitate și diversitate.

Elena Trifan abordează în capitolul ei modul în care se desfășoară procesele de subiectivare capitalistă în rândul clasei de mijloc din România. Analiza vizează, în special, programele de dezvoltare personală și felul în care acestea promovează cultivarea responsabilității individuale și a gândirii pozitive în vederea atingerii potențialului uman maxim. Autoarea argumentează că intensificarea acestor programe de dezvoltare personală trebuie înțeleasă ca parte componentă a transformărilor neolibérale din România și a disoluției graduale a statului social. Tranziția de la socialism la capitalism a generat o dislocare a câtorva din cele mai importante mecanisme sociale publice care facilitau mobilitate socială, acestea fiind treptat înlocuite cu o practică în care reușita și efortul personal sunt constitutive pentru modul în care este înțeleasă și explicată dinamica socială a societății capitaliste. Tocmai din acest motiv, valorile care stau la baza acestui efort individual devin tot mai des problematizate de instanțele de socializare capitaliste, iar transformarea personală a indivizilor devine crucială. Pornind de la analiza percepțiilor și atitudinilor pe care clasa de mijloc le manifestă în cadrul sondajelor de opinie publică, Trifan evidențiază modul în care se conturează în România o dinamică de clasă centrată pe o

cultură a individualității. În rândul acestor categorii sociale se întâlnește mai des faptul că statul nu ar trebui să fie responsabil de persoanele vulnerabile, acestea gândind sărăcia ca o consecință a faptului că oamenii nu muncesc suficient. Acest tip de analiză este importantă pentru că ilustrează modul în care societatea capitalistă este legitimată și pentru că evidențiază straturile sociale care cred cel mai mult într-o transformare a relațiilor sociale în baza unei dinamici bazate pe competitivitate. Promovarea programelor de dezvoltare personală duce la amplificarea acestei competitivități și contribuie la erodarea solidarității sociale. Miza textului este să pună în discuție felul în care societatea neoliberală structurează imaginarul social și politic și procesele prin care socializează o subiectivitate individualistă și competitivă adecvată acestui sistem. Recomandările de politici publice promovate de Trifan vizează o reformă curriculară substanțială, care să promoveze o educație centrată în jurul solidarității sociale și al accesului egal la resursele existente.

Ultimul capitol din acest volum analizează câmpul politic din România, modul în care s-a dezvoltat o stânga autohtonă în raport cu transformările capitaliste și factorii care au contribuit la absența coagulării unui partid de stânga. Textul lui **Vladimir Borșun**, care are o importantă expertiză în analiza partidelor socialiste din Europa, reconstituie situația istorică de după 1989 și modul în care prima decadă postcomunistă a dus nu doar la demantelarea statului social și la amplificarea inegalităților sociale, ci și la disoluția gândirii critice centrate pe interesele de clasă ale celor mai afectați de aceste reforme. Ce a impregnat cel mai mult spațiul public românesc, precum și discursul elitelor politice și culturale din România a fost un liberalism conservator care a contribuit semnificativ la instituirea unei hegemonii de dreapta. Textul analizează dinamicele de formare ale Partidului Social Democrat și evidențiază absența unui orizont politic veritabil de stânga pe care acest partid să îl aibă, de la constituire până în prezent. Borșun evidențiază modul în care politicile promovate de acest partid au contribuit decisiv la o tranziție dură spre capitalism și explică de ce a existat o predilecție în cadrul acestei formațiuni politice pentru reproducerea intereselor capitaliștilor autohtoni. Sindicatele, care ar fi putut

avea un rol progresist în cadrul societății românești în momentul instituirii reformelor neolibérale, au avut o contribuție modestă la articularea unei rezistențe față de modul în care s-au configurat noile relații industriale. În acest context, capitolul analizează proiectele politice care au apărut în cadrul stângii alternative din România, începând cu primele proiecte publicistice grupate în jurul *CriticAtac* și continuând cu diverse grupuri de activiști politici care militau pentru locuințe sociale sau împotriva exploatarea miniere corporatiste. Analize se focalizează pe două proiecte politice alternative, PSR și Demos, și evidențiază cauza eșecului lor: pe de o parte, promovarea unui socialism ceaușist, respectiv, pe de altă parte, articularea unor politici neo-reformiste social-democrate menite să corecteze doar unele din disfuncționalitățile capitalismului românesc. Pornind de la cazurile concrete ale falimentului SYRIZA și PODEMOS, care au jucat un rol regional important pentru amplificarea unui activism politic de stânga, Borțun scoate în evidență nevoia asumării unui nou tip de radicalism politic. Aceasta vizează în primul rând o reactualizare a unor politici socialiste internaționaliste, menite să critice pilonii centrali ai mecanismelor de funcționare a capitalismului în vederea dezvoltării unor pârghii politice și economice alternative, ce pot să ducă la o consolidare a proprietății publice și a bunăstării colective. Capitolul propune câteva direcții de organizare a stângii din România, care pot contribui la o mobilizare politică mai mare și la instituționalizarea unei alternative socialiste reale.

Bibliografie

- ANUARUL. 1999. *Anuarul statistic al României – Romanian Statistic Yearbook*. București: Comisia Națională pentru Statistică.
- BAN, Cornel. 2011. *Neoliberalism in Translation. Economic Ideas and Reforms in Spain and Romania*, Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, <https://api.drum.lib.umd.edu/server/api/core/bitstreams/bc2a40f1-b718-4e78-be5b-a6b5ca665ea1/content>. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- BAN, Cornel. 2014. *Dependență și dezvoltare. Economia politică a capitalismului românesc*. Trad. de Ciprian Șiulea. Cluj-Napoca: Tact.

- BANCA MONDIALĂ. 2007. *Raport de evaluare a sărăciei*, Raport nr. 40120-RO, <https://dokumen.tips/documents/romania-raport-de-evaluare-a-saraciei.html?page=1>. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFIȘ, Claudiu. 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- BĂDULESCU, Alina. 2006. „Șomajul în România. O analiză retrospectivă (1991-2005)”. *Economie teoretică și aplicată*, nr. 2, pp. 71-76.
- BOHLE, Dorothee, GRESKOVITS, Béla. 2006. „Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe’s New Transnational Industries”. *Studies in Comparative International Development*, nr. 41, pp. 3-25.
- BOHLE, Dorothee, GRESKOVITS, Béla. 2007. „Neoliberalism, Embedded Neoliberalism and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe”. *West European Politics*, vol. 30, nr. 3, pp. 443-466.
- BOHLE, Dorothee, GRESKOVITS, Béla. 2019. *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. New York: Cornell University Press.
- BUDEN, Boris. 2009. *Zone des Übergangs: Vom Ende des Postkommunismus*. Berlin: Suhrkamp.
- CONSTANTINESCU N.N. 1966. *Situația clasei muncitoare din România: 1914-1944*. București: Editura Politică.
- CONSTANTINESCU N.N. 1991. *Acumularea primitivă de capital în România*. București: Editura Academiei Române.
- CONSTANTINESCU N.N. 1992. *Dileme ale tranziției la economia de piață: microradiografii*. București: AGER-Economistul.
- CONSTANTINESCU N.N. 1993. *Reforma economică: în folosul cui?* București: Editura Economică.
- CONSTANTINESCU N.N. 1995. *Reformă și redresare economică*. București: Editura Economică.
- CONSTANTINESCU N.N. 1997. *Învățămintele ale tranziției economice în România*. București: Editura Economică.
- CONSTANTINESCU N.N. 2000. *Scrisori alese 1989-1999*, București: Editura Economică.
- CONSTANTINESCU N.N., OLTEANU Ștefan, ȘTEFĂNESCU Ștefan, CERNOVODEANU P. 1998. *Istoria economică a României*, vol. 1: *De la începuturi până la cel de-Al Doilea Război Mondial*. București: Editura Economică.

- CRĂCIUN, Claudiu. 2017. *Romania's Second Democratic Transition*. București: Friedrich Ebert Stiftung, <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/13080.pdf>. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- DĂIANU, Daniel, MURGESCU, Bogdan. 2013. *Which Way Goes Romanian Capitalism? Making a Case for Reforms, Inclusive Institutions and a Better Functioning European Union*, Friedrich Ebert Stiftung Romania, <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/10068.pdf>. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- ECONOMICA. 2012. „Ce a însemnat guvernul Năstase pentru economia României”. *Economica.net*, http://www.economica.net/ce-a-facut-nastase-pentru-economia-romaniei_27199.html#ixzz57w9Xmc7T. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- FINA, Stefan, HEIDER, Bastian, RAȚ, Cristina. 2021. *România inegală. Disparitățile socio-economice regionale din România*. Trad. de Ciprian Șiulea. București: Friedrich Ebert Stiftung Romania, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/18051-20210623.pdf>. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- GABOR, Daniela. 2011. „The ‘Gradualist’ Years, 1990-1996”. În *Central Banking and Financialization: A Romanian Account of How Eastern Europe Became Subprime*. Londra: Palgrave Macmillan, pp. 53-109.
- GOG, Sorin, BRANIȘTE, Miki, TURCUȘ, Claudiu (ed.). 2021. *Critica socială și artistică a capitalismului românesc*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- HAY, Colin. 2013. *Why We Hate Politics*. New York: John Wiley & Sons.
- MADRA, Yahya M., ADAMAN, Fikret. 2014. „Neoliberal Reason and its Forms: Depoliticisation through Economization”. *Antipode*, vol. 46, nr. 3, pp. 691-716.
- POLANYI, Karl. 2013. *Marea transformare. Originile politice și economice ale epocii noastre*. Trad. de Ciprian Șiulea. Cluj-Napoca: Tact.
- POP, Marius Augustin. 2009. „Determinarea evoluției sărăciei cu ajutorul pragurilor relative ancorate în timp”. *Calitatea Vieții*, nr. 3-4, pp. 377-398.
- STOICIU, Victoria. 2012. *Austerity and Structural Reforms in Romania Severe Measures, Questionable Economic Results and Negative Social Consequences*. București: Friedrich Ebert Stiftung Romania, <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/09310.pdf>. Accesat în 20 noiembrie 2023.
- STREECK, Wolfgang. 2014. *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. Brooklyn și Londra: Verso.

România și disputa capitalismelor

1. Euristica întrebărilor candid

i. Conte de Saint-Exupéry (Saint-Exupéry 1943) a formulat cel mai clar condiția necesară pentru transformarea candorii într-un foarte puternic instrument al cunoașterii – aceea de a pune sub semnul întrebării fundamentele cunoașterii sociale¹. Metoda este utilizată pe larg aproape dintotdeauna, adaptată fiecărei forme de cunoaștere (magie, revelație religioasă, filosofie, știință, artă etc.) și nu rareori cu rezultate excepționale. În matematică reducerea la absurd este o variantă a acestei metode și a dat naștere geometriilor ne-euclidiene; în fizică o anecdotă ne spune că Einstein ar fi ajuns la inventarea cuantei întrebându-se dacă o undă de lumină nu este cumva doar un șir de fotoni; în economia clasică teoria valorii muncă a pornit de la întrebarea de ce este mai scump diamantul decât o pâine, în ciuda faptului că fără pâine mori, iar fără diamante – nu etc. Toate aceste cazuri îndeplinesc condiția necesară descrisă de Exupéry. Din păcate însă, nimeni nu a formulat până acum și o condiție suficientă. Iar românii – și eu odată cu ei – au aflat asta cu ocazia victoriei Revoluției române din decembrie 1989; când, după ce s-a terminat euforia victoriei, au ajuns să-și pună celebra întrebare leninistă – *Ce-i de făcut?*

Lenin nu era candid, ci retoric, când a formulat întrebarea, căci era convins că are soluția în buzunar. În plus, nici nu depășea granițele cunoașterii sociale, căci, de fapt, ce propunea el era ceea ce făceau și fac

¹ Prin „cunoaștere socială” desemnez totalitatea adevărilor legitime într-o societate dată, la un moment dat al istoriei sale.

partidele politice dintotdeauna, adică un viitor mai dezirabil decât prezentul. Cu totul altfel stăteau lucrurile cu populația României ieșită victorioasă din confruntarea cu regimul comunist care aștepta ca cineva să le spună ce au de făcut pentru a ajunge la o bunăstare comparabilă cu cea a Occidentului dezvoltat. Pentru că, în lipsa oricărei alte ideologii revoluționare decât cea a vinovăției „clanului Ceaușescu” pentru deteriorarea nivelului lor de trai în ultimii ai comunismului românesc, populația nu știa ce-i de făcut după înlăturarea acestora de la putere. Nici nu era sarcina ei să știe, ci a noilor elite conducătoare ale României postcomuniste. Din păcate nici ele, începând cu elita politică și continuând imediat cu cea a cunoașterii, nu aveau habar ce-i de făcut după înlăturarea regimului politic comunist. Victoria revoluției i-a surprins pe toți total nepregătiți – atât Manifestul Frontului Democrat Român constituit la Timișoara (20 decembrie), cât și Declarația-Program a CFSN din 22 decembrie 1989 sunt improvizații care nu aveau alt rol decât să asigure populația răzvrătită că regimul politic comunist nu va continua.

Populația² își dorea o țară prosperă, capabilă să asigure un nivel ridicat de bunăstare cetățenilor săi, după modelul țărilor capitaliste europene occidentale. „Vrem o țară ca afară” nu era doar o lozincă ritmată, dar lipsită de conținut, ci sinteza dorințelor populației, în cea mai expresivă formă în care putea să o exprime. În plus, populația mai era conștientă de două lucruri. Întâi, că „o țară ca afară” nu se poate construi peste noapte, ci este un proces cu o durată neclară. În al doilea rând, că parcurgerea acestui proces cere și eforturi mari din partea populației și are și costuri mari pe care tot populația le va plăti. Populația era dispusă să facă eforturi și chiar sacrificii, dar cerea în schimb garanții că eforturile și sacrificiile vor conduce până la urmă la rezultatul dorit. De aici celebra problemă a „*direcției în care se îndreaptă țara*”, care de aproape un sfert de secol este întrebarea cheie a mai tuturor sondajelor de opinie publică referitoare la politicile României și care este mult mai puțin vagă decât pare la simpla ei citire. Căci de un sfert de secol toată lumea știe despre ce direcție este vorba. Aceeași direcție pe care cu aproape un secol înainte o formulase Carol I într-o scrisoare adresată

² În acest text prin „populație” desemnez acele grupuri sociale din cadrul societății care nu beneficiază de niciun privilegiu în sistemul de distribuție a producției sociale.

tatălui său, cu formula „*Vreau să fac din România o Belgie a Dunării de Jos*” (Carol I 1992). Adică o societate prosperă, cu un stat puternic și influent internațional.

ii. Aceste două definiții ostensive echivalente au fost operaționalizate la nivelul elitelor în forma necesității transformării societății socialiste românești într-o societate capitalistă după modelul societăților Occidentului european. Elita politică românească a vremii era cât se poate de dispusă să facă asta; nici nu avea de ales dacă dorea să rămână elita politică a României. Era o problemă de inginerie socială și economică și ca orice inginerie avea nevoie de un proiect, un soi de „hartă a drumului” care trebuia parcurs. O astfel de hartă depinde de două cunoașteri: (1) a societății pe care vrei să o schimbi și care, în cazul nostru, era societatea socialistă românească; (2) a societății în care vrei să o schimbi, în cazul nostru, societatea europeană occidentală. La începutul anilor nouăzeci noi nu dispuneam de niciuna dintre aceste cunoașteri. De aici cele trei întrebări autentic candid pe care deopotrivă populația și elitele conducătoare ale vremii le-au adresat comunității științifice românești ale vremii. Ce și cum este societatea socialistă pe care victoria revoluției a condamnat-o la dispariție? Ce și cum este societatea capitalistă dezvoltată cu care vrem să o înlocuim pe cea socialistă? A treia întrebare, cea care oferea cel mai important răspuns, era cum se poate face trecerea de la prima societate la a doua?

La începutul anilor '90 nici comunitatea științifică a societății socialiste românești și nici celelalte elite conducătoare ale postcomunismului românesc, incluzând aici și pe cele ale diasporei occidentale românești, nu știau să răspundă la aceste întrebări decât în forme ideologic-utopice dintre cele mai ciudate³. Pe scurt, atunci nu aveam niciun răspuns la aceste întrebări. Nu-l avem nici acum, când deja am intrat în al patrulea deceniu de la prăbușirea comunismului. O realitate cât se poate de semnificativă, care ar merita efortul de a fi explicată.

Asta nu înseamnă că în anii '90 comunitatea științifică românească din științele sociale nu a încercat să răspundă măcar la întrebarea referitoare la

³ De tipul reconstituirii României interbelice, al adoptării deja muribundului „model suedez” (De Geer 1992), sau al unei societăți de mici întreprinzători, pe filiera Schumpeter (1942), Kornai (1990), Schumacher (2011).

realitățile românești ale prezentului. Căci, dacă era cineva care putea să descrie și eventual să explice realitățile societății socialiste românești, acel cineva nu putea fi decât ansamblul cercetătorilor și academicilor din științele sociale, bănuți că o studiaseră pe parcursul întregii sale existențe. Inițiativa a venit din partea noilor guvernanți ai României post-revoluționare care au solicitat practic tuturor acestora și fiecăruia dintre ei o sinteză a rezultatelor propriilor lor cercetări pe domeniul lor de expertiză. Rezultatul a fost un număr uriaș de piese de puzzle imposibil de combinat între ele într-o imagine globală (Postolache 1990).

Răspunsul la cea de a doua întrebare nu mai putea veni de la cercetătorii români, din motivul evident că ei nu studiaseră niciodată societatea capitalistă⁴. Nici chiar cercetările și informațiile referitoare la societatea românească pre-socialistă nu foloseau la nimic, căci societatea românească nu fusese niciodată capitalistă. De aceea, elitele românești s-au adresat comunității științifice a așa-numitului Occident colectiv (*collective West*) care oricum domină copios paradigmatic și ideologic știința mondială. Cu atât mai mult, cu cât și ei erau dornici și încântați să ne ofere orice consultanță în această privință.

Rezumând o istorie de peste un deceniu, rezultatul a fost extrem de dezamăgitor pentru români. În ciuda bunăvoinței comunității științifice nord-atlantice de a ne consilia pentru realizarea cu succes a tranziției de la o societate socialistă la una capitalistă și, eventual, una capitalistă dezvoltată, de tip vest-european, ea era incapabilă să răspundă la cele două întrebări pe care noi le-am ridicat: *Ce este o societate capitalistă (dezvoltată)?* și *Cum se construiește o societate capitalistă (dezvoltată)?*

iii. Poate este util pentru înțelegerea semnificației acestor două întrebări și a răspunsurilor respective să transferăm aceste două mari probleme ale tranziției românești dinspre socialism spre capitalismul dezvoltat european din limbajul științelor sociale și al politicii în limbajul medicinei. Dacă echivalăm societatea capitalistă nord-atlantică cu un organism sănătos, în raport cu ea societatea socialistă românească apare ca un organism bolnav. Revoluția română din decembrie 1989 devine

⁴ Institutul de Economie Mondială producea fie sinteze ale scrierilor economice occidentale, fie dispute ideologice cu acestea.

momentul în care bolnavul, adică România, se hotărăște în sfârșit să se ducă la doctor. În cazul nostru este vorba despre cunoașterea științifică a societății capitaliste în general și a celei capitaliste dezvoltate în special. Iar doctorul trebuie să știe cel puțin un lucru și să-l afle de la pacient pe al doilea. Ceea ce trebuie să știe el este anatomia și fiziologia organismului sănătos, adică comunitatea științifică occidentală ar trebui să-și cunoască propria societate. Iar de la pacient trebuie să afle simptomatologia, prin anamneză și prin analize.

Prima întrebare candidă – *Ce este capitalismul (dezvoltat)?* – este întrebarea despre anatomia și fiziologia societății capitaliste, dintre formele căreia capitalismul dezvoltat este societatea cu adevărat sănătoasă. Cea de-a doua întrebare candidă – *Cum se construiește capitalismul (dezvoltat)?* – este întrebarea despre terapie. Cea de-a treia întrebare candidă – *Cum este societatea românească?* – este simptomatologia pe baza căreia se pune diagnosticul.

La această ultimă întrebare ar fi trebuit să răspundă comunitatea științifică românească. Atunci, la începutul anilor '90, răspunsul ar fi constat într-o descriere comprehensivă a societății socialiste românești. Acum, răspunsul ar consta dintr-o la fel de comprehensivă descriere a societății românești de azi, pe care o denumim capitalistă. Fără o altă justificare decât cele trei decizii politice de eliberare a certificatelor de „*conomie de piață sustenabilă*” luate succesiv de către Congresul SUA, FMI și Consiliul UE, indispensabile aderării României la UE și NATO. Așa că acum avem legitimitatea de a ne referi la societatea românească ca fiind o societate capitalistă și democratică⁵. Dar astfel de etichete politice, extrem de utile pentru aderarea la NATO și UE, nu ne spun despre societatea și economia românească decât că România este politic, social și economic funcțională pentru sistemul nord-atlantic. Mult prea puțin pentru un diagnostic și pentru un tratament.

Niciuna dintre cele trei întrebări nu și-a primit vreun răspuns, nici atunci și nici de atunci încoace și ar trebui să ne încruntăm nemulțumiți la

⁵ Certificatul de societate democratică l-am primit în 1997, când puterea politică în România a fost preluată în urma alegerilor de o coaliție a partidelor politice susținute de Comisia Europeană și SUA.

științele sociale. În primul rând la cele românești. Dar în egală măsură și la cele occidentale, ai căror elevi conștiincioși suntem. Căci, deși nu au răspuns la niciuna dintre întrebările pe care eu le consider fundamentale și doar pe baza a ceea ce credeau ei că știu despre pacientul lor, o terapie tot ne-au recomandat. Pe care, urmând-o cu mai multă sau mai puțină sfințenie, am ajuns ca de cel puțin un deceniu și jumătate o majoritate a populației să considere că România se îndreaptă într-o direcție greșită. O astfel de condamnare de lungă durată a elitelor conducătoare autohtone, independentă de succesiunea lor, ne-a singularizat o vreme în Uniunea Europeană, dar în ultimii ani fenomenul a început să se extindă dinspre periferia spre nucleul dur (UE-15) al regiunii. Iar cauza este comună – disputa capitalismelor, purtată fără întrerupere în România de la prăbușirea comunismului și până în prezent.

2. Disputa capitalismelor

i. Nu este deloc întâmplător că secolul al XX-lea s-a încheiat cu o aprigă dispută științifică cu privire la capitalismul dezvoltat (Albert 1991), iar secolul al XXI-lea a început cu o alta (Stieglitz 2002). Și tot deloc întâmplător este faptul că dezbaterile despre capitalismul dezvoltat și viitorul său se reiau continuu. Mereu în alte forme și cu o intensitate care tinde tot mai mult să iasă din stare latentă – și cu această ocazie să iasă și din mica și pașnica lume a academiilor – în starea manifestă a ciocnirilor deloc pașnice a adversarilor sociali, economici, politici și chiar militari⁶ ce au loc în lumea reală. În prezent, această stare manifestă a confruntării dintre susținătorii diferitelor interese de modelare a viitorului capitalismului neoliberal se află în plină ascensiune și-și va atinge maximul probabil într-un viitor mai degrabă imediat decât apropiat. Toate aceste realități cotidiene care tind să se multiplice și să se agraveze pot fi și sunt tot mai frecvent interpretate ca simptome ale declinului hegemoniei capitalismului neoliberal asupra capitalismului actual.

⁶ Din 1990, primul an de la prăbușirea comunismului în fostul bloc sovietic, și până în prezent nu a existat un singur an în care să nu aibă loc o confruntare armată cu implicații potențial globale.

Pentru că forma încă dominantă a capitalismului neoliberal globalizant și-a epuizat perioada de dezvoltare extensivă și a intrat în declin. Așa încât capitalismul dezvoltat a intrat într-un proces de construire a unei noi forme de organizare socială capitalistă chiar în nucleul dominant al sistemului, urmând ca aceasta să se extindă treptat către periferie. Este mecanismul prin care societatea capitalistă și-a rezolvat de-a lungul întregii ei istorii contradicția dintre cele două caracteristici ale sale care îi determină funcționarea. Prima necesitate absolută a societății capitaliste este aceeași ca în cazul tuturor formelor de societate – aceea de a se reproduce continuu ca atare, anume ca societate capitalistă. Cea de-a doua necesitate este cea de a produce continuu schimbări ale realităților sociale proprii. În primul rând, datorită nevoii de continuă creștere economică și dezvoltare tehnologică. Iar, în al doilea rând, datorită nevoii unei continue creșteri a producției sociale prin reinvestirea unui capital care este și el în continuă creștere, căci un capital care nu este reinvestit încetează de a mai fi capital. Ambele aceste creșteri continue modifică structuri și relații în societate – de la cele demografice și ocupaționale, la sisteme de valori și raporturi de putere. Această a doua condiție necesară existenței societății capitaliste îi este strict specifică și are particularitatea că produce, tot continuu, riscuri la adresa reproducerii ca atare a societății. Soluția reproducerii coexistenței lor – adică istoria societății capitaliste – este echilibrul dinamic al acesteia. Identică cu cea a unui biciclist pe un velodrom, care își menține echilibrul în poziție aproape perpendiculară pe verticală doar dacă reușește să-și schimbe poziția în spațiu înainte de cădea. Societatea capitalistă reușește să se mențină în echilibru schimbându-și în timp caracteristicile, astfel încât să nu „cadă”, adică să nu devină o societate altfel decât capitalistă.

Aceasta este o noutate istorică absolută. Toate societățile precapitaliste și-au rezolvat problema reproducerii apelând la un echilibru static și dezvoltând mecanisme de opoziție la schimbare (tradiție, religie, stat etc.) cu un succes remarcabil, unele dintre ele reușind să se reproducă vreme de zeci de mii de ani. Societatea capitalistă nu-și poate permite o astfel de strategie simplă și a fost nevoită să inventeze un echilibru dinamic. Ea se poate reproduce ca societate capitalistă doar în măsura în care se schimbă

continuu, păstrând însă acele caracteristici de care depinde caracterul ei capitalist.

ii. Pentru asta este nevoie să treacă continuu printr-o metamorfoză în care perioadele de relativă stabilitate a formei de organizare socială sunt urmate de perioade de înlocuire a formei particulare de organizare capitalistă cu o nouă formă particulară de organizare capitalistă. Astfel încât istoria societății capitaliste este alcătuită dintr-o succesiune de cicluri, în care se află inițial în stare aproape-de-echilibru, este relativ stabilă, se dezvoltă și se extinde, urmate de perioade de sistem departe-de-echilibru (Prigogine 1996), în care este instabilă social, economic și politic și în care își construiește noua formă de organizare⁷. Este un proces istoric care, de asemenea neîntâmplător, se corelează cu celebrele curbe sinusoidale ale ciclurilor Kondratiev (Weeks 2012).

Nașterea unei noi forme de organizare a societății capitaliste la sfârșitul unui asemenea ciclu este, desigur, un proces complex și marcat de conflicte de interese, de confruntări pentru pozițiile de putere, de schimbări instituționale tentative; de nașteri și prăbușiri de ideologii cu vocație de dominare; de instabilități economice care pot deveni crize (financiare, comerciale, de producție etc.); de conflicte sociale care pot deveni violente; de confruntări între elitele conducătoare ale societăților în schimbare; de conflicte între societățile nucleului conducător al sistemului mondial, ca și între acestea și periferia sistemului etc. Pe scurt, o perioadă de tulburări și incertitudini generate de competiția dintre susținătorii diferitelor variante de viitor al unui capitalism al cărui rezultat este întotdeauna incert (Wallerstein 2005). Până în momentul în care unul dintre învingătorii temporari, ca să zicem așa „de etapă”, rezistă suficient de mult în poziția dominantă⁸ pentru a dovedi că este în stare să asigure reproducerea dinamică a noii societăți, instituind continuu aceeași formă de organizare socială.

Este o perioadă de inovare socială și tehnologică în diferite variante, de testare a variantelor și de eforturi de a atrage de partea soluțiilor propuse

⁷ Este interesat de notat că Alexis de Tocqueville (1835) observă un ciclu asemănător caracterizând democrația americană cel puțin în privința libertății de gândire și exprimare.

⁸ Vezi diferitele etape ale revoluțiilor franceze (1789-1799), ruse (1917-1922) și române (1989-1992).

de elite a grupurilor sociale cele mai numeroase și cele mai bine situate în poziții de putere din societate. Reușita acestei ultime cerințe este obligatorie, căci niciun grup de elite conducătoare nu poate conduce o societate fără să obțină în prealabil de la o majoritate a acestora acordul pentru proiectul de societate pe care îl propune. Nu mă refer aici la regimul politic democratic mai mult sau mai puțin liberal dominant astăzi în țările nucleului conducător al capitalismului global, ci la o realitate mult mai profundă și independentă de regulile oricărui regim politic pentru că este întemeiată în chiar infrastructura oricărei societăți. Aceea că o societate nu poate fi condusă împotriva propriilor sale interese, acelea pe care și le definește singură. Nu contează dacă, privite din altă societate sau din alt timp, ele au fost corect sau greșit identificate.

Într-o astfel de perioadă de frământări, de re poziționări, de inovații și de tentative de reorganizare se află astăzi societățile capitalismului dezvoltat occidental, atât de puternic atacat de propria sa periferie – deopotrivă internă și internațională –, încât începe să aibă îndoieli cu privire la propriul său viitor (Ferguson 2011)⁹. Nu avem de a face nici cu prima și cu siguranță nici cu ultima astfel de criză a unei forme capitaliste de organizare a societăților dezvoltate, ci cu procesul de naștere a unei forme noi. Mai exact, cu etapa inițială a unui astfel de proces, cea pe care, ca să-i dăm un nume, am putea să o denumim drept *ascensiunea marginalilor* ca importanță pe agenda politică, socială și economică a societății. Iar, pentru că societățile neoliberale dezvoltate sunt dependente de succesul globalizării, această ascensiune a marginalilor se desfășoară pe două planuri distincte: cel al grupurilor sociale marginalizate ale actualei ordini sociale din interiorul societăților dezvoltate, protestatare la adresa ordinii sociale interne, și cel al societăților marginale sau neintegrate ale periferiei sistemului mondial, care contestă tot mai agresiv regulile ordinii internaționale care le mențin în această poziție¹⁰.

⁹ Cf. Josep Borrell, Înaltul Reprezentant al UE pentru Politica Externă și Securitate: „Europa este o grădină. [...] Majoritatea restului lumii este o junglă, iar jungla ar putea invada grădina” (Liboreiro 2022).

¹⁰ În prezent, sistemul mondial al țărilor/societăților/statelor (cele trei nu se suprapun) se află supus presiunilor a două tipuri și jumătate de ordini probabile, dintre care două sunt existente și în competiție, iar a treia se află *in statu nascendi*: ordinea mondială întemeiată pe sistemul instituțional și legislativ al ONU, ordinea mondială întemeiată în hegemonia SUA și emergenta ordine mondială „multipolară” propusă de BRICS.

iii. Organizarea neoliberală a societăților capitaliste dezvoltate a rezultat din tulburări, conflicte și contestări petrecute în deceniile 7 și 8 ale secolului trecut mai ales în nucleul dezvoltat al sistemului mondial capitalist. O criză care a afectat simultan toate subsistemele majore ale societății – politic, social, economico-financiar, ideologico-cultural, al relațiilor internaționale – aducând societatea în starea de sistem departe-de-echilibru. Ea s-a manifestat prin conflicte sociale interne în societățile cele mai dezvoltate, o înflorire a contra-culturilor contestatare ale ordinii sociale existente, o diminuare masivă a dominației cunoașterii sociale legitime, contestată de cunoașteri sociale alternative, o proliferare a paradigmelor alternative paradigmei dominante în cunoașterea științifică a realităților sociale, creșteri semnificative ale alienării și anomiei în rândul populației, pierderi semnificative în periferia sistemului mondial capitalist în favoarea principalului său adversar – sistemul mondial comunist dominat de URSS – și altele de același tip. Toate acestea însoțite și de o complexă criză de creștere economică în centrul dezvoltat al capitalismului mondial, care a fost denumită stagflație (Piketty 2017, 172).

Unii au crezut, atunci ca și cu ocazia oricărei alte crize evolutive a societății capitaliste dezvoltate, că avem de a face cu criza finală și definitivă a capitalismului. S-au înșelat, așa cum s-au înșelat și Karl Marx, și emulii săi care au asistat la crizele similare ale societății capitaliste contemporane lor. Cea descrisă de Dickens și Thackeray în Anglia, de Flaubert și Zola în Franța, de Mark Twain în SUA etc. și teoretizată de Engels în a sa celebră *Situație a clasei muncitoare din Anglia*. Așa încât Marx a avut până la urmă dreptate și s-a înșelat în același timp. A avut dreptate că societatea capitalistă contemporană lui nu a putut să supraviețuiască în forma pe care a studiat-o el. Dar nu și-a închipuit că ceea ce avea să o înlocuiască nu era proiectata să viitoare societate comunistă, ci tot o societate capitalistă, dar altfel. Care avea să rezolve cele mai acute probleme ale situației clasei muncitoare europene prin intermediul celui mai mare dușman al social-democrației marxiste și al mișcărilor sindicale. Este vorba desigur de Otto, prinț de Bismarck, cancelar al Imperiului German și creatorul statului social german. Statul social se va extinde în secolul al XX-lea în toate țările continentului european,

supraviețuind transformărilor neolibérale și globalizării. Acestea din urmă au reușit să-i reducă sfera de cuprindere și eficiența¹¹, dar nu au reușit nici să-l delegitimeze și nici să zdruncine sistemul de valori în care se întemeiază.

Fără îndoială că oamenii primei revoluții industriale, cei din perioada Marii Depresii și cei ai stagflației din a doua jumătate a secolului al XX-lea aveau în fața ochilor o criză, dar nu a infrastructurii esențiale a societății capitaliste, ci doar a formei sale de organizare în acea perioadă. Care, conform mecanismului echilibrului dinamic al societății capitaliste, urma să fie înlocuită de o altă formă de organizare socială – societatea capitalistă neoliberală. Tot capitalistă, dar altfel. Și tot având regiunea de dezvoltare nord-atlantică drept centru hegemonic al sistemului mondial. Această ultimă continuitate este doar o realitate istorică, dar nu și o condiție a existenței sistemului. Ceea ce înseamnă că, în vreme ce continuitatea organizării capitalist-industriale a societăților este asigurată, dominația actualului centru de dezvoltare nord-atlantică nu mai este asigurată.

Aici trebuie făcută o precizare. Succesiunea de forme de organizare capitalistă care alcătuiesc istoria capitalismului modern și contemporan nu este o evoluție în sensul comun al termenului, cel utilizat de exemplu în expresia „evoluția speciilor”. În cazul celebrei teorii darwiniene, formele simple de viață au evoluat către organizări din ce în ce mai complexe ale materiei vii, care au culminat cu omul contemporan și societatea sa. Ceea ce asociază termenului de evoluție nu doar o direcție istorică, ci și un sens cu o puternică conotație ascendentă și pozitivă în sensul de dezirabilă. Pentru că ne pune în poziția de a fi apexul lumii vii. Succesiunea formelor de organizare capitalistă nu are nici direcție, nici sens și nici finalitate, deși toate acestea i-au fost fără îndoială atribuite (Marx 1962; Fukuyama 1992). Dar schimbarea continuă a formelor de organizare ale societății capitalist-industriale nu este neapărat o ascensiune după orice criteriu vreți să introducem. Ea este doar o adaptare socială la schimbările pe care tot capitalismul le produce în propria sa societate, precum și în mediul – natural și social – al existenței sale.

¹¹ Această evoluție a statului social se încearcă a fi măsurată prin intermediul indicelui Gini.

3. Ascensiunea și declinul organizării neoliberale a capitalismului dezvoltat

i. Este interesant de observat chiar și doar sumar procesul prin care a avut loc trecerea de la societatea capitalistă industrială a „bunăstării generale” (Galbraith 1958) la societatea capitalistă neoliberală. Nu doar din simplă curiozitate științifică, ci deoarece cunoașterea etapelor parcurse atunci ne poate ajuta să estimăm cât de avansat este procesul de reorganizare a societății neoliberale și de creare a unei noi forme de societate capitalistă. De asemenea, cunoașterea lui ne poate ajuta să dăm un răspuns și întrebării candidă pe care științele sociale din România au ajuns doar să o sugereze – *Este societatea românească o societate capitalistă?* Fără să-i găsească până acum un răspuns convingător.

Prima etapă a procesului construirii unei noi forme de organizare socială a societăților capitaliste dezvoltate postbelice a constat dintr-o tentativă de reconstruire a cunoașterii sociale dominante ale acestora. La rândul ei, această tentativă a avut ca sursă principală conștientizarea treptată de către o minoritate a elitelor conducătoare ale societăților dezvoltate a limitelor de expansiune a capitalismului dezvoltat în restul lumii – lumea societăților subdezvoltate sau în curs de dezvoltare; lumea fostelor imperii coloniale sau a fostelor semi-colonii ale capitalismului dezvoltat postbelic.

Aici istoria tinde să devină anecdotică, trimițând la biografii și personalități eroice, de tipul lui Aurelio Peccei, inițiatorul *Clubului de la Roma*, cu faimosul său prim raport publicat privitor la limitele creșterii (Meadows *et al.* 1972), sau la înființarea de către Klaus Schwab în 1971 a *European Management Forum*¹². În realitate, aceste personalități și încă multe altele de același fel nu reprezintă decât vârful unui iceberg al coaliției dintre grupuri de proprietari de capital, de management superior al acestor capitaluri, de intelectuali din toate domeniile științei, artei, culturii, administrației și de grupuri de politicieni și susținători ai acestora aflați în căutarea unei noi forme de organizare a societății capitaliste și a unei noi ideologii de legitimare a acesteia.

¹² 16 ani mai târziu acesta va deveni *The World Economic Forum*.

Simultan, societatea americană și mai ales capitalul american, în quasi-totală indiferență față de căutările europenilor, se lovea de aceeași problemă. În cazul americanilor ea nu era doar economică, ci și politică, căci, în afară de nevoia de a transforma statele Americii Latine în societăți și economii prietenoase față de pătrunderea pe scară largă a capitalului american, se mai pune și problema opririi expansiunii socialismului susținut de sovietici în „grădina din spatele casei” a acestuia¹³. Răspunsul la aceste preocupări a constat printr-o coaliție dintre elitele capitalului și cele ale științei – mai ales ale științelor economice – consacrate ceva mai târziu printr-o alianță capital-politică-știință. În anii '60 se pun bazele unei noi ideologii al cărei postulat principal era că libertatea capitalului condiționează libertatea societăților și a indivizilor, cât și bunăstarea lor. Postulat susținut cel mai simplu și mai convingător de o nouă paradigmă economică. Aceasta avea în centrul ei monetarismul și așa numita *supply-side economy*, care implica dominația corporațiilor și retragerea maximală a statului din economie. După formula lui Greenspan că băieții de pe Wall Street știu ei mai bine decât statul să echilibreze economia (Greenspan 2007). Purtătorii științifici de drapel al noii ideologii au fost la început academicii din științele economice ale Școlii de la Chicago, având ca principal lider și reprezentant pe Milton Friedmann (1962 și 1980). Noua ideologie a fost transformată într-o strategie de guvernare de partidul republican din SUA pe parcursul administrațiilor lui Ronald Reagan și a vicepreședintelui său, George H.W. Bush, perioadă în care a fost construită, stabilizată și extinsă în regiunea nord-atlantică noua formă neoliberală de organizare a societății capitaliste dezvoltate.

ii. Putem sintetiza descrierea de mai sus a tranziției formei de organizare socială a capitalismului dezvoltat de la societatea capitalistă industrială la societatea capitalistă neoliberală ca un proces social de restructurare a relațiilor sociale din mai toate subsistemele societății și dintre ele. Procesul a debutat cu schimbarea cunoașterii sociale, astfel încât să delegitimeze nucleul paradigmatic al capitalismului postbelic. Mai întâi științific, prin asigurarea succesului în lumea academică a științelor sociale și a filosofiei unei noi paradigme, capabilă să producă legitimarea unei noi

¹³ Doctrina Monroe, potrivit căreia SUA nu permit interferența niciunei mari puteri în emisfera vestică a planetei.

cunoașteri sociale. Ea a devenit factorul de distribuire pe scară largă a unui nou sistem de valori, a unei noi ideologii dominante legitimată de noile teorii ale științelor sociale. Noua ideologie liberală s-a răspândit treptat din lumea academică cuprinzând principalele elite conducătoare, în primul rând, ale societății americane, iar în al doilea rând, ale capitalului corporatist internațional. În etapa următoare, noua cunoaștere socială s-a extins treptat în rândurile elitei politice americane și a remodelat societatea americană transformând-o într-o societate neoliberală. Dar nu numai atât. Dată fiind poziția cu totul privilegiată pe care a obținut-o statul american la sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial¹⁴, iar, odată cu aceasta, și excepționala influență asupra întregului nou sistem mondial, forma neoliberală a societății americane a devenit rapid noul model de reconstrucție a societăților din sistemul ONU, cunoscută sub numele de „globalizare” (UNAG 2000).

Capitalismul neoliberal a produs o serie de noutăți remarcabile, care justifică considerarea lui ca fiind o nouă formă de organizare capitalistă a societăților, adică o nouă etapă în istoria dinamicii societății capitaliste. Enumăr în continuare doar pe cele pe care le consider cele mai relevante. Societatea neoliberală a înlocuit dominația marelui capital industrial cu dominația marelui capital financiar. Creând mecanisme prin care capitalul se poate reproduce lărgit fără să participe la procesele de producție (socială și economică), societatea neoliberală a desființat în măsură semnificativă, în economie cel puțin, funcția pieței bunurilor și serviciilor de certificare a capitalului prin eficiența producției, în favoarea certificării capitalului pe baza eficienței sale pe speculativa piață de capital, unde „mâna invizibilă” – care, la inventatorul ei, Adam Smith, funcționa în societate (Smith 1776), iar la economiștii neoliberali funcționează pe piață –, nu există din cauza distribuției inegalitare a informației. Un secret al lui Polichinelle pentru toți participanții la piața de capital, dar a cărui explicitare sau argumentare academică a obținut premiul Nobel pentru economie (Stiglitz 2001).

¹⁴ SUA au fost singura mare putere participantă la Al Doilea Război Mondial ale cărei infrastructură, economie, capital, logistică, demografie, putere militară, cultură, relații sociale și teritoriu nu au fost afectate de război și, în consecință, au devenit creditorul mondial al lumii capitaliste postbelice.

Societatea de consum înlocuise deja proprietarul de capital îmbogățit prin propriile sale eforturi cu managerul marilor corporații manufacturiere (Galbraith 1985) ca marele erou al societății capitaliste. Eroul capitalist al societății neoliberale este însă finanțistul speculator pe piețele de capital, gestionarul fondurilor de investiții, magicienii ingineriilor financiare. Sau, cum ironiza J.K. Galbraith motto-ul bancnotei de 1 dolar american, „In Goldman Sachs we trust” (Galbraith 2001)¹⁵, indicând prin asta două caracteristici principale ale societății neoliberale. Mai întâi, că în economie profitul capitalului nu mai depinde esențial de caracteristicile producției de bunuri și servicii, cât de ingeniozitatea ingineriilor financiare pe piața de capital. Capitalul financiar neoliberal nu mai depinde de capacitatea investirii sale de a produce mai mult sau mai bine, ci de capacitatea sa de a colecta părți din profiturile altora utilizând privilegii politice, administrative, de informație, de putere etc., adică utilizând mecanisme non-economice. Apoi, că în societate capitalul s-a eliberat de orice responsabilitate socială comunitară, națională sau/și internațională. Singura responsabilitate a capitalului este față de cei care îl gestionează (Gelles 2022). Noua mână invizibilă își schimbă direcția de acțiune. În loc să reunească eforturile egoiste ale întreprinzătorilor spre deservirea interesului național ca la Adam Smith, acum orientează eforturile a multiple națiuni spre deservirea unui număr mic de corporații internaționale ce concentrează capitaluri uriașe¹⁶.

Societatea neoliberală a inventat globalizarea ca mecanism de direcționare a resurselor mondiale naturale, de muncă, de cunoaștere și de dezvoltare tehnologică cu prioritate către nucleul capitalismului dezvoltat, în primul rând către SUA. În al doilea rând, și în măsură mult mai mică, către cele mai dezvoltate țări ale Europei Occidentale, în frunte cu Germania. Dar pentru asta a avut nevoie de o nouă tehnologie orientată în primul rând spre dezvoltarea comunicațiilor în timp real, spre extinderea și modernizarea rutelor comerciale, spre creșterea masivă a capacităților de prelucrare, spre

¹⁵ Formula parafrazează motto-ul național al SUA (In God we trust) imprimat pe bancnotele americane.

¹⁶ Cele mai mari 5 firme multinaționale gestionare de active financiare (Asset Management) din lume gestionează împreună un capital de \$30,2 trilioane (sic!). Dintre acestea 4 sunt consolidate în SUA și 1 în Elveția (UBS). Vezi <https://www.advratings.com/top-asset-management-firms>. Accesat în 27 septembrie 2023.

sintetizare și modelare a informațiilor etc. Și, mai ales, de o nouă știință, cu altă agendă de priorități, susținând alte tipuri de inginerie decât cele de până atunci. O știință orientată spre modificări mult mai profunde ale realităților, cele mai importante ocupându-se de controlul materiei vii, al realităților sociale și al restructurării sistemului mondial.

Nevoia de expansiune a capitalului financiar după ce și-a epuizat etapa de creștere intensivă întemeiată într-o nouă „revoluție științifică și tehnică” a creat alte nevoi suplimentare – noi tehnologii financiare și adaptarea sistemului instituțiilor financiare, comerciale, corporatiste și politice internaționale pentru a favoriza globalizarea. Și, precum în vremurile începuturilor eroice ale primei globalizări capitaliste (Sachs 2020) prin multiplele Companii ale Indiilor de Vest sau de Est, a creat nevoia unor noi tipuri de instituții și structuri politice și militare dedicate deschiderii drumurilor dominației capitalului neoliberal în acele țări sau regiuni ale lumii care nu se grăbeau să o facă singure. A obținut cea mai mare victorie politică, economică și militară din istorie câștigând războiul rece, distrugând comunismul la nivel global fără să tragă un singur foc de armă; după ce fusese nevoită să se pregătească 40 de ani pentru un război „fierbinte” cu acesta ce putea pune în pericol existența întregii civilizații contemporane. Și a câștigat nu numai acea treime din planetă la care comunismul îi blocase până atunci accesul, nu numai descompunerea URSS și eliminarea quasitotală a singurei alternative de organizare a unei societăți industriale altfel decât cea capitalistă. Ci a obținut ca foștii temuți adversari de toate felurile să adopte ca model de reorganizare a propriilor societăți și economii pe acela al societăților din periferia sistemului mondial capitalist. Ca pe o adaptare la o până atunci necunoscută „lege a istoriei” conform căreia, odată cu societatea capitalistă neoliberală, chiar s-a ajuns la sfârșitul istoriei.

iii. După o dominație de vreo patru decenii, cam cât au durat și comunismele sovietice în Europa de Est, construcția neoliberală globală și fundamentele sale locale au început să-și piardă eficacitatea. Succesul ei, susținut inițial pe un set de invenții și inovații tehnologice pe care unii le-au considerat revoluționare (Toffler 1990) și de mecanisme financiare inedite destinate să le pună în valoare, a fost asigurat de capacitatea creată de puterea economică, financiară, politică și militară a SUA de expansiune a

acestora la nivel global. Cum orice dezvoltare extensivă are o limită – fie ea chiar planetară –, în momentul în care expansiunea începe să se apropie de acea limită, eficiența ei începe să scadă. În același timp, opoziția față de dominația obținută în perioada de glorie a neoliberalismului tinde să crească. Ea se naște inițial chiar în nucleul dur al sistemului de legitimare a dominației, adică al cunoașterii sociale, ca urmare a presiunii evoluțiilor indezirabile pentru marginalii noii societăți ale realităților sociale, politice și economice dominante al societăților din nucleu. Disputa la nivelul cunoașterii sociale, în cazul nostru concret al științelor sociale, se amplifică pe măsură ce tensiunile latente devin conflicte manifeste sociale și politice, iar organizarea socială dominantă începe să fie pusă sub semnul întrebării de proiecte de organizare alternative create de acești marginalizați.

Pentru neoliberalism momentul de cotitură a fost desigur criza financiară a nucleului său dur nord-atlantic din 2008-2009, care a afectat masiv centrul sistemului, semnificativ semiperiferia acestuia și doar minimal (sau chiar a favorizat) periferia. Ca urmare, contestarea neoliberalismului începută în periferie ca simplă opoziție față de expansiunea sa s-a transformat treptat din rezistență la expansiunea neoliberalismului, la construirea de proiecte de capitalism alternativ. Ne aflăm în etapa unei noi schimbări a formei de organizare a societății industriale și capitaliste și, în consecință, a unei noi dispute a capitalismelor. Cu rezultate impredictibile (Wallerstein 2005).

4. Disputele capitalismului românesc

i. 1990-2007 a fost perioada de aur a expansiunii capitalismului neoliberal. A fost și perioada în care globalizarea, ca instrument de expansiune a formei neoliberale de organizare a societății capitaliste (Williamson 2002), se afla în plină confruntare cu capitalismul quasi-statal european-continental inventat cu un secol mai devreme de Bismarck¹⁷, cu așa-numitul „model suedez” inventat de social-democrații țărilor scandinave, cu „A treia cale” teoretizată de Giddens (1998) pentru

¹⁷ Michel Albert (1991) îl denumesc „capitalism renan”, întemeiat mai degrabă în bănci și în industrie, decât în fonduri de investiții și burse.

legitimarea practicii guvernării laburiste din UK, cu „Calea asiatică” de economie capitalistă gestionată și controlată de stat dezvoltată de „dragonii asiatici” și mai ales de Singapore și China comunistă (Zhang 2011) și de sateliții săi politici, precum și de „populisme” disprețuite de aristocrația politică occidentală, dar atât de utile pentru mișcările politice marginale reprezentante ale intereselor pierzătorilor globalizării. A fost o confruntare pe care capitalismul neoliberal a câștigat-o total în spațiul nord-atlantic cu noul său appendix est-european postcomunist, dar doar parțial sau deloc în acele regiuni ale lumii aflate în curs de dezvoltare în care s-a lovit de identități naționale, regionale sau internaționale puternic ancorate istoric, socio-economic sau religios-ideologic.

A fost totodată și perioada în care s-au desfășurat revoluția și tranziția postcomunistă românească. O perioadă extrem de activă, dar confuză, plină de aventuri politice și economice, de reforme „curajoase” și de pași înapoi și de un soi de fanatism al distrugerii adversarilor politici sau/și sociali reali sau doar imaginari. A fost totodată și o perioadă prea puțin studiată pentru că miturile diferitelor ideologii care se luptau pentru supremație în primul deceniu de postcomunism slujeau mai bine interesele diferitelor elite interne și internaționale decât o cunoaștere aprofundată a realităților. Căci interesul elitelor interne era să preia controlul guvernării pentru a gestiona România în favoarea acelor grupuri sociale pe care le reprezentau politic. Pe de altă parte, elitele internaționale – de a căror legitimare depindeau succesele sau eșecurile diferitelor guvernări care se succedau în România – erau interesate în crearea condițiilor instituționale care o făceau funcțională pentru nucleul dezvoltat al UE după integrarea ei în periferia UE și a NATO. În acest context s-a desfășurat prima etapă a disputei capitalismelor românești a tranziției postcomuniste: 1990-1999. O dispută dominată în întregime de ascensiunea aparent inexorabilă a capitalismului neoliberal. Dar cu o serie de particularități inedite răspunzătoare de sinuoasa și deloc satisfăcătoare, pentru populație, evoluție postcomunistă a României.

ii. Cea mai neobișnuită particularitate a acestei dispute a fost că s-a desfășurat cu prioritate la nivel politico-ideologic și într-o totală ignorare a realităților societății românești, indiferent în ce perioadă istorică și în ce etapă a evoluției sale postcomuniste s-ar fi aflat. Cu rezultatul disfuncțional

că dezbateră științifică despre realitățile prezente și viitoare ale societății românești a fost înlocuită cu dezbateră ideologică a legitimității diferitelor privilegii de acces la avuție, venituri și putere (Pasti 1995). Ca urmare, cea de-a doua consecință a acestei particularități a fost – și mai este încă – aceea că dezbateră despre prezentul și viitorul elitelor conducătoare și al relațiilor dintre acestea a înlocuit dezbateră despre prezentul și viitorul societății românești.

O altă particularitate a disputei „capitalismelor” în primul deceniu al tranziției postcomuniste românești a constat în focalizarea acestuia asupra criteriilor și privilegiilor *distribuției* producției sociale¹⁸. Elementul care a fost intenționat și păgubos ignorat a fost cel al producției însăși. O eroare deopotrivă fundamentală și elementară, căci nu poți distribui nici mai mult și nici altceva decât ceea ce produci¹⁹. Cel puțin în cazul societăților umane acest adevăr este esențial și pe baza lui cel puțin o vreme cunoașterea științifică a realităților sociale a fost concentrată asupra a ce și cum produce o societate toate acele componente ale sale care transformă un grup de oameni ce sunt nevoiți să trăiască împreună de conjuncturi pe care nu le discutăm acum și aici²⁰, într-o entitate denumită uneori „societate”, iar alteori „țară”. Această perioadă s-a terminat încă pe la mijlocul secolului al XIX-lea, când societatea capitalismului industrial se stabilizase deja economic, dar încă își mai disputa criteriile și proporțiile distribuției și ale redistribuirii. Și când dezbateră capitalismelor și-a deplasat centrul de greutate dinspre disputa producțiilor către cea a distribuțiilor, atât în spațiul social, cât și în preocupările științelor sociale. Tranziția protocapitalistă românească (1866-1948) a trecut printr-o astfel de dezbateră mai ales în perioada interbelică

¹⁸ Producția socială a unei societăți desemnează tot ceea ce produce o societate, de la modificări ale mediului natural la speranță de viață la naștere, putere, cunoaștere și producție de bunuri și servicii, până la producția de valori morale, politice etc., de relații sociale între grupurile sociale și între societate și stat, de comunități și specificități culturale, lingvistice etc.

¹⁹ Ignor voit aici existența unei diviziuni internaționale a producției sociale în condițiile existenței unui sistem social global politico-economic al economiei (Wallerstain 2011, cap. V; Manoilescu 1986).

²⁰ Reamintesc că, deși conceptul de societate este central pentru cunoașterea științifică a realităților sociale, științele sociale fiind construite în jurul acestuia, în practica științifică și politico-socio-economică principalul element discriminatoriu este „țara”, adică un stat care gestionează populația existentă într-un teritoriu asupra căreia își poate exercita autoritatea.

(Dobrogeanu-Gherea 1910; Gusti 1935; Manoilescu 1997; Madgearu 1940; Pătrășcanu 1978), care a fost tranșată simplu prin decizie politică externă odată cu instaurarea regimului politic comunist (1946-1948) în favoarea producției industriale și nu a mai fost reluată niciodată. Ar fi fost probabil cazul să aibă loc încă începând din 1990 tocmai pentru că primele măsuri luate de noua conducere a României imediat după victoria revoluției anticomuniste din decembrie 1989 – liberalizarea comerțului intern și internațional privat de retail și mic-gros și a activităților de mică producție de tip manufacturier/ industrial, precum și retrocedarea treptată a terenurilor agricole cooperativizate – semnalau clar declanșarea pe scară largă a procesului de dezindustrializare a economiei naționale.

Există o cauză *pseudoștiințifică*²¹ și o cauză locală (care sintetizează influențele conjuncturilor interne și internaționale în care s-a aflat societatea românească pe parcursul tranziției postcomuniste), care au produs ignorarea completă a acestei noi realități. Combinându-și efectele, aceste două cauze au produs cele două rezultate deja amintite – eliminarea populației și a comunității științifice, ambele irelevante într-o dispută pentru putere a elitelor, și centrarea disputei pe distribuția averii și a veniturilor în loc de proiectul societății viitoare –, generând reducerea dezbaterilor la o simplă controversă ideologică desfășurată în jurul unor modele ad-hoc atât de grosolan simplificate ale capitalismului dezvoltat, încât nu depășeau stadiul cunoașterii mitologice. Ceea ce de altfel este firesc dacă ținem cont de faptul că, în locul unei confruntări cu privire la realități sociale, am avut de a face doar cu o confruntare între legitimitățile ideologice ale accesului preferențial la conducerea societății, care sunt de regulă întemeiate în mituri. Cu rezultatul previzibil al inundării spațiului social al dezbaterii (discursuri politice, mass-media, rețele sociale, ideologii cotidiene²² și chiar literatură științifică) cu o pluralitate de mituri contradictorii cu privire la realitățile

²¹ Orice model, științific sau nu, al realităților naturale și/sau sociale are o componentă *pseudoștiințifică*, alcătuită, pe de o parte, din condițiile postulate ale funcționalității modelului, iar, pe de altă parte, din regulile arbitrare ale colectării, prelucrării și interpretării datelor empirice utilizate (Pasti 2023).

²² *Ideologiile cotidiene* sunt acele ansambluri de credințe, convingeri și adevăruri considerate evidente, dominante în ceea ce sociologii numesc opinie publică și care întotdeauna reproduc și proliferază ideologia grupurilor sociale aflate în poziții de putere dominantă ale unei societăți.

trecute, prezente și viitoare ale societății românești, ale capitalismului dezvoltat și ale politicilor tranziției.

iii. Este important de notat că, oricât de diverse ar fi fost aceste mitologii concurente, ele se încadrau toate într-o mitologie generală și dominantă cu privire la capitalism, a cărei sursă sunt postulatele paradigmatică – în consecință, pseudoștiințifice – ale științelor sociale contemporane, așa cum au evoluat ele odată cu evoluția capitalismului occidental. Varianta pe care au preluat-o elitele românești ale postcomunismului a fost evident varianta neoliberală a paradigmei, aflată în ultimul deceniu al secolului trecut în perioada de vârf a dominației sale deopotrivă științifice și ideologice. Ele sunt: a) mitul societății capitaliste ca societate construită în jurul și în slujba economiei capitaliste; b) mitul economiei capitaliste ca economie întemeiată în proprietatea individuală asupra capitalului, având ca erou social, economic și politic capitalistul proprietar și manager competent, purtător de inițiativă, inovație și bunăstare socială; c) mitul „mâinii invizibile” a pieței libere de intervenții politice și sociale producătoare de echilibre deopotrivă economice și sociale; d) mitul prosperității care provine din redistribuția veniturilor cele mai mari către veniturile cele mai mici ca urmare a nevoilor de consum în creștere ale celor bogați și a disponibilității celor mai săraci de a le satisface; e) mitul statului drept cel mai incompetent manager de capital și cel mai mare producător al corupției la nivel social; f) mitul capitalului occidental ca principală sursă de creștere economică și de prosperitate socială, singurele surse eficiente de dezvoltare.

Nu discut aici dacă aceste postulate sunt mituri ale științelor sociale occidentale, așa cum afirm eu aici, sau adevăruri evidente, așa cum afirmă paradigmele deocamdată dominante, dar deja contestate în perioada actuală de către noile curente de gândire socială și economică ale lumii capitaliste dezvoltate (Varoufakis 2011; Sachs 2011; Stiglitz 2012; Wallerstein *et al.* 2013; Piketty 2022). Este suficient faptul că în *societatea românească* ele erau mituri de vreme ce adevărul lor nu provenea nici din studierea realităților societății românești și nici din studierea mecanismelor dezvoltării societăților occidentale. Sursa ei a fost relația de subordonare, voluntară inițial și ulterior întărită prin dependență politică și financiar-economică, a elitelor naționale la misterioasa noțiune de „standarde europene” ce urmau să fie realizate de România pentru a deveni o societate de tip occidental.

În jurul acestor mituri specific românizate de diferitele grupuri sociale cu pretenții la conducerea societății au fost construite ideologiile politice având în centru acel model ad-hoc de „capitalism” care le oferea cea mai puternică posibil poziție de putere în societate. Interesant este faptul că o bună parte dintre acestea chiar au reușit să acceadă la poziții apropiate de cele vizate, participând la unele dintre multele combinații guvernamentale care s-au succedat în acel agitat prim deceniu și jumătate al postcomunismului românesc. Cel puțin patru dintre ele au influențat evoluția postcomunismului românesc suficient pentru ca efectele tentativelor de implementare să se prelungească până în prezent:

a) *modelul capitalismului industrial autohton*, al cărui principal obiectiv era de a adapta prin privatizare economia industrială a abandonatei societăți socialiste la noua conjunctură politică-economică și financiară a globalizării. Modelul presupunea aportul de tehnologie superioară, *know-how* managerial și acces la piețe externe asigurate prin asocierea capitalului occidental la capitalul industrial românesc, sub conducerea colectivă a managementului autohton și străin. În ciuda naivității sale, acest proiect a fost susținut o vreme (1990-1996) în principal de tehnocrația industrială socialistă, de administrația locală și națională asociată acesteia și de o parte a noilor parteneri externi ai României, mai ales cei americani, canadieni și japonezi.

b) *modelul proto-capitalismului interbelic*, al cărui principal obiectiv era de a reconstrui structura de proprietate și putere a perioadei interbelice, susținut de supraviețuitorii elitelor acelei perioade și de urmașii lor din interiorul și din exteriorul României. Acest grup social, inexistent vreme de peste patru decenii a fost creat ca o elită emergentă în perioada incipientă a postcomunismului românesc de acea parte a elitelor economice și sociale europene care avea de câștigat de pe urma unei astfel de restructurări a proprietății asupra avuției naționale românești – foste proprietare în România pre-comunistă –, precum și de elitele politice occidentale aflate în căutarea unei alternative anti-comuniste la elitele fostei societăți socialiste românești ce preluaseră firesc conducerea societății în urma victoriei Revoluției din decembrie 1989, în frunte cu instituțiile Comunităților Europene pe cale să devină Uniunea Europeană.

c) *modelul capitalismului comercial postcomunist* a fost creat și susținut de fosta burghezie socialistă care, pe baza uriașului capital social²³ de care dispunea în relație atât cu autoritățile autohtone ori cu managementul industrial și comercial autohton, cât și cu marii actori ai piețelor internaționale de bunuri, a devenit principala intermediară de importuri de bunuri pe o piață flămândă de acestea. Acest grup social autohton a fost la originea genezei noii clase de capitaliști autohtoni (Pasti 2006a), a căror ascensiune și declin le-am analizat în alte studii (Pasti 2006b).

d) *modelul capitalismului colonizator* a fost creat sub patronajul SUA, prin intermediul celor două principale instituții financiare ale sistemului Bretton Woods (FMI și BIRD) și pe baza experiențelor acestora în asigurarea funcționalității unor state sud-americe în adaptarea economiei lor la hegemonia capitalismului neoliberal nord-atlantic, sintetizată în principiile formulate în așa numitul „consens de la Washington” (Williamson 2002), care proclama funcționalitatea economiilor naționale ale țărilor în curs de dezvoltare față de obiectivele capitalului nord-atlantic drept condiție necesară și suficientă a integrării primelor în sistemul economic mondial, asigurându-le astfel ieșirea din subdezvoltare (UNGA 2000; De Soto 2007). Acest model a fost ales de instituțiile Comunităților europene pentru modelarea economiilor țărilor central și est-europene proaspăt ieșite de sub hegemonia comunismului sovietic ca nou spațiu social al expansiunii capitalismului neoliberal vest-european.

Succesul a revenit acestui al patrulea model, pentru că era singurul care provenea dintr-o inginerie socială practică cu succes vreme de decenii de capitalul occidental în semi-periferia sa europeană și în periferia sa din restul lumii, pentru că dispunea de resursele necesare pentru a-l impune și pentru că era singura alternativă viabilă pentru aceste țări în general și pentru România în mod special²⁴. Ca urmare, disputa capitalismelor s-a

²³ Capitalul social este un concept complex, dar aici îl reduc la capacitatea unui individ sau a unui grup social de a obține decizii politice, guvernamentale și private în favoarea obiectivelor sale de la instituții, grupuri și indivizi formal indiferenți față de aceste obiective.

²⁴ Unele țări foste comuniste au beneficiat de avantaje comparative de particularități istorice și etnice (RDG, Țările Baltice, Cehia), de natură culturală și religioasă (Ungaria, Polonia, Slovacia, Slovenia, Țările Baltice), de relații speciale în afara UE (Polonia-SUA), dispunând astfel de un spațiu suplimentar de negociere cu UE și cu NATO.

încheiat în România odată cu închiderea cu succes a negocierilor de aderare ale țării la UE și NATO (2004).

iv. Științele sociale românești s-au adaptat rapid la triumful noii ideologii dominante, limitându-se în marea majoritate a activităților academice de a legitima noua religie seculară (Bellah 1991) a neoliberalismului dominant, de a participa la programele de cercetare ale acestuia, ca urmare a generoaselor finanțări oferite prin intermediul Comisiei Europene, și de a combate tentativele unor minorități ale comunității academice românești de revenire de la problematica adaptării la cea a dezvoltării (Zamfir 2004; Zamfir, Stoica 2006; Pasti 2006 a, b)²⁵. Astfel de tentative marginale dovedeau doar că în societatea românească existau grupuri sociale semnificativ reprezentate la nivelul intelectualității academice, dar că poziția lor de putere era doar marginală, iar astfel de alternative ale cunoașterii erau incapabile să exercite în societate o influență semnificativă. În ciuda faptului că autorii lor făceau parte dintr-o comunitate legitimată ca producătoare de adevăruri, aceasta era incapabilă să producă o inginerie socială acceptabilă pentru societate.

În 2008 însă s-a declanșat criza financiară semi-globală a capitalului occidental, care a pus sub semnul întrebării întregul eșafodaj al adevărurilor legitime ale ideologiei politico-financiare ale neoliberalismului, cu efectul de a diviza atât comunitatea științifică internațională dominantă, cât și, mai ales și mai important, susținerile sociale ale diferitelor inginerii sociale și economice ale acesteia. Surprinzând întregul establishment neoliberal printr-o realitate de tipul „realităților improbabile” (Taleb 2007), ea a zdruncinat zdravăn în comunitățile științifice dominația dogmei neoliberale care teoretiza imposibilitatea unei astfel de crize. Factorul principal nu a fost cel științific – el a contat totuși ca urmare a rolului său legitimator –, ci activarea mișcărilor sociale anti-neoliberale și modificările raporturilor de putere între diferitele tabere ale elitelor politice occidentale ca urmare a acestora. Reflexele acestei schimbări la nivel internațional au ajuns și în România, atât prin intermediul politicilor sociale generate de necesitățile susținerii establishmentului social vest-european de către statele client ale

²⁵ Selecția pe care am făcut-o are rol strict ilustrativ, este subiectivă, nejustificat limitată și nu reprezintă o analiză a scrierilor de specialitate din domeniu.

periferiei est-europene a UE, cât și prin intermediul divizării comunității științifice românești între susținătorii săi și noi contestatari autohtoni pe urmele celor occidentali (Georgescu 2018; Georgescu 2022; Copilaș 2017; Poenaru 2017; Stănescu 2014; Zamfir 2019).

Sursele acestei tentative încă timide de generare a unei paradigme alternative la cea neoliberală, o tentativă mai degrabă autohtonă decât o simplă reproducere a dezbaterii occidentale, se găsesc, în primul rând, în presiunea socială exercitată de o populație continuu nemulțumită de rezultatele de până acum ale tranziției și post-tranziției. Așadar, originile alternativei la neoliberalism sunt doar în secundar intelectual-academic. Iar în al doilea rând, la baza tentativei menționate se regăsesc încercările unor subgrupuri ale actualei elite politice care, susținute discret de capitalul autohton, se străduiesc să construiască o ideologie a dezvoltării naționale.

Restrânsă ca audiență la doar o fracțiune din comunitatea științifică și academică națională și aproape inexistentă ca impact real asupra societății românești contemporane, dezbateră românească despre capitalismele secolului al XXI-lea devine semnificativă doar în măsura în care dinamica socială și politică a României actuale va avea nevoie într-un viitor previzibil de un fundament de cunoaștere pentru un nou tip de inginerie socială, cu alte obiective decât cele actuale.

5. Întrebările candidale ale capitalismului românesc contemporan

i. În vreme ce elitele românești se îndepărtau tot mai mult de realitățile sociale românești prin „europenizare”, adică integrându-se în structurile de relații, de interese și de agende politice ale elitelor Uniunii Europene și americane (prin NATO), iar noii capitaliști români se reciclați ca prestatori de servicii ai capitalului corporatist străin cuceritor al pieței interne românești și vameș al piețelor de export-import ale economiei naționale, singurul grup social semnificativ care, în loc să leviteze în lumea lipsită de gravitație socială a neoliberalismului globalizant, rămânea legat de realitățile terne și mundane ale societății românești era, evident, populația României. La peste trei decenii de la victoria revoluției, ea își dorește în continuare ceea ce își dorise și atunci când a răsturnat regimul politic comunist pentru că

acesta nu intenționa să o conducă spre obiectivul ales de populație. Ea își dorea o societate industrială dezvoltată și prosperă, care să ofere membrilor săi, în schimbul muncii prestate, bunăstare și securitate pe termen lung și foarte lung. Capitalistă sau nu, sau ce formă anume de capitalism era un aspect secundar, câtă vreme putea beneficia de libertățile prevăzute de Carta ONU, avea un nivel de trai comparabil cu cel al claselor mijlocii de venituri (PPP) din UE-15 și o securitate socială și individuală ridicată. Disputa capitalismelor era importantă pentru elite, căci de alegerea pe care o făceau depindea care dintre taberele ce concureau pentru putere din interiorul acestora vor primi decisiva susținere a elitelor politico-financiare internaționale. O ruptură majoră a apărut astfel între elitele României și populația acesteia, cu atât mai greu de înlăturat, cu cât ea constă într-o contradicție între obiectivele strategice ale fiecăruia dintre aceste două mari subsisteme sociale. De o parte, statul cu elitele²⁶ sale, al căror obiectiv strategic era/este – în calitatea lor de guvernanți ai unei societăți din periferia lumii dezvoltate occidentale²⁷ – satisfacerea intereselor instituțiilor politice ale UE și NATO. De cealaltă parte se află restul populației, al cărei obiectiv strategic este ceea ce majoritatea oamenilor ar denumi o „societate democratică cu o economie capitalistă dezvoltată și cu o populație care trăiește în bunăstare”.

Așa încât prima întrebare candidă la care trebuie să răspundă științele sociale românești cu privire la societatea românească este dacă ea are cele patru calități pe care românii le atribuie societății austriece: „Este România o țară: (1) democratică; (2) cu economie capitalistă; (3) dezvoltată; (4) cu o populație care trăiește în bunăstare?”. Întrebare care ne conduce, desigur, la disputa capitalismelor. Și nu la una singură, ci la două astfel de dispute. Prima provine din actuala dispută a capitalismelor ce are loc în nucleul dezvoltat al societăților capitaliste din nordul Americii și Europa Occidentală. A doua, cu totul diferită, are loc în societatea românească. Dar

²⁶ În acest text conceptul de „elite” desemnează acele grupuri sociale capabile să influențeze distribuția producției sociale în favoarea lor sau a grupurilor sociale pe care le reprezintă.

²⁷ Conștiente de această necesitate, autoritățile statului român au acceptat în 2010 să facă un împrumut de circa \$20 miliarde de la FMI, pentru a susține stabilitatea băncilor străine europene prin intermediul sucursalelor lor românești. Împrumutul a fost plătit desigur din impozitele și taxele încasate de la populație.

ele sunt legate între ele, pentru că angrenarea inevitabilă în prima – ca urmare a integrării în UE – o facilitează parțial pe cea de a doua, dar o și orientează spre o tematică care aparține capitalismului dezvoltat, însă nu și României.

ii. Un eveniment remarcabil ce a avut loc în științele sociale românești în luna mai 2022 a trecut aproape nebăgat în seamă nu numai de elitele guvernării și ale politicii, de mass-media și de opinia publică din țară, dar și de o bună parte a comunității științifice naționale. Mă refer la publicarea rezultatelor cercetării despre posibilitatea schimbării formei românești de capitalism (Bădescu *et al.* 2022), realizată la cererea și cu sprijinul influentei sucursale române a fundației germane Friedrich Ebert, *think-tank*-ul ideologic al actualului partid de guvernământ din Germania. Prin această cercetare disputa capitalismelor care se desfășoară în prezent în interiorul UE este transferată și în România, în primul rând și prin intermediul comunității științifice din științele sociale. Cu obiectivul ca, în perspectiva schimbării formei de organizare a societății capitaliste dezvoltate, științele sociale românești să legitimeze proiectul social-democrat german pentru noua societate capitalistă dezvoltată, denumită „progresistă”. În stadiul actual al cercetării românești, capitalismul progresist nu este încă decât o combinație între *statul social*, inițiat de Bismarck în sec. al XIX-lea, și *economia socială de piață*, inițiată de Adenauer după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, ambele fiind proiecte de redistribuire către populație prin intermediul statului – parțial și al societății – a unei părți din profitul capitalului. Nu e vorba nici de filantropie și nici de recuperarea vreunei etici religioase, ci de un set de politici inteligente menite să asigure, pe de o parte, stabilitatea ordinii sociale, iar, pe de altă parte, o creștere a pieței interne care să mențină pasul cu creșterea continuă a producției economice.

Dincolo de faptul că prin intermediul acestei cercetări Fundația Friedrich Ebert forțează o breșă în turnul de fildeș al ideologiei dominante a statului neoliberal în care se complac actualele elite conducătoare ale României, punându-le în față o descriere a realității sociale românești pe care până acum ele o desconsiderau ca „populistă”, dar pe care nu o mai pot ignora din cauza susținerii ei germane, cercetarea despre care vorbim mai are trei consecințe importante pe care chiar autorii ei este posibil să nu le fi intenționat.

În primul rând, această cercetare forțează științele sociale românești să se întoarcă în timp la ideologia și la obiectivele implicite ale Revoluției române din decembrie 1989 (Iordache 1994; Pasti 1995), ea fiind *big bang*-ul inițial care a generat universul actual al realităților românești. Căci cercetarea dovedește ceea ce știa toată lumea, dar nu îndrăznea nimeni să o spună; anume că acea ideologie și acele obiective continuă să definească aspirațiile populației din România în ciuda timpului, a nenumăratelor reforme și a schimbărilor produse prin acestea și în ciuda acestora în politică, în economie și în societate. Consecința imediată este că științele sociale autohtone trebuie să abandoneze abordarea ideologică de până acum atât a Revoluției române din decembrie 1989, lăsată în sarcina jurnaliștilor și a creatorilor de teorii ale conspirației, cât și a politicienilor dornici să se legitimeze în evenimentele ei, și să treacă la o studiere aprofundată și atotcuprinzătoare a fostei societăți socialiste românești, ocolită până acum din motive evidente de cercetătorii români. O astfel de cunoaștere a celor patru decenii de comunism românesc este fundamentul indispensabil al cunoașterii prezentului. Din cauză că, așa cum revoluția americană a fost un produs al coloniilor britanice din America de Nord, așa cum revoluția franceză a fost un produs al societății feudale franceze, iar revoluțiile rusești din 1917 au fost un produs al societății ruse din acea perioadă și revoluția română din decembrie 1989 a fost un produs al societății socialiste românești, fără a cărei înțelegere nu putem înțelege prezentul.

În al doilea rând, așa cum o dovedește și cartea de față, cercetarea a creat un spațiu socio-științific de reunire, dialog și dezbateră a unui grup de intelectuali risipiți prin întregul sistem academic și de cercetare, aflați, precum celebrele personaje ale lui Pirandello, în căutarea unei paradigme capabile să înțeleagă trecutul și să descrie viitorul dezirabil al societății românești. Dincolo de și în afara paradigmei neoliberale.

În al treilea rând, dar în niciun caz în ultimul rând, și în ciuda timidității cu care și Fundația și cercetătorii au abordat problematica capitalismului²⁸, cercetarea reprezintă o provocare la adresa paradigmei

²⁸ În raportul publicat al cercetării, capitalismul economic apare exclusiv sub forma eufemistică a mitului liberal al piețelor concurențiale, irelevant pentru capitalismul românesc contemporan.

neoliberale dominante în prezent în politicile guvernărilor românești și, în consecință, în științele sociale.

iii. Dincolo de toate beneficiile amintite mai sus, implicarea științelor sociale românești în disputa capitalismelor, aflată în plină desfășurare în prezent în Occident, are și un revers neplăcut al medaliei. El provine din faptul că societatea românească, azi ca întotdeauna, nu împărtășește în niciun fel problematica celor mai dezvoltate state din regiunea de dezvoltare nord-atlantică și nici măcar celor ale nucleului conducător al UE²⁹. Scufundarea științelor sociale românești în disputa capitalismelor dezvoltate, în condițiile în care România este orice altceva decât o societate capitalistă dezvoltată, riscă să le îndepărteze din nou de problematica reală a societății românești.

Rezumând întreaga argumentare de până acum, marea problemă a societății românești a secolului al XXI-lea constă în constituirea unei cunoașteri sociale proprii, întemeiată în evoluțiile sociale, culturale, economice și politice românești postcomuniste. Tot ce credem că știm și totodată utilizăm drept cunoaștere întemeietoare a acțiunilor noastre în fața problemelor pe care ni le ridică realitățile societății românești se reduce la o colecție de mituri despre Occidentul dezvoltat, care nu sunt neapărat coerente între ele și în niciun fel confirmate de evidența empirică.

Știm că reacțiile oamenilor, ale societăților și ale guvernărilor față de problemele provenite din realitatea naturală sau/și socială depind mai puțin de caracteristicile acelei realități cât de interpretarea lor construită de forma de cunoaștere dominantă și legitimă specifică acelei societăți. De aceea, societățile medievale creștine foloseau rugăciunile colective pentru a combate ciuma și parafumurile pentru a combate malarie, relicvele pentru a combate armatele musulmane pe vremea cruciadelor etc. În societatea capitalistă contemporană forma dominantă și legitimatoră de cunoaștere a realităților sociale este ansamblul științelor sociale care, în aceste societăți, se ocupă firesc de problematica politică, economică și socială a acestor societăți. Adevărurile legitimate ale acestei cunoașteri au însă o relevanță redusă pentru descrierea și interpretarea realităților românești. Ele trebuie

²⁹ Nu este deloc întâmplător faptul că societățile membre ale UE cele mai afectate de actuala criză politico-economică sunt cele ale țărilor foste comuniste nou integrate în zona euro.

cunoscute, desigur, pentru că existăm împreună și sub influența acțiunilor acestor societăți, dar utilizarea lor pentru interpretarea realităților românești este o eroare metodologică gravă. Invers decât în științele naturii unde toți electronii sunt la fel și un rezultat de cercetare obținut într-un laborator este transferabil în oricare alt laborator, societățile sunt fiecare în parte o subspecie cu identitate proprie. Astfel încât, adevărul științific pe care îl putem transfera ca atare din dezbaterea contemporană occidentală a capitalismelor este acela că este importantă și utilă o dezbatere asupra capitalismelor românești.

Bibliografie

- ALBERT, Michel. 1991. *Capitalisme contre capitalisme*. Paris: Seuil.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFÎȘ, Claudiu. 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 27 septembrie 2023.
- BELLAH, Robert N. 1991. *Beyond Belief. Essays on Religion in a Post-Traditional World*. Berkeley, Los Angeles: London University of California Press.
- CAROL I AL ROMÂNIEI. 1992. *Memoriile Regelui Carol I al României*, vol. 1, ed. și pref. de Stelian Neagoe. București: Scripta.
- COPILAȘ, Emanuel. 2017. *Marele jaf postcomunist: spectacolul mărfii și revanșa capitalismului*. Iași: Adenium.
- DOBROGEANU-GHEREA, Constantin. 1910. *Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*. București: Editura Librăriei Socec&comp.
- FERGUSON, Niall. 2011. *Civilization: The West and the Rest*. The Penguin Random House, UK Kindle edition, location 176.
- FRIEDMAN, Milton, FRIEDMAN, Rose. 1980. *Free to Choose. A Personal Statement*. New York: Harcourt.
- FRIEDMAN, Milton. 1962. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- FUKUYAMA, Francis. 1992. *The End of History and The Last Man*. Free Press, Kindle edition.
- GALBRAITH, John Kenneth. 1958. *The Affluent Society*. Boston: Horton Mifflin Harcourt.

- GALBRAITH, John Kenneth. 1985. *The New Industrial State*. Boston: Houghton Mifflin.
- GALBRAITH, John Kenneth. 2001. *The Essential Galbraith*. Boston: Mariner Books.
- DE GEER, Hans. 1992. *The Rise and Fall of the Swedish Model*. Trad. de Nancy Adler. Chichester, UK: Carden Publications Limited.
- GELLES, David. 2022. *The Man Who Broke Capitalism*. Simon & Schuster, Kindle edition.
- GEORGESCU, Florin. 2018. *Capitalul în România postcomunistă*. București: Editura Academiei.
- GEORGESCU, Florin. 2022. *Capitalism and Capitalists without Capital in Romania*. București: Editura Academiei.
- GREENSPAN, Alan. 2007. *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*. Londra: Penguin Press.
- GUSTI, Dimitrie. 1935. *Sociologia Militans*, vol. I. București: Editura Institutului Social Român.
- IORDACHE, Claudiu. 1994. *Iisus s-a născut la Timișoara: decembrie 1989*. Timișoara: Helicon.
- KORNAI, János. 1990. *The Road to a Free Democracy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*. New York: W.W. Norton & Company.
- LIBOREIRO, J. 2022. „Josep Borrell își cere scuze pentru metafora controversată «grădină vs junglă», dar apără discursul”. *Euronews*, 20.10.2022, <https://www.euronews.com/my-europe/2022/10/19/josep-borrell-apologises-for-controversial-garden-vs-jungle-metaphor-but-stands-his-ground>. Accesat în 27 septembrie 2023.
- MADGEARU, Virgil. 1940. *Evoluția economiei românești: după războiul mondial*. București: Independența economică.
- MANOILESCU, Mihail. 1986. *Forțele Naționale Productive și Comerțul Internațional*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- MANOILESCU, Mihail. 1997. *Rostul și destinul burgheziei românești*. București: Athena.
- MARX, Karl. 1962 (1848). „Manifestul Partidului Comunist”. În Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere alese*, vol. I. București: Editura Politică.
- MEADOWS, Donella H., MEADOWS, Dennis L., RANDERS, Jørgen, BEHRENS III, William W. 1972. *The Limits to Growth*. Falls Church, Virginia: Potomac Associates, Universe Books.

- PASTI, Vladimir. 1995. *România în tranziție. Căderea în viitor*. București: Nemira.
- PASTI, Vladimir. 2006a. *Noul capitalism românesc*. Iași: Polirom.
- PASTI, Vladimir. 2006b. *Mărire și decădere a capitaliștilor români*, în *O nouă provocare: dezvoltarea socială*, ed. de C. Zamfir și L. Stoica. Iași: Polirom, Iași, pp. 71-90.
- PASTI, Vladimir. 2023. „Science and Social Knowledge”. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia*, vol. 68, nr. 1, pp. 5-24.
- PĂTRĂȘCANU, Lucrețiu. 1979. *Sub trei dictaturi*. București: Editura Politică.
- PIKETTY, Thomas. 2017. *Capital in The Twenty-First Century*. Cambridge, Massachussets, Londra: The Belknap Press of Harvard University Press, Kindle Edition.
- PIKETTY, Thomas. 2022. *A Brief History of Equality*. Cambridge, Massachussets, Londra: The Belknap Press of Harvard University Press.
- POENARU, Florin. 2017. *Locuri comune: clasă, anticomunism, stânga*. Cluj: Tact.
- POSTOLACHE, Tudorel (coord.). 1990. *Schiță privind înfăptuirea economiei de piață în România*. București: Institutul de Cercetare a Calității Vieții.
- PRIGOGINE, Ilya. 1996. *La Fin des certitudes. Temps, chaos et le lois de la nature*. Paris: Odile Jacob.
- SACHS, Jeffrey. 2011. *The End of Poverty: How We Can Make it Happen in Our Lifetime*. Londra: Penguin Books, Kindle Edition.
- SACHS, Jeffrey. 2020. *The Ages of Globalization*. New York: Columbia University Press.
- SAINT-EXUPÉRY, Antoine comte de. 1943. *Le Petit Prince*. New York: Reynal & Hitchcock.
- SCHUMACHER, E.F. 2011 (1973). *Small is Beautiful: A Study of Economic as if People Matters*. Vintage Digital, Kindle edition.
- SCHUMPETER, Joseph. 2012 (1942). *Capitalism, Democracy and Socialism*. New York: Start Publishing LLC, Kindle edition.
- SMITH, Adam. 1776. *The Wealth of Nations*, Kindle edition, loc. 6872.
- DE SOTO, Hernando. 2000. *The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumph in the West and Fails Everywhere Else*. New York: Basic Books.
- STĂNESCU, Iulian. 2014. *Puterea politică: de comunism la noul capitalism (1989-2014)*. București: Pro Universitaria.
- STIGLITZ, Joseph E. 2002. *Globalization and Its Discontents*. Londra, New York: W.W. Norton & Company.

- STIGLITZ, Joseph. 2001. „Information and The Change in The Paradigm in Economics”, Nobel Prize Lecture, December 8, Columbia University, <https://www.nobelprize.org/uploads/2018/06/stiglitz-lecture.pdf>. Accesat în 27 septembrie 2023.
- STIGLITZ, Joseph. 2012. *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future*. New York, Londra: W.W. Norton & Company.
- TALEB, Nassim Nicholas. 2007. *The Black Swan. The Impact of Highly Improbabile*. New York: Random House.
- TOCQUEVILLE, Alexis de. 1835. *De la democratie en Amerique*, vol. I, deuxième partie, édition électronique, Université de Quebec a Chicoutimi.
- TOFFLER, Alvin. 1990. *Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*. Londra: Bantam Books.
- UNITED NATIONS GENERAL ASSEMBLY. 2000. *United Nations Millenium Declaration*, A/RES/55/2.
- VAROUFAKIS, Yanis. 2011. *The Global Minotaur: America, Europe and the Future of the Global Economy*. Londra, New York: Zen Books.
- WALLERSTEIN, Immanuel, COLLINS, Randall, MANN, Michael, DERLUGUIAN, Georgi, CALHOUN, Craig. 2013. *Does Capitalism Have a Future?*. Oxford: Oxford University Press.
- WALLERSTEIN, Immanuel. 2005. „After Developmentalism and Globalisation, What?”. *Social Forces*, vol. 83, nr. 3, pp. 1263-1278.
- WALLERSTEIN, Immanuel. 2011. *The Modern World System IV. Central Liberalism Triumphant, 1789-1914*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- WEEKES, Fred. 2012. *Kondratiev, Pioneer of the Business Cycle*. Bloomington: iUnivers.
- WEIWEI, Zhang. 2011. *China Wave: The Rise Of A Civilizational State*. Singapore: World Scientific Publishing Company.
- WILLIAMSON, John. 2002. *What Washington Means by Policy Reform*. Peterson Institute for International Economics, Washington, <https://www.piie.com>. Accesat în 27 septembrie 2023.
- ZAMFIR, Cătălin, STOICA, Laura. 2006. *O nouă provocare: Dezvoltarea socială*. Iași: Polirom.
- ZAMFIR, Cătălin. 2004. *O analiză critică a tranziției. Ce va fi după?*. Iași: Polirom.
- ZAMFIR, Cătălin. 2019. *Istoria socială a României*, ed. a II-a. București: Editura Academiei.

Alternativă la criza locuirii în capitalism: repere pentru o viziune socialistă¹

Introducere

Raportul realizat de Friedrich Ebert Stiftung, *Atitudini și valori de tip progresist în România* (2022), este o bună ocazie pentru a face o analiză critică despre criza locuirii în capitalism. În capitolul 1 al acestui raport, intitulat „Percepții privind rolul statului, redistribuirea și justiția socială”, Sorin Gog arată că, utilizând datele sondajului din 2021, se poate face „o analiză a reprezentărilor cu privire la susținerea pentru un stat care să poată asigura o protecție socială substanțială și explorează, în contextul crizei locuirii și al problemelor locative cu care se confruntă numeroase grupuri vulnerabile, reprezentările despre implicarea statului în reglementarea prețului chiriilor și susținerea persoanelor care nu își pot permite o locuință” (Bădescu *et. al* 2022, 9). Amintesc aici câteva date statistice rezultate din respectivul sondaj pe tema locuirii, prezentate în publicația citată.

- a. La întrebarea dacă statul ar trebui să ofere locuințe decente celor care nu își permit o locuință, aproape 86% dintre respondenții întregului eșantion au răspuns cu „sigur” sau „probabil”; atât în rândurile celor cu venituri mici și foarte mici, cât și în rândurile celor cu venituri mari

¹ Capitolul se bazează pe o lucrare elaborată pentru „Viziunea Socialistă” în decembrie 2022. „Viziunea Socialistă” este un grup informal de intelectuali publici din România care analizează transformările capitaliste și generează expertiză menită să fundamenteze o alternativă socialistă la capitalism, pentru o societate fără exploatare și depedare, bazată pe egalitate, pentru punerea statului în slujba lucrătorilor și pentru controlul social asupra dezvoltării.

sau foarte mari, răspunsul cu „da” la această întrebare a fost predominant (de 96%, respectiv 86%); acest răspuns a dominat și din punctul de vedere al diferențierii respondenților cu educație școlară inegală (93% printre cei cu educație preliceală, 84% printre cei cu educație liceală și postliceală, 79% printre cei cu educație universitară și postuniversitară).

- b. 87% dintre respondenți au fost de acord cu afirmația că statul ar trebui să îi ajute pe cei care au venituri atât de mici, încât nu își pot permite să închirieze sau să cumpere o locuință.
- c. Un pic mai puțini, dar totuși 66%, au fost de acord că statul ar trebui să plafoneze valoarea chiriilor (chiar dacă doar 8,7% au declarat că stau în chirie privată sau publică).
- d. Din totalul respondenților, 73% au considerat că, din punctul de vedere al disponibilității locuințelor, a fost mai bine în România înainte de 1990, existând un procent de peste 70% care crede la fel și printre cei cu educație superioară, precum și un acord al multora cu această afirmație nu doar printre cei peste 50 de ani, ci și printre cei din categoria de vârstă 18-34 ani (64%) și 35-49 ani (78%).

Contribuind la dezbaterele publice din România despre locuire ca problemă socială și economică, analiza mea de față abordează locuirea ca o chestiune de economie politică. Cu acest scop, în secțiunile III și IV ale capitolului, discut despre marile transformări politico-economice prin prisma regimului locativ, precum și despre rolul locuirii în economia politică și despre economia politică a locuirii. Dincolo de analiză, prin acest capitol vin în sprijinul celor care, conform sondajul amintit mai sus, și-au exprimat susținerea pentru un sistem socialist: cei peste 37% din totalul respondenților; ceea ce, defalcat pe vârstă, înseamnă de la 39% (50-54 de ani) prin 42% (18-34) la 43% (peste 65 de ani); iar defalcat în funcție de venituri, înseamnă o susținere pentru socialism de la 24% (printre cei ale căror venituri le asigură un trai îndestulat), prin 34% (trai decent) și 42% (cu venituri care acoperă doar strictul necesar), la 45% (care nu își pot asigura din venituri nici strictul necesar). De aceea, în secțiunea V, unde discut cinci dintre contradicțiile capitalismului și manifestarea lor în câmpul locuirii, le folosesc ca puncte de plecare pentru construirea unei alternative socialiste față de capitalism. Și mai mult, în concluziile capitolului sintetizez viziunea

mea despre ce e de făcut pentru o alternativă socialistă la capitalism prin locuire. Definesc câteva direcții de acțiune și principii pentru o astfel de alternativă, argumentând că, prin resetarea regimului locativ, putem contribui la formarea unei alternative socialiste la capitalism și arătând cum s-ar putea realiza socializarea regimului locativ prin lărgirea și democratizarea sistemului de locuințe sociale publice.²

Dar înainte să ajung la elaborarea acestor idei, mai întâi sintetizez de ce este importantă discuția despre locuire în contextul căutării unei alternative socialiste la capitalism (secțiunea I) și care sunt recente provocări ale crizei locuirii în România (secțiunea II).

I. De ce este importantă discuția despre locuire în contextul efortului de a elabora o viziune despre alternativa socialistă la capitalismul post-neoliberal de azi?

Chiar dacă a fost o temă prezentă în scrierile marxiste (Engels 1887; Lefebvre 1968; Castells 1977; Barry 1979; Ball 1986), chestiunea locuirii a început să se situeze în centrul analizelor de economie politică doar relativ recent, cu siguranță și sub influența crizei financiare din 2008 generate de criza imobiliară (Harvey 2008; Schwartz și Seabrooke 2009; Aalbers și Cristophers 2014). Pe de altă parte, chiar dacă din partea mișcării pentru dreptate locativă din România au existat încercări de a lega chestiunea locuirii de temele muncii problematizate de sindicate (vezi inițiativa Blocului pentru Locuire, Alianța pentru Muncă și Locuire)³, sindicatele, dar și grupurile cu poziții socialiste mai tradiționale au rămas reticente față de includerea locuirii într-o poziție centrală pe agenda lor publică/politică.

Lucrarea mea trebuie citită în acest context. Dincolo de adoptarea unei abordări marxiste pentru analiza locuirii, prin care dovedesc că locuirea este

² Menționez aici că nu susțin acest demers doar din punct de vedere analitic, ci și prin acțiunile activiste derulate în cadrul mișcării din Cluj „Căși sociale ACUM!” (www.casisocialeacum.ro).

³ Informații despre această inițiativă se pot găsi aici: <https://bloculpentrulocuire.ro/2020/05/28/raport-impotriva-exploatarii-muncii-si-deprivarii-locative/>, <https://bloculpentrulocuire.ro/2019/12/16/actiune-impotriva-exploatarii-muncii-si-deprivarii-locative-flyer/>. Accesate în 27 septembrie 2023.

centrală economiei politice, îmi propun ca pe baza argumentelor analitice să definesc și câteva direcții, principii și măsuri care ar trebui aplicate, prin prisma locuirii, într-o alternativă socialistă față de capitalism.

Metoda mea de lucru pentru a pune bazele pe care să construim o viziune despre locuire care să fie parte dintr-o viziune socialistă gândită ca alternativă la capitalismul actual este următoarea: pornesc de la cunoașterea rolului locuirii în economia politică, dar și a economiei politice a locuirii, propunând revalorizarea critică a moștenirii socialismului de stat și o critică a capitalismului în vederea depășirii sale; apoi descifrez cinci din contradicțiile capitalismului (seturi de forțe opuse care acționează în aceeași situație ducând la crize) și manifestările acestora în câmpul locuirii, dar și câteva trenduri în capitalismul contemporan care creează oportunități ale schimbării și ale luptei anticapitaliste. Înainte de asta, însă, în secțiunea următoare a lucrării propun cititorilor să ne reamintim de actualitatea discuției despre locuire.

II. Despre recente provocări ale crizei locuirii în România

Observ aceste provocări pe fundalul distincției făcute între criza locuirii și criza imobiliară. Criza locuirii se manifestă prin inaccesibilitatea financiară a unei locuințe adecvate pentru cei mulți, în lipsa de locuințe sociale publice, în supraaglomerarea locuințelor, în supraîncărcarea gospodăriilor cu costurile locuirii, în evacuări, în privațiuni locative de diverse feluri, în creșterea nesiguranței locuirii, dar și în fenomenul rămânerii fără adăpost. Putem observa agravarea acestora în timpul crizelor economice, când ele devin mai vizibile, dar și în perioade ale creșterii economice, care nu se asociază neapărat cu bunăstarea socială a tuturor. Fiind preocupate de elaborarea unei viziuni socialiste, noi trebuie să ne gândim cum rezolvăm sistemic criza locuirii, iar pentru asta este nevoie de depășirea capitalismului. În ceea ce privește criza imobiliară, ea este o etapă în ciclurile imobiliar-financiare de câte circa 18 ani (Duncan 2022), care includ de obicei șapte ani de „explozie imobiliară” (caracterizate de cerere mare de locuințe, multe construcții noi de locuințe, dar și de creșterea prețurilor pe piața de locuințe), urmate de patru ani de recesiune (când se observă o saturație a pieței), precum și de șase ani de „recuperare” și un an de „corecție”, după care se intră din nou în perioada de explozie imobiliară.

În anul 2022, când au trecut 14 ani de la criza din 2008, am fost la șapte ani de la începutul creșterii prețurilor la locuințe de după criza financiară anterioară, precum arată Figura 1.

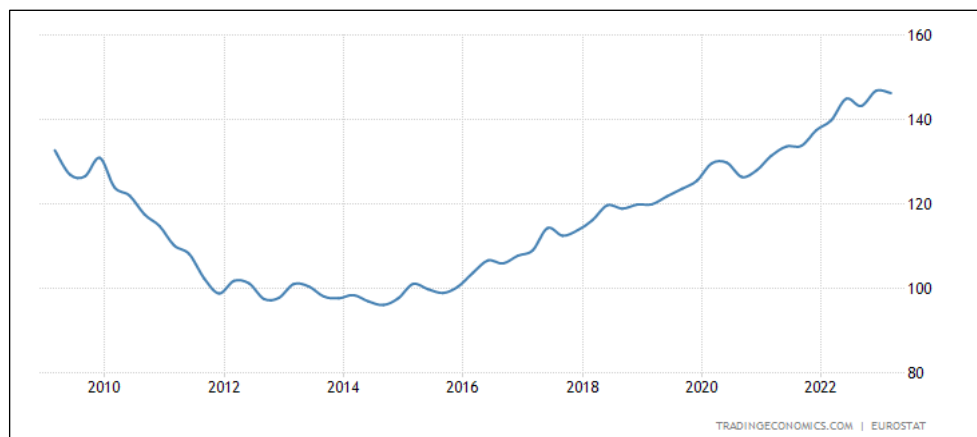

Figura 1. Indexul prețului la locuințe în România,
<https://tradingeconomics.com/romania/housing-index>

Pe baza interviurilor realizate cu dezvoltatori și agenți imobiliari în cadrul cercetării REDURB în 2021⁴, pot afirma că și azi este valabilă diagnoza acestora, conform căreia piața de locuințe răspunde mai încet la șocurile altor piețe, astfel încât ceea ce vedem azi ca o efervescență de construcții noi sunt de fapt finalizările lucrărilor începute de 2-3 ani, deci în perioada creșterii economice. Observăm mai departe că, până una alta, prețurile solicitate pe piața de locuințe sunt menținute la nivel înalt, iar actorii imobiliari pretind că totul este bine (pentru ei), sau (încă) nu este prea rău, și prețurile nu vor scădea (chiar dacă alți experți prognozează o scădere dramatică), sau că scăderea prețului la locuințe va fi echilibrată de creșterea chiriilor pe piață. Totuși, tot ei recunosc faptul că, azi, dezvoltatorii cumpără tot mai puține terenuri pentru noi dezvoltări, numărul tranzacțiilor efective de locuințe pe piață se reduce, iar actorii imobiliari (dezvoltatori, agenți, investitori) discută ce strategii să urmărească și cum să folosească noua criză ca o nouă oportunitate pentru afacerile lor.

⁴ Formarea claselor sociale și reurbanizare prin dezvoltare imobiliară într-o periferie estică a capitalismului global, <https://redurb.ro/>, susținută prin programul Proiecte de Cercetare Exploratorie, UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2020-1730.

Oricum ar fi, este clar, că în 2022 răspunsul Băncii Naționale a României la inflație a fost creșterea dobânzilor la credite bancare (imobiliare), ceea ce duce la reducerea cererii de credite, în paralel cu scăderea generală a capacității de cumpărare și a economiilor populației, precum și, desigur, cu creșterea profitului băncilor din aplicarea dobânzilor crescute și asupra creditelor existente. Drept consecință, în timp, ne putem aștepta la reducerea cererii pe piața rezidențială, reducerea prețului la locuințe, la poate mai multe victime ale crizei imobiliar-bancare decât în timpul crizei financiare din 2008-2009 (pentru că azi avem un număr mult mai mare de credite imobiliare în derulare decât am avut atunci și pentru că scumpirile generalizate amplifică efectele creșterii dobânzilor bancare). Totuși, în România, chiar și în 2022, 60% din achiziția de locuințe s-a făcut fără credit bancar. Asta îi face pe unii să afirme că piața imobiliară va fi susținută, în pofida scumpirii creditelor, de către cei care au în continuare lichidități, presupunând că aceia care contează din punctul de vedere al pieței imobiliare nu sunt afectați atât de dramatic de actuala inflație galopantă.

În aceste condiții nu putem să nu ne punem cel puțin următoarele întrebări: se va renunța în România (cum s-a renunțat în Grecia, Spania sau Portugalia, în contextul crizei financiare anterioare) la promovarea modelului de proprietar de locuință (*homeownership*) atât de promovat prin măsuri fiscale și prin ideologii în ultimele trei decenii (dar nu numai)? În schimb, se va promova, oare, modelul locuirii în chirie privată? Statul va salva din nou băncile și dezvoltatorii, cum a făcut și în 2008, dar și în pandemie și față-n față cu criza energetică de azi, când ajutoarele și subvențiile de stat acordate sectorului privat au avut rolul să salveze economia prin salvarea capitalului?

Ce este de făcut în această situație pentru cei care caută soluții socialiste la multipla criză curentă? Adică soluții gândite pentru salvarea forței de muncă și pentru susținerea intereselor publice, de exemplu, promovând sistemul locuirii în chirie socială/publică în acest moment critic. Ce soluții imediate să revendice mișcările locative? Ce alternative sistemice privind locuirea trebuie susținute ca parte din transformările radicale ample la nivel global? Dar, înainte să formulăm câteva idei în acest sens, să ne reamintim despre ce și cum s-a schimbat în regimul locativ în trecerea de la socialismul de stat la capitalismul neoliberal. Schema din secțiunea următoare a lucrării ne ajută în acest demers.

III. Marile transformări văzute prin prisma regimului locativ⁵

- Construcția și distribuirea de locuințe s-a realizat în contextul planificării centralizate a industrializării, a urbanizării și a investițiilor;
- Pentru a reduce costurile producției de locuințe din bugetul de stat, statul a construit și pentru vânzare și a susținut prin terenuri, prin logistică și prin credite ieftine construirea de locuințe în proprietate personală;
- Pentru a crește fondul locativ de stat, statul a naționalizat imobilele exploatatorilor de locuințe;
- Accesul la locuință a fost asociat cu un loc de muncă, dar au existat inegalități, în timp ce dreptul la locuință nu a fost drept constituțional;
- Construcția de locuințe a consumat bunuri produse de diverse ramuri industriale, oferind locuri de muncă și creând locuințe pentru reproducerea forței de muncă;
- În contrast cu domeniul economiei productive, unde proprietatea de stat și cea cooperatistă au predominat, în domeniul locativ a existat un sistem mixt de proprietate și mai multe tipuri de producători de locuințe;
- Proprietatea personală asupra locuințelor a fost recunoscută în Constituție, dar a fost o relație de proprietate reglementată de stat.

Socialismul de stat

Capitalismul neoliberal

- Dezindustrializarea s-a petrecut în contextul privatizării, al descentralizării administrației publice, al liberalizării prețurilor;
- Circulația transnațională a capitalului (inclusiv imobiliar și financiar) s-a liberalizat;
- Statul român a demantelat proprietatea de stat, depozitându-se pe sine însuși de proprietate (locuințe, mijloace de producție), s-a retras din construirea de locuințe, susținând producția lor privată;
- Privatizarea fondului locativ de stat a fost considerat de unii ca o măsură de protecție socială, dar totuși a contribuit la formarea pieței de locuințe;
- Prin privatizarea băncilor s-au pus bazele unui nou sistem de finanțare, de credite imobiliare pentru persoane fizice și pentru investitori instituționali, dezvoltatori;
- Sistemul mixt de proprietate asupra locuinței s-a transformat într-un sistem locativ dominat de piață și de proprietatea privată;
- Locuințele, ca parte din mediul construit, au devenit parte din circuitul secundar al capitalului, investiția în locuințe transformându-se în afacere, aceste procese având o contribuție la formarea clasei capitaliste;
- Au crescut inegalitățile locative și contradicțiile între poziția de clasă și poziția pe piața locativă a lucrătorilor (ceea ce îngreunează crearea unei solidarități în mobilizarea anticapitalistă a claselor lucrătoare).

⁵ Folosesc termenul de regim locativ sau de ordine locativă pentru a mă referi la modul în care sunt organizate producția, schimbul, distribuirea și consumul de locuințe, precum și la rolurile, la responsabilitățile și la activitățile diferiților actori ai acestui sistem. Într-un articol recent am analizat ordinea mixtă a socialismului de stat din România, fără ca în lucrarea de față să mai revin la toate detaliile ce sunt necesare a fi cunoscute în vederea revalorizării critice a moștenirii socialiste. Articolul a fost publicat în decembrie 2022 pe

IV. Abordarea locuirii din punctul de vedere al economiei politice

Capitalismul este un sistem economic și o formațiune societală bazată pe: proprietatea privată asupra mijloacelor de producție; acumularea de capital prin exploatare și depozitare; reproducere socială care susține exploatarea de clasă și acumularea de capital; ideologia justificatoare a factorilor de mai sus. Pentru a așeza locuirea pe un loc central în analiza despre capitalism, mai jos urmăresc două mari linii de interogare: (1) Rolul locuirii în economia politică a capitalismului, și (2) Economia politică a locuirii.

1. Rolul locuirii în diverse regimuri ale acumulării de capital

În etapa pe care unii o numesc epoca de aur a capitalismului, cea a capitalismului de stat marcat de keynesianism și fordism, și în domeniul locuirii se promovau politici care au susținut cererea sau întărirea capacității de cumpărare a populației prin intervenții ale statului, precum și reglementarea capitalului și politici fiscale care să permită măsuri de redistribuire mai generoase. În domeniul locuirii, măsurile au constat în programele masive de construcție de locuințe publice de către stat. Rolul acestora era acela de a face un echilibru între interesele capitalului (care avea nevoie de forță de muncă fără să se îngrijească de costurile locuirii acestuia) și interesele forței de muncă (care avea nevoie de asigurarea unei locuințe adecvate la preț accesibil, ca spațiu al reproducerii sociale).

În perioada capitalismului neoliberal, politicile guvernamentale au susținut în mod predominant capitalul, în timp ce au propovăduit non-intervenția statului în presupusa piață liberă, care totuși depindea de legislația pro-piață asigurată de stat. Drept consecință, statul s-a retras din rolul de producător de locuințe publice sociale, susținând producția privată de locuințe private și privatizarea fondului public de locuințe prin vânzarea la chiriași și/sau la asociații non-profit și/sau la firme care se angajau ca

platforma *Critic Atac* (Vincze 2022b). O analiză și mai amplă se regăsește în articolul meu publicat în limba engleză într-un număr special al revistei *Eszmélet* (2022, pp. 49-69).

pentru a anumită perioadă de timp să mențină nivelul chiriei la cel al fostei chirii de stat. Actorii financiari (fondurile de investiții, băncile) și cei ai dezvoltării imobiliare au primit mână liberă pentru folosirea stocului locativ și, în general, a imobilelor ca active în care se poate investi capital pentru a face profit, transformând locuința într-o clasă de active sau tipuri de investiții (*asset class*), respectiv într-o sursă pentru acumularea de capital. Locuințele, ca parte din mediul construit, au devenit element al circuitului secundar al capitalului, iar investiția în locuințe o afacere sigură și profitabilă, în timp ce s-a promovat idealul societal al proprietății asupra locuinței (mai departe, *homeownership*) dobândit prin credite imobiliare. Pe plan global, s-a liberalizat circulația transnațională a capitalului imobiliar și financiar.

După criza din 2008, prin soluția găsită de către state și organizațiile financiare internaționale la criza financiară prin care acestea au salvat băncile, dar au lăsat vulnerabili „rău-platnicii” față de evacuările făcute de bănci, s-a creat un stoc semnificativ de locuințe accesibile la un preț redus și exploatabile de către investitori instituționali. Drept urmare, financiarizarea locuirii a intrat într-o nouă fază, fondurile de investiții au cumpărat credite neperformante, dar și imobiliare, eliberate de cei care nu puteau să le mai plătească, iar speculațiile financiare cu locuințele au rămas în continuare libere de reglementări atât pe plan național, cât și pe plan global. În țări cu rată mare de *homeownership* (ex. Spania, Portugalia, Grecia) a început să crească procentul chirișilor privați în paralel cu creșterea chiriilor, astfel încât criza accesibilității financiare a locuirii a continuat să se agraveze și în perioada pandemiei.

Azi, în etapa pe care am putea-o numi cea a capitalismului post-neoliberal, marcat de multiple crize, cea a pandemiei Covid-19 și criza prețurilor la energie, observăm că există o recunoaștere explicită a rolului statului în salvarea directă a economiei, adică a sectorului privat, a capitalului. Pentru o anumită perioadă, vechile reglementări UE privind deficitul bugetar s-au flexibilizat, la fel și pragurile de îndatorare publică considerate acceptabile. Investițiile publice s-au canalizat în mod predominant spre asigurarea funcționării firmelor private din toate sectoarele (și mai ales cele strategice precum cel energetic) și, în contextul

războiului *proxy* din Ucraina, din păcate, și înspre intensificarea militarizării țărilor într-o perioadă de nesiguranță generalizată.

Pentru capitaliști, orice criză economică este o oportunitate nouă de a acumula capital în noi domenii societale și/sau teritorii geografice (fenomenul *spatial fix*, Harvey 2001). Capitalul este inovativ, iar capitalismul nu s-a dezis în niciun moment de cotitură al istoriei sale de abilitatea sa de a face profit din distrugerea creativă (*creative destruction*, Harvey 2007) a orice, a cărei distrugere a devenit un potențial de reconstruire în vederea transformării sale în oportunitate de acumulare de capital. Noi, cei care ne propunem să elaborăm o viziune socialistă ca alternativă la capitalism, trebuie să ne întrebăm cum se poate depăși în mod creativ capitalismul, cum putem, de exemplu, pune cotitura post-neoliberală în slujba intereselor claselor lucrătoare. Sau, altfel spus, cum ne putem folosi de recunoașterea legitimității intervenției statului în economie în direcția slujirii directe a intereselor publice, de exemplu, prin promovarea unor programe masive de construcție de locuințe sociale publice și crearea unui sistem nou de finanțare ce le poate susține (Block 2019; Wijburg 2021; Block *et al.* 2022).

O altă chestiune ce ține de înțelegerea rolului locuirii în economia politică, de data asta la nivelul diverselor țări capitaliste, este relația între regimul bunăstării și tipurile de locuire predominante (*tenure types*). După Schwartz și Seabrooke (2009), din acest punct de vedere, putem distinge patru mari clustere de țări: (1) Regimul pieței libere a bunăstării (*market welfare regime*), care predomină în țări precum Regatul Unit, Statele Unite ale Americii, Canada, Australia, Norvegia (unde în perioada 1992-2002, în medie, procentul de locuințe în proprietate privată a fost de 70,1%, chiria socială de 9,4%, iar creditele imobiliare față de PIB au fost de 48,5%); (2) Regimul bunăstării statului dezvoltationist capitalist (*capitalist statist/developmental welfare regime*), în țări precum Franța, Austria, Suedia, Finlanda, caracterizat între 1992-2002 de o rată medie a locuințelor sociale de 16,8%; un procent de *homeownership* de 58,3%; și raport credite imobiliare/PIB de 28,2%; (3) Regimul de piață corporatist (*corporatist market*), prezent în țări ca Germania, Danemarca, Olanda (unde procentul de *homeownership* a fost de 47%; raportul credite imobiliare/PIB de 58,3%; iar procentul de chirie socială de 20,7%); (4) Regimul numit familist, în țări precum Portugalia,

Spania, Italia, Belgia, Islanda, caracterizat de o rată de *homeownership* de 75,5%; un procent de chirie socială de 5,5%; și raportul credite imobiliare/PIB de 21,6%.

Ca o curiozitate putem menționa că, prin procente din România anilor 1980 (circa 67% de locuințe private și 33% de locuințe publice la nivel național), în socialismul de stat această țară se apropia atât de regimul pieței liberale a bunăstării, cât și de regimul bunăstării statului dezvoltat capitalist, în timp ce îi lipsea cu desăvârșire sectorul chiriei private. Iar România capitalismului neoliberal depășește, în sens negativ, cele mai liberale sisteme ale economiei de piață, cu procentul de sub 2% de locuințe sociale publice.

2. Despre economia politică a locuirii

Economia politică a locuirii se poate descrie prin mai multe dimensiuni. Aici îmi propun să discut despre relațiile locative, capitalismul rezidențial și clasele locative.

1.1. Relațiile locative sunt relații sociale stabilite între persoane și instituții în diverse procese ce țin de locuire, și anume: producția de locuințe; circulația/ distribuția/schimbul de locuințe; consumul de locuințe; și ideologia locuirii.

Când vorbim despre producția de locuințe, ne referim la cine le construiește prin cine (statul prin companii private sau companii de stat, dezvoltatorii/investitorii imobiliari prin firme de construcții, sectorul neguvernamental sau persoane fizice) și din ce fonduri (buget de stat, buget local, fonduri personale ale populației, fonduri private instituționale). De asemenea, construcția de locuințe este influențată și de sistemul de finanțare care direcționează capital către ea (implicit de bănci private/sistemul de credite imobiliare și fonduri de investiții). Când analizăm construcția de locuințe, trebuie să ne referim și la prețul locuinței generat în procesul de producție, la costurile materialelor de producție, ale forței de muncă, ale terenului și ale profitului extras de către privații care construiesc ca să vândă la preț mai mare decât costurile efective de producție în timp ce exploatează și forța de muncă.

În ceea ce privește circulația/distribuirea/schimbul de locuințe, aceasta este realizată de actorii care le produc sau le dobândesc la un moment dat de la producători și, ca proprietari, le circulă în societate. Acest proces se poate derula prin mecanisme non-profit, de exemplu, prin repartizarea de locuințe sociale de către primării, stat, organizații neguvernamentale, asociații nonprofit către cei care au nevoie de locuință ca să locuiască în ea. Sau, precum fac dezvoltatorii/investitorii, constructorii, agențiile imobiliare care urmăresc maximalizarea profitului prin vânzarea pe piață a locuințelor în mod direct ori prin intermediari, făcând apel și la o serie de instituții ce facilitează tranzacțiile (de exemplu, companii de marketing sau de consultanță imobiliară). Acest mecanism face posibil ca locuințele să nu se mai dobândească doar pentru a locui în ele, ci și ca o formă de investiție. Este important de menționat, că nu doar statul și companiile sunt jucători ai pieței imobiliare. Și persoanele fizice proprietare de locuințe iau parte la diversele schimburi prin vânzare-cumpărare sau închiriere pe piață, estimând valoarea de schimb a locuințelor în funcție de o serie de factori externi valorii lor fizice (de exemplu, creșterea valorii terenului din alte motive, stabilirea marjei de prețuri pe piață de către jucătorii mari). Prin tranzacționarea locuințelor pe piață se produce comodificarea lor, proces în care banii funcționează nu doar ca instrument al dobândirii locuinței ca marfă, ci și ca mijloc pentru multiplicarea sumei investite prin ulterioare tranzacții. Mai departe, în capitalismul financiarizat, locuințele se tranzacționează și ca active financiare, ca obiecte de investiții, devenind parte din al doilea circuit al capitalului, unde investitorii fac bani din bani fără a produce ceva nou în sens fizic. Financiarizarea locuirii nu înseamnă (doar) că este nevoie de bani pentru a produce sau pentru a cumpăra o locuință, ci constă în creșterea prezenței atât a actorilor financiari (bănci, investitori instituționali) în sectorul locativ, cât și a rolului unui sistem de finanțare (inclusiv de credite imobiliare) a fondului de locuințe care urmărește profitul, sau, altfel spus, în intersectarea pieței financiare cu piața imobiliară. Băncile își diversifică și ele domeniul de activitate, ele nu fac profit doar prin vânzarea de credite imobiliare către populație sau dezvoltatori, ci și prin companiile lor conexe de investiții imobiliare. Actorii financiari circulă banii în sectorul imobiliar făcând profit prin închiriere și/sau vânzări succesive, crescându-și

permanent portofoliul de proprietăți. Companiile imobiliare pot folosi locuințele și ca garanții la noi credite, și există firme imobiliare înscrise la bursele de valori unde se tranzacționează activele investite în imobiliare fizice. Ele sunt interesate să atragă tot mai mulți investitori, de la persoanele fizice chemate să învețe să facă bani fără a munci, până la marii investitori instituționali, printre ele și fonduri de pensii sau de asigurări.

În ceea ce privește consumul de locuințe, amintesc aici de valoarea de întrebuințare sau valoarea socială a locuințelor, ele fiind spații ale reproducerii forței de muncă. Totodată, legat de consumul de locuință privată, trebuie menționat că aceasta este și generatoare de venituri, sub formă de taxe, la bugetul public.

Ideologia locuirii joacă și ea un rol în conținutul și în forma relațiilor sociale (re)produse prin locuire între diverși actori. Ideologia predominantă poate fi cea care naturalizează la un moment dat, de exemplu, modelul rezidual al locuințelor sociale (definindu-le ca locuințe dedicate doar celor mai vulnerabile categorii sociale); sau modelul proprietarului de locuințe susținut de unii ca fiind o presupusă caracteristică național-culturală, sau de alții de raționamentele economice ce aleg cumpărarea unei locuințe prin credit de-a lungul a treizeci de ani în loc de plata unei chirii pe aceeași perioadă la finalul căreia chiriașul nu rămâne cu nimic. Educația financiară este și ea parte din sistemul cultural care normalizează anumite comportamente și relații legate de locuire: ea azi este promovată de diverse instituții (școală, mass media, rețele de consultanți imobiliari) în vederea formării persoanei ideale, antreprenoriale, capabilă să își asigure independența financiară față de orice relație de angajare și care știe, printre altele, când trebuie să cumpere și când trebuie să vândă locuințe pe piața imobiliară.

1.2. Economia politică a locuirii în capitalism este de fapt capitalismul rezidențial (Schwartz și Seabrooke 2008).

Capitalismul rezidențial este (re)produs prin relațiile de locuire sau prin sistemul de acumulare de capital care se realizează prin următoarele: exploatarea muncii în procesul de producție/ construcție de locuințe; specularea valorii de schimb a locuinței pe piață (în funcție de valoarea

terenului, celelalte construcții din zonă, infrastructură și alte investiții din vecinătate, fluctuațiile în timp ale pieței imobiliare); credite imobiliare (adică prin bani vânduți de către bănci și alte instituții financiare în schimbul profitului ce le parvine din dobânzi) și un sistem structurat de politica monetară a băncilor centrale; extragerea rentei din locuința închiriată; fluxurile capitalului global imobiliar și financiar care circulă nereglementat datorită liberalizării acestuia și creează posibilitatea de investiții transnaționale în instrumente financiare; fondurile de investiții, care investesc în mod colectiv banii investitorilor (inclusiv ai persoanelor fizice, dar și ai fondurilor de pensii și de asigurări) printr-un vast portofoliu de instrumente financiare (obligațiuni, acțiuni) ce includ și locuințele ca active ce se pot transforma oricând în bani lichizi. Aceste fonduri de investiții transpun economii făcute într-o parte a societății cu scopul de a le crește valoarea, în credite necesare în alte părți ale societății, și fac profit de pe urma acestor tranzacții de intermediere a capitalului monetar.

1.3. Într-un final, dar nu în ultimul rând, discuția despre economia politică a locuirii include și problematica claselor locative (*housing classes*).

Chiar dacă conceptul de clasă locativă este unul controversat, construit printr-o încercare de adaptare a conceptului de clasă socială în domeniul locuirii, și care circulă în mai multe accepțiuni ale sale în literatura de specialitate (Rex 1968; Szelényi 1972; Saunders 1984; Ball 1986), am decis totuși să îl folosesc aici. La rândul meu îl descriu ca un continuum de poziții contradictorii create la intersecția între poziția de clasă socială și poziția ocupată în regimul locativ (statutul de locatar/poziția pe piața de locuințe/poziția în procesul de distribuire a locuințelor).

În România, datorită modului în care, după 1990, s-a realizat privatizarea fondului de locuințe de stat, azi avem de-a face cu mase mari de proprietari de locuințe care, însă, în afara acestui obiect al averii lor personale, au resurse financiare reduse. În acest context, există o multitudine de combinații ale relației dintre, pe de o parte, locatarii aflați în diferite statute locative (proprietari, chiriași la privat, chiriași sociali, locatari informali) și, pe de altă parte, între clase lucrătoare (ce includ diverse persoane constrânse să își vândă forța de muncă pentru venituri, dar care

pot avea statut social diferit, fiind plasate în categorii distincte precum clasa muncitoare, clasa de mijloc, muncitorii informal).

Pentru a avea câteva exemple concrete plasate pe acest continuum de la intersecția poziției pe piața muncii cu poziția pe piața locuirii, amintesc aici următoarele categorii de persoane ce reflectă contradicțiile inerente ale situațiilor existente: persoane în vârstă cu venituri/pensii mici care au însă o locuință în proprietate pe care oricând pot să o închirieze/vinde pentru a-și transforma mica avere în lichidități, dar asta ar însemna că nu au unde să locuiască. Micii proprietari de locuințe, care își închiriază o cameră dintr-un apartament sau un apartament pe care îl au în proprietate pe lângă cel în care locuiesc efectiv pentru a-și suplimenta veniturile reduse, astfel extrăgând bani de la cei care nu își permit să aibă o locuință în proprietate privată. Adulți tineri cu venituri mai mari, eligibili pentru credite imobiliare, care devin îndatorați pe întregul lor parcurs profesional sau supraîncărcați cu costurile locuirii în chirie privată, pentru că se stabilesc în centre urbane cu locuri de muncă ce necesită pregătire profesională mai înaltă, dar și cu prețuri mari la locuințe. Adulți tineri cu venituri mici, care prestează munci necesare, dar slab plătite în centre urbane, și care nu își permit chirie privată și nu sunt eligibili la credite imobiliare, de aceea rămân în locuințe supraaglomerate sau migrează în străinătate și încearcă să își facă economii din care să își cumpere la un moment dat o locuință în România. Și nu în ultimul rând, persoanele cele mai vulnerabile, care câștigă la nivelul sau sub venitul minim pe economie și nu au nici rude și prieteni cu care să își împartă locuința, fiind constrânși să se refugieze în așezări informale în condiții inadecvate și nesigure de locuire.

Pe cealaltă parte a structurii de clasă locative se află clasa de exploatare de locuințe ca parte a clasei capitaliste. Ei pot fi capitaliști cu bani investiți și în alte domenii de activitate economică și/sau cu profit câștigat din alte domenii și investiți în producția și circulația de locuințe, în parteneriat sau nu cu capitalul global. De această clasă aparțin mai multe categorii sociale. Spre exemplu, dezvoltatorii sau proprietarii de mijloace de producție legate de locuințe (terenuri, materii prime, echipamente) care investesc propriul capital sau credite sau banii altora în noile dezvoltări. Ei exploatează și extrag profit din locuințe prin exploatarea forței de muncă

angajate în construcții și în domenii conexe, dar și din vânzarea locuințelor pe piață, speculând valoarea de schimb a locuințelor în funcție și de alți factori nu doar pe baza cheltuielilor efective cu producția lor. Pe lângă dezvoltatori, tot de clasa exploatatoare de locuințe aparțin și proprietarii fondurilor de investiții, dar și investitorii persoane fizice și juridice care își investesc banii în aceste fonduri pentru a face mai mulți bani din circulația banilor. Mai departe, bancherii și proprietarii altor instituții financiare care vând credite sunt actori importanți ai acestei clase. Nu în ultimul rând, și rentierii fac parte din ea, adică aceia care realizează venituri din închirierea de proprietăți imobiliare și/sau din valori mobiliare (*securities*/instrumente financiare care au valoare monetară și pot fi tranzacționate) fără să lucreze în orice fel de relații de angajare sau în economia reală.

V. Cinci contradicții ale capitalismului și manifestarea lor în câmpul locuirii, ca puncte de plecare pentru identificarea unei alternative socialiste față de capitalism

În fiecare dintre cele cinci contradicții ale capitalismului⁶ selectate pentru a fi discutate aici prin prisma modului în care se manifestă în câmpul locuirii, într-un prim pas voi defini pe scurt contradicția, apoi voi schița cum funcționează ea în capitalism și la final voi formula câteva idei privind potențialul de a fi depășită prin măsuri socialiste. Toate contradicțiile descrise mai jos se manifestă, desigur, și în România capitalistă, deoarece, și în această țară, transformarea regimului locativ prin privatizare și financiarizare a jucat un rol central în formarea și evoluțiile economiei de piață. Acest lucru s-a petrecut în același timp cu acumularea primitivă de capital prin privatizarea unităților economice productive și prin depozitarea forței de muncă de proprietatea asupra mijloacelor de producție. Transformarea mediului construit într-un domeniu dominat de logica pieței și urmărirea câștigului de profit s-a întâmplat ca parte a

⁶ Ca sursă pentru discutarea acestora am folosit lucrarea lui David Harvey despre cele 17 contradicții ale capitalismului (Harvey 2014), adaptând însă discuția pe tema locuirii.

procesului general de diversificare a modurilor de acumulare de capital prin deposedare în diverse sectoare societale. În România, de-a lungul acestor procese de transformări capitaliste, locuințele au devenit accesibile aproape în totalitate doar prin piață, dezvoltatorii și investitorii imobiliari au cucerit piața de locuințe, iar statul a jucat un rol semnificativ în susținerea capitalului prin crearea, prin lege, a condițiilor necesare producției private și tranzacționării de locuințe și acumulării de capital de către companii de producție și instituții financiare active în domeniul locativ (Vincze și Vlad 2023; Florea și Vincze 2023).

1. Contradicția între valoarea de întrebuințare și valoarea de schimb a locuinței

Contradicția: În economia de piață, pentru a fi accesibilă ca valoare de întrebuințare, locuința trebuie să se vândă pe piață conform valorii sale de schimb.

Cum funcționează această contradicție în capitalism: Locuința există ca o marfă specială (pentru că valoarea sa depinde și de valoarea terenului pe care se află ea). Ca în cazul oricărei mărfi, profitul din valoarea de schimb a locuinței produse prin construcție se realizează atunci când locuința se vinde pe piață. De asemenea, locuința este și sursă din care se extrage profit prin închiriere. Mai mult, practicile speculative în domeniul producției și al realizării surplusului prin construcția și tranzacționarea de locuințe aduc și ele profit. Mai departe, locuința poate funcția pentru proprietarul său ca un mod de economisire sau un depozit sau mașină de făcut bani lichizi atunci când este nevoie. Rezultatul acestor mecanisme este că nu toți oamenii au acces la locuință adecvată ca valoare de întrebuințare, pentru că nu au banii necesari să plătească pentru valoarea sa de schimb creată pe piață. Inegalitățile locative generate din această contradicție se agravează în timp, devin tot mai vizibile și se manifestă și spațial.

Cum se poate depăși această contradicție prin măsuri socialiste: Prin asigurarea accesului la valoarea de întrebuințare a locuinței fără a avea neapărat acces la locuință ca valoare de schimb.

Ceea ce înseamnă crearea unui regim locativ mixt, în care, în paralel, locuința poate să fie distribuită pe baza unei chirii sociale conform unui model generalist (ce îi face îndreptățiți, de exemplu, pe toți cei care au venituri sub venitul mediu pe economie), dar ea poate să rămână și marfă (adică se poate vinde pe piață), dar din prețul ei trebuie să se excludă profitul ce este apropiat în capitalism de dezvoltator/constructor/bancă. Pentru reducerea costurilor construcției de locuințe (eliminarea profitului) se pot înființa companii de construcții de stat și bănci de investiții de stat. Excluderea posibilității ca locuința să devină obiect de investiție este necesară. La fel cum și separarea pieței de locuințe de piața financiară trebuie înfăptuită.

2. Contradicția între bani și valoarea socială a muncii

Contradicția: Ruptura între valoarea produsă de munca socială și banii ca o reprezentare materială a valorii rezultă în apropierea valorii sociale de interese private.

Cum funcționează această contradicție în capitalism: Banii, ca formă a puterii sociale, devin scop în sine: încetează să fie un simplu mijloc prin care se cumpără diverse produse, printre ele și locuință, pentru a satisface anumite nevoi. Banii devin posesiune, fiind baza capitalului fictiv speculativ, creând profit din vânzarea banilor sub formă de credit (imobiliar), crescând continuu dobânda până la generarea de crize sistemice din cauza prăbușirii economiei bazate pe îndatorare, sau din circularea lor pe bursa de valori.

Cum se poate depăși această contradicție prin măsuri socialiste: Prin asigurarea ca valoarea socială a locuinței produse prin muncă să nu fie apropiată de persoane/companii pentru interese private. Prețul locuinței să reflecte costurile de producție, fără profit apropiat de producător/vânzător. Trebuie să se elimine posibilitatea ca banii să devină un depozit a valorii monetare, precum și ca banii să se utilizeze cu scopul de a face mai mulți bani. Pentru asta este nevoie de reglementarea vânzării banilor sub formă de credit sau sub forma dobânzilor bancare, care reprezintă valoarea de schimb a banilor pe piață.

3. *Contradicția între proprietatea privată și statul capitalist*

Contradicția: Este contradicția dintre exercițiul liber al drepturilor privind proprietatea privată și exercițiul puterii de stat ca putere colectivă.

Cum funcționează această contradicție în capitalism: Statul susține capitalul prin politici fiscale, monetare, industriale, de locuire etc; externalizează controlul asupra banilor și creditelor către banca centrală, permițând acumularea avuției și a puterii în câteva mâini; și asigură libera circulație a capitalului. Statul susține prin legislație și politici fiscale formarea și creșterea pieței de proprietăți ca un câmp al acumulării de capital. Statul respectă proprietatea privată asupra locuinței (prin principiul non-interferării și nereglementării) atât în cazul persoanelor fizice, cât și al celor juridice. Hegemonia unor state pe plan global se exercită ca a o putere economică și financiară (de exemplu, hegemonia SUA, prin credite acordate altor state în dolari americani, prin rolul organizațiilor internaționale care oferă credite țărilor dependente, condiționate de reforme ce facilitează privatizarea continuă, printre altele în domeniul locuirii). De asemenea, și puterea Uniunii Europene este exercitată prin politicile financiare și economice sub egida Uniunii Piețelor de Capital⁷.

Cum se poate depăși această contradicție prin măsuri socialiste: Prin socializarea controlului asupra mijloacelor de producție și asupra bunurilor comune, de exemplu, a fondului locativ public, și prin democratizarea puterii de stat. Statul trebuie să producă, să administreze și să protejeze bunuri publice; să asigure și să respecte controlul social asupra fondului de locuințe publice; să asigure proprietatea personală asupra locuinței în cazul persoanelor fizice; să elimine posibilitatea extragerii de profit din locuințe prin reglementarea proprietății personale asupra locuințelor, inclusiv a prețurilor la locuințe și a chiriilor. Trebuie să se asigure controlul public asupra organizațiilor internaționale, acestea să nu reprezinte interesele capitalului global. Este nevoie de rebalansarea politicilor economice europene în favoarea lucrătorilor, locatarilor. Libera circulație transnațională a capitalului imobiliar trebuie eliminată sau cel puțin reglementată.

⁷ Pentru mai multe informații despre Capital Market Union vezi <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/capital-markets-union/timeline-capital-markets-union/>.

4. Contradicția între forța de muncă și capital

Contradicția: În cazul în care capitalul plătește mai mult salariu forței de muncă, rămâne cu mai puțin profit. În cazul în care capitalul plătește mai puțin salariu forței de muncă, rămâne cu mai mult profit, dar forța de muncă va avea mai puține resurse să consume și să se reproducă ca forță de muncă necesară în producție. Forța de muncă nu este exploatată doar în procesul muncii sau al creării surplusului din cauza nevoii de a se vinde pentru că altfel nu poate trăi, ci și prin nevoia sa de locuire.

Cum funcționează această contradicție în capitalism: Acumularea de capital se realizează prin depozitare la locul de muncă (plusvaloarea creată de lucrători se aproprie de proprietarul mijloacelor de producție); dar și în locuire, sector unde se extrage plusvaloarea din veniturile locatarilor de către dezvoltatori, proprietari care închiriază și bănci. Lucrătorii sunt lăsați pe seama lor în procesul prin care dobândesc mijloace (de exemplu, locuință) necesare reproducerii sociale. Lucrătorii devin supraîncărcați cu costurile locuirii dacă nici capitalul și nici statul nu le asigură locuințe și utilități la preț adecvat în funcție de veniturile lor. Acest lucru se întâmplă, pentru că locuința devine un domeniu din care se poate extrage profit (prin chirie privată, prin preț de piață care include profitul dezvoltatorului, prin dobânzi bancare la credite imobiliare, prin câștigurile fondurilor de investiții). Locatarii-lucrători contribuie la bugetul public și prin impozite pe proprietate, nu doar prin impozite pe venit și alte contribuții aferente statutului de angajat.

Cum se poate depăși această contradicție prin măsuri socialiste: Prin eliminarea exploatării lucrătorului-locatar la locul de muncă și prin locuire. Este nevoie de eliminarea posibilității acumulării de capital prin depozitare la locul de muncă și în locuire, precum și de asigurarea controlului social asupra mijloacelor de producție; de crearea unui fond semnificativ de locuințe publice (cel puțin 30-50% din fondul locativ total) aflat în administrarea unei unități publice și asociațiile de chiriași; de asigurarea controlului social asupra fondului locativ prin reglementarea chiriilor private, reglementarea pieței de locuințe, reglementarea proprietăților multiple, astfel încât proprietarii de locuințe să nu mai poată extrage profit necuvenit din veniturile lucrătorilor pe seama locuirii.

5. *Contradicția între producția și realizarea bunurilor*

Contradicția: Între producție și reproducere socială, cea din urmă necesitând cumpărarea de pe piață a bunurilor ce satisfac nevoi ale lucrătorilor.

Cum funcționează această contradicție în capitalism: Valoarea produsă de forța de muncă în sine încă nu asigură profit pentru proprietarul mijloacelor de producție – pentru asta este nevoie și de realizarea plusvalorii, adică de vânzarea produselor pe piață. Producția și realizarea pe piață sunt două momente ale circulației capitalului sau ale acumulării de capital. Muncitorii exploatați în procesul de producție (primind salarii mai mici decât valoarea produsă de ei) cumpără produsele create de ei (de exemplu, locuința) la un suprapreț care include profiturile mai multor proprietari ai ciclurilor de producție și tranzacționare de mărfuri, astfel încât din veniturile lor sunt extrase câștiguri necuvenite în mai multe etape.

Cum se poate depăși această contradicție prin măsuri socialiste: Prin reechilibrarea funcțiilor sociale și economice ale locuirii. Este nevoie ca producția (de locuințe) să urmărească satisfacerea nevoilor oamenilor și nu profitul proprietarilor mijloacelor de producție sau locuințelor. Realizarea produselor create prin muncă trebuie să însemne că produsele de pe piață răspund la nevoile populației de a folosi produsele ca valoare de întrebuințare. Valoarea de întrebuințare a produselor trebuie să devină motorul activității economice. Iar producția de spațiu pentru noi dezvoltări ale fondului locativ sau regenerarea urbană ce revalorifică terenuri depreciate, trebuie să susțină nevoile de locuire ale oamenilor, nu realizarea profitului prin vânzări și chirii speculative la suprapreț.

VI. Concluzie: ce e de făcut pentru o alternativă socialistă la capitalism prin locuire?

Schimbarea radicală a regimului locativ nu se poate realiza dacă nu se întâmplă ca parte a schimbărilor și din alte sectoare economice și politici societale la nivelul întregii economii politice. În plus, dat fiind modul în care capitalul financiar și imobiliar întrețese dezvoltarea imobiliară

rezidențială din toate țările pe care capitalismul le înglobează, transformările într-o țară au șansa să se realizeze dacă se petrec în paralel cu transformări transnaționale.

Totuși, deoarece locuirea are un rol central în economia politică, creionarea alternativei socialiste la capitalism impune (și) discuția posibilei sale transformări din perspectiva locuirii. De aceea, în cele ce urmează, elaborez în trei puncte contribuția politicii locuirii la schimbarea dorită, și anume prin (1) definirea unor direcții generale de acțiune și principii; (2) identificarea modului în care resetarea regimului locativ contribuie la formarea unei alternative socialiste la capitalism; (3) schițarea câtorva propuneri concrete privind socializarea regimului locativ prin lărgirea și democratizarea sistemului de locuințe sociale publice.

1. Direcții de acțiune și principii pentru alternativa socialistă prin locuire

În regimul locativ dominat de proprietatea privată asupra locuinței și de principiul acumulării de capital prin exploatarea nevoilor locative ale oamenilor, cererea de locuințe include și cererea pentru locuințe cu scopul de a face profit. În acest regim, statul susține producția privată a locuințelor private fără a reglementa acest sistem.

De aceea, pentru a crea alternativă socialistă față de regimul locativ capitalist, este nevoie de urmărirea unor direcții generale, precum:

- a. Creșterea investițiilor publice pentru crearea unui fond semnificativ de locuințe sociale publice, creând în același timp locuri de muncă în sectorul construcțiilor și al gestionării locuințelor și generând creșterea contribuției acestora la PIB.
- b. Crearea și creșterea fondului de locuințe publice ca un sector locativ liber de legea acumulării de capital ce funcționează ca alternativă la ordinea locativă bazată pe piața nereglementată.
- c. Oprirea escaladării cuplării sectorului imobiliar cu piața financiară (evitarea căii parcurse în această direcție în ultimii 20 de ani de țările

capitaliste avansate) și decuplarea treptată a pieței locative de piața financiară.

- d. Evitarea rezidualizării sectorului locuințelor sociale publice prin politici care promovează modelul generalist al accesului la aceste locuințe, având în vedere inegalitățile de venit și de avere existente.
- e. Evitarea transformării societății actuale de *homeownership* într-o societate dominată de sistemul privat de închiriere, prin creșterea sectorului de închiriere socială-publică.
- f. Redefinirea cheltuirii banilor publici pentru interese publice ca un factor central al bunăstării și stabilității sociale, și nu ca un factor al împovărării statului de care cel din urmă trebuie să încerce să scape.

Mai departe, pentru (re)dezvoltarea unui sistem de locuințe sociale publice este nevoie de definirea unor principii în planificarea, în finanțarea, în producția și în distribuirea/schimbul de locuințe, precum cele de mai jos:

- a. Elaborarea unui sistem de planificare a producției de locuințe care să răspundă nevoilor reale ale locuințelor sociale publice în diverse localități.
- b. Recuperarea planificării urbane din mâinile actorilor privați și punerea sa în slujba intereselor publice.
- c. Reechilibrarea celor două preocupări ale politicii locative: răspunsul la nevoile de locuințe și asigurarea resurselor economice pentru dezvoltarea locuințelor.
- d. Înființarea unui sistem de finanțare a producției de locuințe care exclude principiul acumulării de profit din această finanțare.
- e. Crearea unui regim mixt de proprietate rezidențială caracterizat de paritatea între procentul de proprietate publică și cel de proprietate privată.
- f. Diversificarea statutului de locatar prin creșterea semnificativă a procentului de chiriași sociali publici.
- g. Socializarea pieței locative prin reglementări privind numărul de proprietăți, prețurile, chiriile.
- h. Crearea unei piețe locative mixte cu un sector semnificativ de locuințe publice și în care tranzacțiile de locuințe private sunt strict reglementate.

2. Prin resetarea regimului locativ contribuim la formarea unei alternative socialiste la capitalism

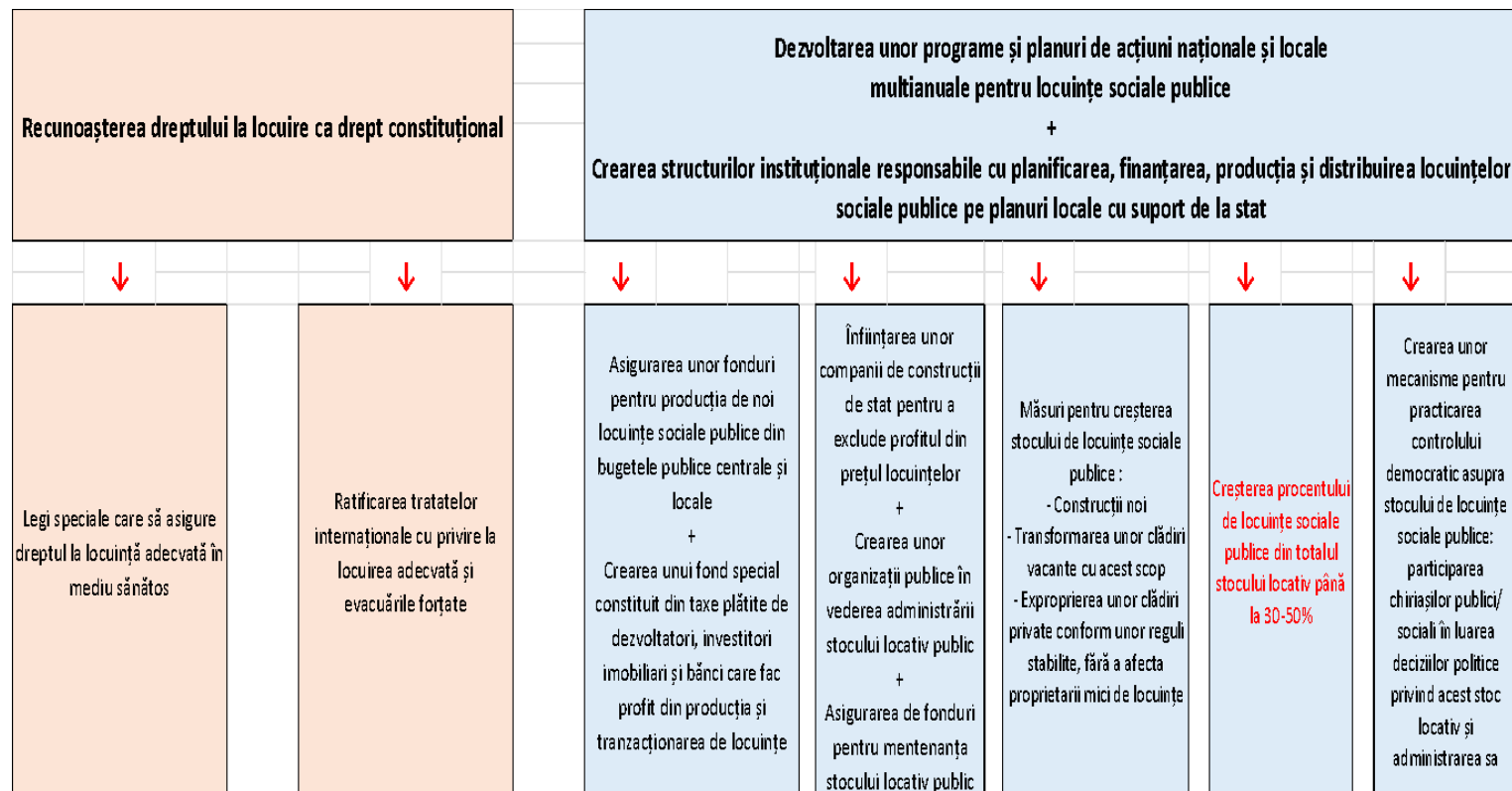
Socializarea politicii locuirii (statul produce locuințe sociale publice, se asigură controlul social asupra fondului locativ public, se reglementează piața de locuințe de către stat). Regândirea relației între proprietatea de stat, proprietatea publică (produsă de stat, dar controlată de colective de locatari) și proprietatea personală.

Reducerea treptată a comodificării și a financiarizării locuirii (până când există bani, asta nu înseamnă eliminarea totală a pieței și a locuinței ca marfă, ci eliminarea actorilor financiari de pe piața de locuințe și producerea și menținerea unui fond locativ public care nu se poate înstrăina).

Extragerea producției și a distribuției de locuințe din logica competiției pentru profit și punerea lor în slujba nevoilor locative ale forței de muncă.

Marea provocare: atribuții acordate statului în reglementarea producției și distribuirii/tranzacționării de locuințe, dar și limitarea puterii sale absolute prin democratizare/creșterea controlului social asupra întregului sector locativ.

3. Socializarea regimului locativ prin lărgirea și democratizarea sistemului de locuințe sociale publice

Bibliografie

- AALBERS, Manuel, CRISTOPHERS, Brett. 2014. „Centering Housing in Political Economy”. *Housing, Theory and Society*, vol. 31, nr. 4, pp. 373-394.
- BALL, Michael. 1986. „Housing Analysis: Time for a Theoretical Refocus”. *Housing Studies*, vol. 1, nr. 3, pp. 147-165.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFİȘ, Claudiu. 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- BERRY, Michael. 1979. *Marxist Approaches to the Housing Question*. Birmingham: Centre for Urban and Regional Studies, University of Birmingham.
- BLOCK, Fred, HOCKETT, Robert. 2022. *Democratizing Finance. Restructuring Credit to Transform Society*. Londra și New York: Verso.
- BLOCK, Fred. 2019. „Financial Democratization and the Transition to Socialism”. *Politics & Society*, vol. 47, nr. 4, pp. 529-556.
- CASTELLS, Manuel. 1977. *The Urban Question: A Marxist Approach*. Trad. de Alan Sheridan. Cambridge: MIT Press.
- DUNCAN, Sebastian. 2002. „How to Benefit from the 18-Year Property Cycle”. *RealBusiness*, 4 aprilie, <https://realbusiness.co.uk/18-year-property-cycle>. Accesat în 27 septembrie 2023.
- ENGELS, Friedrich. 1887. „The Housing Question”, https://www.marxists.org/archive/marx/works/-download/pdf/Housing_Question.pdf. Accesat în 27 septembrie 2023.
- FLOREA, Ioana, VINCZE, Enikő. 2023. „De-risking in a Context of Uneven Development and Deindustrialized Spaces: The Advancement and Financialization of Real Estate as Business in Romania”, chapter 3. În *Uneven Real Estate Development in Romania at the Intersection of Deindustrialization and Financialization*, ed. de E. Vincze, I. Florea, M. B. Aalbers (manuscript).
- HARVEY, David. 2001. „Globalization and the Spatial Fix”. *Geographische revue*, nr. 2, pp. 23-30.
- HARVEY, David. 2007. „Neoliberalism as Creative Destruction”. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 610, pp. 22-44.
- HARVEY, David. 2008. „The Right to the City”. *New Left Review*, vol. 53, pp. 23-40.
- HARVEY, David. 2014. *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. Londra: Profile Books.

- HEGEDŰS, József, TOSICS, Ivan. 1982. „Housing Classes and Housing Policy: Some Changes in the Budapest Housing Market”. Conference paper at the 10th World Congress of Sociology, Mexico City.
- LEFEBVRE, Henri. 1968. *The Right to the City*, <https://theanarchistlibrary.org/library/henri-lefebvre-right-to-the-city>. Accesat în 27 septembrie 2023.
- REX, John Arderne. 1968. „The Sociology of a Zone of Transition”. În *Readings in Urban Sociology*, ed. de R.E. Pahnk. Oxford: Pergamon Press, pp. 211-232.
- SAUNDERS, Peter. 1984. „Beyond Housing Classes: The Sociological Significance of Private Property Rights in the Means of Consumption”. *IJURR*, nr. 8, pp. 201-227.
- SCHWARTZ, Herman, SEABROOKE, Leonard. 2008. „Varieties of Residential Capitalism in the International Political Economy: Old Welfare States and the New Politics of Housing”. *Comparative European Politics*, nr. 6, pp. 237-261.
- SCHWARTZ, Herman, SEABROOKE, Leonard. 2009. *The Politics of Housing Booms and Busts*. Londra: Palgrave Macmillan.
- SZELÉNYI, Iván. 1972. *Társadalmi struktúra és lakásrendszer*. Budapesta: Kandidátusi értekezés.
- VINCZE, Enikő, Vlad, Ioana. 2023. „The Winding Road of Privatization: A Path for Real Estate Development into Former State Socialist Economies, chapter 2. În *Uneven Real Estate Development in Romania at the Intersection of Deindustrialization and Financialization*, ed. de E. Vincze, J. Florea, M.B. Aalbers (manuscript).
- VINCZE, Enikő. 2022a. „The Mixed Housing Regime in Romanian State Socialism”. În *Money, Markets, Socialisms*, ed. de A. Melegh. Budapesta: Eszmélet Foundation, pp. 49-69.
- VINCZE, Enikő. 2022b. „Ordinea locativă mixtă în socialismul de stat românesc”. *CriticAtac*, 5 decembrie, <https://www.criticatac.ro/ordinea-locativa-mixta-in-socialismul-de-stat-romanesc/>. Accesat în 27 septembrie 2023.
- WIJBURG, Gertjan. 2021. „The De-financialization of Housing: Towards a Research Agenda”. *Housing Studies*, vol. 36, nr. 8, pp. 1276-1293.

Mișcarea pentru dreptul la locuire și susținerea populară a revendicărilor ei¹

Introducere

În România, mișcarea pentru dreptul la locuire își are originile în anii 1990, în primele revendicări ale locuirii ca drept social, ca responsabilitate a autorităților publice, și nu ca o chestiune personală sau de caritate. S-a coagulat pe parcursul anilor 2000, în opoziție cu procesele violente de evacuări din locuințe (mai ales din cele retrocedate) și cu debranșările forțate de la utilități. A prins forță în anii 2010, în urma crizei financiare și a măsurilor de austeritate, în Cluj, prin mișcarea „Căși Sociale ACUM!”, și în București, prin „Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire”. În ultimul deceniu, mai multe grupuri s-au solidarizat și au devenit active în diverse localități, acoperind o serie complexă de revendicări și de acțiuni: organizarea de sprijin pentru locatari împotriva evacuărilor forțate care lasă gospodăriile fără o alternativă locativă adecvată; sprijin și însoțire la întocmirea și reînnoirea dosarelor/cererilor pentru locuințe sociale; organizarea și mobilizarea comunitară; confruntarea autorităților publice în numeroasele instanțe în care acestea refuză să își îndeplinească responsabilitățile legale (conform Legii Locuinței 114/1996) pentru asigurarea unei locuințe adecvate pentru toată lumea; participarea la negocieri, dezbateri și consultări publice pe anumite modificări legislative și hotărâri de consilii

¹ Scrierea acestui text a fost sprijinită prin grantul nr. 22-GP-0001, The Foundation for Baltic and East European Studies, Södertörn University.

locale care afectează dreptul la locuire; inițierea de procese în instanță împotriva abuzurilor autorităților; organizarea de evenimente de informare și de mobilizare etc.

Studiul *Atitudini și valori de tip progresist în România* (Bădescu *et al.* 2022) arată susținerea populară pe care o au politicile publice de sprijin pentru accesul la locuire, fie că este vorba despre accesul la locuințe sociale, despre controlul chiriilor sau despre sprijinul acordat categoriilor cu venituri mici (pensionari, persoane care lucrează pe salariul minim, persoane care accesează venitul minim garantat etc.), care nu își permit costurile traiului zilnic, din care sumele plătite pentru locuire, inclusiv utilități, reprezintă cheltuielile principale. Acestea sunt și revendicările mișcării pentru locuire – după cum vom ilustra în acest capitol – ceea ce deschide discuția despre posibilitatea unor solidarități ample, trans-clasă, în jurul acestor revendicări. În secțiunile următoare explorăm istoricul coagulării acestor revendicări și, folosind rezultatele studiului mai sus menționat, discutăm premisele și limitările construcției de solidarități pentru dreptul tuturor la locuire adecvată.

Mișcarea pentru dreptul la locuire, în București, în Cluj și la nivel național

Se poate observa, în ultimii zece ani, un interes din ce în ce mai ridicat pentru subiectul locuirii și pentru drepturi locative. Dar preocupări punctuale se pot evidenția încă din anii 1990 și se poate spune că la bază a stat discursul anti-rasist al mișcării rome, care a abordat tema locuirii din perspectiva „politicilor rasiste de evacuare și de limitare a accesului la locuință” (h.arta 2019, 163). Preocuparea pentru tema locuirii a angajat atât grupuri de stânga, cât și (în anumite perioade) grupuri cu o componentă liberală mai accentuată. Mișcarea pentru dreptul la locuire de la care se revendică grupurile „Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire (FCDL)” și „Căși Sociale ACUM!” este una de stânga, aceasta formându-se pentru a contesta retragerea statului din contractul social – sistarea construcției de locuințe sociale, privatizarea asistenței sociale, limitarea accesului la un trai decent.

1. Evenimente și procese formatoare

Unul dintre momentele importante care marchează poate și începuturile organizării pentru dreptate locativă din București, la mijlocul anilor 2000, a fost demararea unui lung și violent proces de gentrificare, provocat de interesul imobiliar crescut pentru zona Rahova Uranus, dar și pentru zona Centrului Vechi. Interese similare s-au observat și în alte orașe din țară, ale căror centre istorice au devenit atractive pentru investitorii imobiliari.

În anii care au urmat după Legea 112 din 1995 (pentru reglementarea situației juridice a locuințelor din proprietatea statului), lege prin care se dispuneau măsuri reparatorii pentru proprietarii caselor naționalizate, dar și măsuri de favorizare a chiriașilor, de tipul politicilor „Right to Buy” din perioada Thatcher) și după Legea 10 din 2001 (cunoscută ca Legea Retrocedărilor, care accelera restituirea în natură a proprietăților naționalizate), multe case naționalizate au fost date ori foștilor proprietari sau urmașilor acestora, ori unor persoane sau firme care cumpărau drepturile litigioase de la moștenitori și câștigau în instanță. Statul decidea astfel, unilateral, să nu mai prelungească contractele pe care locatarii acestor imobile le aveau cu autoritatea publică locală și îi lăsa la mână noilor proprietari. Aceștia erau obligați conform legii să păstreze chiria cu locatarii minimum 5 ani, dar, de multe ori, locatarii plecau mai devreme la insistențele mai mult sau mai puțin intimidante ale proprietarilor. Când locatarii nu aveau contracte, intimidările se transformau adesea în evacuări forțate.

În perioada 2005-2006, din Centrul Vechi al Bucureștiului au fost evacuate câteva mii de persoane. Cu puțin înainte, în zona Rahova-Uranus, apăreau primele efecte ale retrocedărilor: contracte de chirie sistate, apariția amenințătoare a avocaților „moștenitorilor”. Apăreau, în același timp, și primele grupuri de stânga, artistice, feministe, anarhiste, care au început să se organizeze împreună pe fondul violenței evacuărilor, prin proteste spontane, prin acțiuni artistice, prin întâlniri și prin revendicări în fața autorităților.

Este o perioadă care a însemnat și popularizarea unor discursuri de conservare și de protecție a patrimoniului, suscitată și de cazul Roșia Montană, care a adus în atenția publică ideea de patrimoniu. În același timp, creșterea economică și boomul imobiliar pre-2008, dar și dereglementarea urbanismului au făcut ca multe demolări ale unor imobile cu importanță istorică să se petreacă succint și fără opoziție, ceea ce a atras nemulțumirea specialiștilor și a celor interesați de istorie, arhitectură, urbanism, sociologie etc. O parte dintre ONG-urile și dintre grupurile din capitală s-au reunit temporar pentru a susține „Pactul pentru București” (2008), interesate de dezvoltarea durabilă a orașelor. Dar, la scurt timp, câteva dintre ele s-au retras, în lipsa unor puncte comune care să vizeze protecția socială, cât și pe fondul unor poziții anti-săraci, elitiste și revivalist-naționaliste.

A fost un punct de separare care a trasat viziunile politice despre locuire, cea liberal-conservatoare având mai multă adeziune decât cea de stânga, fiindcă a fost susținută de o clasă cu putere discursivă mai mare (clasă care, treptat, până înaintea alegerilor din 2016, a reușit să producă și un nou partid, Uniunea Salvați Bucureștiul).

Pentru aceste grupuri influente, zona Rahova-Uranus a reprezentat un interes de regenerare urbană din mai multe motive: a) proximitatea față de centrul orașului; b) conservarea unei tipologii de parcellar care formează un cartier vechi, idealizat ca rămășiță a orașului interbelic; c) potențialul și reabilitarea/conversia Bursei de Mărfuri (The Ark) și crearea unui simbol cultural-artistic al viitoarei clase creative; d) un fond construit format preponderent din locuințe naționalizate (deci cu potențial pentru retrocedare) sau ieftine, aflate într-o stare modestă, care permiteau transformarea, mai ales în contextul imobiliar de la acea vreme, bazat pe speculă și pe dezvoltare peste limitele urbanistice.

Pe de altă parte, s-au format și grupuri radicale de suport formate din artiste/artiști și activiste/activiști, care au început să se organizeze împreună cu comunitățile locale pentru a răspunde presiunii exercitate asupra locuitorilor de a pleca pentru a lăsa locul unei clase mai influente și pentru a confrunta efectele crizei care a urmat boomului imobiliar. Aceasta a fost

perioada în care s-au afirmat Centrul comunitar „LaBomba” (2009) și grupurile artistice Ofensiva Generozității², Tanga Project și alții.

În aceeași ani, discuția despre patrimoniu s-a reaprins având ca subiect proiectul de reabilitare/transformare a axei Berzei-Buzești, a cărui execuție a dus la demolarea mai multor locuințe. Accentul dezbaterilor a fost pus însă pe demolarea Halei Matache (Vella 2011) sau a unor monumente istorice, dar nu pe efectele evacuării locuitorilor. Chiar dacă amploarea și brutalitatea intervenției au fost masive, discursurile cele mai vizibile au fost tot cele ale specialiștilor sau activiștilor pentru protecția patrimoniului și pentru urbanism. O poziție centrală în propagarea acestui discurs a fost luată de Asociația Salvați Bucureștiul, inițiată de actualul primar general, Nicușor Dan.

La evacuarea forțată din 2011 a Centrului comunitar „LaBomba”, alianțele formate anterior prin proiectele artistice și comunitare au mobilizat un număr mare de oameni, care au făcut vizibilă acțiunea și au creat o susținere importantă. Totuși, evacuarea centrului nu a putut fi oprită. Ulterior, câteva asociații și grupuri care au fost prezente în zonă sau au ținut legătura cu comunitatea Rahova-Uranus s-au îndreptat spre proiecte culturale. Cu timpul, familiile din comunitate au fost toate evacuate și niciuna dintre ele nu mai locuiește în zonă.

Cu un an înaintea abuzurilor de la „LaBomba”, în 2010, în Cluj-Napoca, 350 de persoane erau evacuate de pe strada Coastei și duse la rampa de deșeuri din marginea orașului, în Pata Rât³. Pentru persoanele evacuate a fost începutul unui lung drum (care continuă și astăzi, după 13 ani) în lupta pentru drepturi locative, în care au fost implicate și reprezentanți din mișcarea romă, din zona activist-artistică, dar și din mediul universitar clujean: Asociația Amare Phrala, Casa Tranzit, tranzit.ro, Școala Populară de Artă Contemporană, Fundația Desire⁴.

² Vezi fotoreportajul *Evacuarea „LaBomba”*, <http://ofensivagenerozitatii.blogspot.com>. Accesat în 11 septembrie 2023.

³ Vezi apelul „Ziua împotriva evacuării”, <https://casisocialeacum.ro/archives/4399/ziua-impotriva-evacuarii-17-12-2017/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

⁴ Vezi anunțul „3 ani de la evacuarea de pe strada Coastei și mutarea în Pata-Rât”, <https://www.desire-ro.eu/?p=633>. Accesat în 11 septembrie 2023.

Câțiva ani mai târziu, în 2013, se forma Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire – FCDL⁵, în urma întâlnirilor dintre persoane evacuate din Rahova-Uranus, persoane în risc de evacuare și activiști pentru dreptul la locuire din Cluj și din București. În continuare, contextul economic și politic a făcut ca zonele centrale din București să fie țintite mai intens de diverși speculanți imobiliari. Aceștia au avut resursele pentru a grăbi intervenția violentă a statului în evacuările foștilor chiriași din casele naționalizate retrocedate, în lipsa soluționării stării locative a acestora. În toamna anului 2014, o parte din cele aproximativ 150 de persoane evacuate din strada Vulturilor 50, fiind deja în contact cu FCDL, s-a organizat rapid într-o tabără de protest care a durat doi ani și care a presupus zeci de acțiuni precum: proteste, interpelări, petiții, comunicate de presă și rezistență permanentă în fața presiunilor autorităților.

Istorii ale acestor momente, povestite și interpretate de persoanele implicate în rezistența la evacuări, s-au păstrat și în producții artistice precum spectacolele *La Harneală*⁶ și *Muzeul Subiectiv al Locuirii* (Maxim 2017).

2. Construcția de alianțe

Mișcările locale radicale pentru locuire s-au aliat la nivel internațional prin European Action Coalition for the Right to Housing and the City, prin participarea și organizarea de proteste pentru dreptul la locuire, precum și prin producerea colectivă de analize pentru înțelegerea (în context global financiarizat) a locuirii și extragerii de profit din aceasta.

În 2017, s-a format Blocul pentru Locuire, o coaliție națională de persoane și grupuri implicate în mișcarea pentru dreptul la locuire în mai multe orașe din țară, care a produs importante materiale de analiză: a ilustrat relația directă dintre exploatarea muncii și costurile mari cu locuirea (Blocul pentru Locuire 2020), a analizat evacuările forțate din perioada 2008-2017 (Blocul pentru Locuire 2019), a publicat un ghid pentru prevenirea

⁵ Pentru mai multe informații despre FCDL vezi <https://frontulcomun.ro/despre-noi/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

⁶ Pentru mai multe informații despre spectacolul *La Harneală* vezi <https://giuvlipen.com/la-harneala/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

evacuărilor forțate dedicat instituțiilor publice și autorităților locale⁷, a criticat public lipsa de acțiune a autorităților locale în construcția de locuințe sociale publice⁸ ș.a.

Anii 2014-2018 au fost marcați, preponderent în Cluj și în București, de proteste și acțiuni pe tema locuirii sau care au adus în discuție tema locuirii în legătură cu alte revendicări sociale – muncă, anti-rasism, drepturile femeilor și ale persoanelor queer: „Oraș pentru oameni, nu pentru profit”, „Suntem egali, nu ilegali”, „Marșul de solidaritate al romilor”, „Marșul pentru siguranța femeilor”, „Pride”, „Marșul pentru dreptul la locuire”. În spațiile de stânga, au căpătat amploare discuțiile despre locuire și poziționarea critică la evenimentele precum Capitala Europeană a Culturii, prin care autoritățile locale mutau atenția de la problematica locuirii și dreptul la oraș, la identitatea culturală, sau la „curățarea” și pregătirea centrelor orașelor pentru turiști (GAP 2014; GAP 2016; Vincze 2018). Mai multe organizații interesate de acțiunile ilegale ale primăriilor implicate în evacuări s-au alăturat mișcării pentru dreptul la locuire, punând presiune pe autorități să rezolve situațiile pe care le creaseră. În 2016, după distrugerea taberei de protest de pe Vulturilor 50, oamenii au făcut greva foamei în fața primăriei, iar abia atunci, o parte a primit locuințe sociale. Mai sunt câteva familii care așteaptă repartiții la data scrierii acestui material⁹.

3. Provocări și dezvoltări recente

În contextul pandemic, mișcarea pentru dreptul la locuire a trecut prin multe provocări. Acțiunile sale de vizibilizare au fost temporar limitate în spațiul online. Activiștii pentru locuire au cerut sistarea tuturor evacuărilor în perioada pandemică. Criza sanitară a arătat cât de important este accesul

⁷ Vezi *Ghid pentru prevenirea evacuărilor forțate*, <https://bloculpentrulocuire.ro/2019/03/29/ghid-pentru-prevenirea-evacuărilor-fortate/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

⁸ Vezi campania *Locuințe sociale în 2 ani, nu 20!*, <https://bloculpentrulocuire.ro/locuinte-in-2-ani-nu-20/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

⁹ Vezi informații despre documentarul *A început ploaia*, <https://www.ainceputploaia.com/>. Accesat în 11 septembrie 2023. Vezi și informații despre volumul *Jurnal din Vulturilor 50*, <https://jurnaldinvulturilor50.org/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

la locuire și, mai ales, accesul la locuințe publice, punând accentul pe lipsa acestora.

În București, familiile care au primit repartiții (votate de Consiliul General și aprobate de Primăria Generală) într-un bloc de locuințe sociale nefinalizat protestează din anul 2020 pentru terminarea acestuia. Blocul, parte dintr-un ansamblu de opt imobile de locuințe colective sociale, inițiat în zona Prelungirea Ghencea, ar putea fi singurul care se va finaliza. Actuala administrație (2020-2024) zădărnicește chiar și construirea acestuia, iar tot ce va realiza într-un final se va datora protestelor și consecvenței persoanelor care au primit repartițiile și care s-au organizat pentru a-și revendica dreptul la o locuință adecvată¹⁰.

Acest fapt arată că mobilizările pentru dreptul la locuire se produc mai degrabă în situații severe de încălcare a drepturilor sociale, că solidarizarea se produce de obicei în aceste contexte punctuale și mai puțin în afara lor (de exemplu, în cadrele de discuții teoretice). Dar astfel de situații de încălcare a drepturilor sunt frecvente, iar solidarizarea mai multor categorii și clase sociale este necesară pentru o schimbare economică-politică-socială de amploare.

Revendicările mișcării pentru dreptul la locuire și susținerea lor populară

În data de 12 noiembrie 2022, Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire a organizat un marș de protest în București – cel mai recent eveniment de acest fel la data la care scriem (februarie 2023). Revendicările protestului au vizat costurile prea mari ale locuirii și utilităților față de venituri, nevoia de asumare a responsabilității legale din partea autorităților publice pentru asigurarea unei locuințe adecvate pentru toată lumea, controlul chiriilor devenite prea scumpe în toate orașele. Printre participanți au fost persoane cu dizabilități, persoane cu copii, persoane queer, persoane

¹⁰ Vezi apelul pentru bugetarea construcției de locuințe sociale, <https://frontulcomun.ro/peste-100-de-organizatii-si-grupuri-de-actiune-solicita-bugetarea-construcției-de-locuințe-sociale-pe-anul-2023-de-catre-primaria-municipiului-bucuresti/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

cu pensii prea mici pentru un trai de pe o zi pe alta, persoane care lucrează în munci precare pe venituri mici și/sau neformalizate, persoane în risc de evacuare și mai ales persoane care au aplicat acum mulți ani pentru o locuință socială la Primăria Capitalei sau la primăriile de sector, care și-au refăcut anual dosarul, care sunt pe listele de așteptare votate de consiliile locale, dar care nu primesc nicio locuință de ani de zile. Au fost în total spre 200 de persoane care s-au solidarizat în acest protest – un număr mare pentru tema dreptului la locuire, o temă adesea ocolită de autorități; și, în același timp, un număr mic pentru această temă care afectează o mare parte din populație, care locuiește în condiții precare. România are cea mai mare rată de supraaglomerare în locuințe din UE; în anul 2020, 45,1% din populație locuia în condiții de supraaglomerare, ceea ce în mod sigur a îngreunat șansele de protecție în contextul pandemic și a afectat sănătatea persoanelor din astfel de gospodării. În anul 2017, numai în București erau depuse peste 20.000 cereri pentru locuințe sociale – în condițiile în care întocmirea cererilor presupune dosare stufoase de documente justificative, unele complicat de obținut mai ales pentru familiile monoparentale (care, în plus, au și o mare nevoie de sprijin), condiții destul de restrictive, precum și reînnoirea anuală. Acest fapt demonstrează că nevoia reală de locuințe sociale este mult mai mare în București (precum și în alte localități), dar doar aceste gospodării devin vizibile, pentru că află că au acest drept și reușesc să își depună dosarele. Tot în perioada 2017-2018, Ministerul Dezvoltării estima un necesar de circa 63.000 de locuințe sociale în plus la nivel național, însă stocul de locuințe sociale nu a fost crescut de atunci. În București, sunt ani în care primăria generală și cele de sector nu alocă nicio locuință socială niciunei persoane/familii aflate pe listele de prioritate.

În acest context – în care nevoia de sprijin pentru locuire este mare, dar incomplet estimată, și chiar invizibilizată – rezultatele studiului *Atitudini și valori de tip progresist în România* (2022) arată atât susținerea populară pe care politicile publice de sprijin pentru accesul la locuire o au, cât și posibilitățile viitoare de solidarizări mai ample pe această temă.

1. Locuințe sociale, sprijin direct pentru accesul la locuire

O revendicare principală a mișcării pentru dreptul la locuire este creșterea stocului de locuințe sociale în proprietatea autorităților publice și distribuirea acestora către toate gospodăriile care nu își permit o locuință de pe piață. Legea Locuinței 114/1996 stipulează acest drept pentru toate gospodăriile care nu au o proprietate în posesie și în care membrii au venituri sub nivelul salariului mediu. Raportul de cercetare al CC SAS (2021), reprezentativ național, arată că 87% din populație își exprimă acordul (în foarte mare măsură și în mare măsură) cu faptul că statul ar trebui să îi ajute pe cei care au venituri atât de mici, încât nu își pot permite să închirieze sau să cumpere o locuință (CC SAS 2021, 34). Mai exact, „86% consideră că statul ar trebuie să ofere locuințe decente celor care nu își permit o locuință” (Bădescu *et al.* 2022). Așadar, se remarcă o susținere covârșitoare nu doar pentru o măsură oarecare de sprijin pentru ca populația cu venituri insuficiente să aibă acces la locuire adecvată, ci chiar pentru revendicarea mișcării pentru dreptul la locuire: responsabilizarea statului pentru alocarea de locuințe sociale. Această stare de fapt arată că ideea locuirii ca problemă personală/responsabilitate individuală – prezentă adesea în confruntările dintre autorități și mișcarea pentru dreptul la locuire – nu este nici pe departe percepția majorității.

Cu toate acestea, procentul de 11% din populație care contestă implicarea statului în asigurarea de locuințe este semnificativ; doar implicarea statului în asigurarea unui standard de viață decent pentru șomeri este contestată mai mult – 23% din populație; urmează implicarea statului în asigurarea locurilor de muncă, contestată de 9% din populație (CC SAS 2021, 16). Contradicția prezentă aici ridică întrebarea referitoare la ce procent din populație s-ar opune acordării de locuințe sociale șomerilor, ca parte din măsurile de „asigurare a unui standard de viață decent”. De asemenea, sprijinul scăzut cu care se confruntă persoanele șomere este rezultatul unor decenii de discriminare în mass-media și în discursul public, rezultat direct al integrării României în circuitele economice globale ca țară a muncii ieftine, unde toată lumea este sub presiunea de a se sacrifica în munci precare sau a rămâne fără un loc de muncă (Binder 2017; Guga 2017).

Această discriminare se reflectă și asupra persoanelor care aplică pentru o locuință socială, și asupra persoanelor implicate în mișcarea pentru locuire, care, la fiecare confruntare cu autoritățile publice (și adesea, din păcate, și la întâlnirile cu mass-media), sunt sub presiunea de a demonstra că lucrează sau că au lucrat. Acestea se simt nevoite să argumenteze că, deși lucrează sau au lucrat și sunt pensionare, nu le ajung veniturile pentru o locuință adecvată. În condițiile în care România are cea mai mare rată de sărăcie în muncă din UE, de la momentul integrării și până în prezent (circa 15% în ultimii ani, respectiv aproape de 20% în anii de austeritate), solidaritatea dintre persoanele cu venituri mici, cu munci precare, șomeri și alte categorii sociale neprivilegiate ar cuprinde o mare parte din populație.

Pe de altă parte, categoriile cu venituri mari și foarte mari (care se suprapun cu categoriile cu nivel de educație ridicat) se opun în general implicării statului în programe sociale. Dar chiar și în rândul claselor de mijloc există totuși un sprijin susținut pentru politici sociale: în cazul persoanelor cu studii universitare și postuniversitare, 71,1% sunt de acord cu ideea că statul ar trebui să ofere un loc de muncă oricui dorește să muncească, iar 79,4% sunt de acord cu ideea ca statul să ofere locuințe decente celor care nu își permit o locuință pe piață – ceea ce este un procent considerabil. Acestea sunt semnele unor tensiuni, respectiv solidarități de clasă care ar putea fi mobilizate în viitor.

Mai mult, „în general, vârstnicii, elevii și persoanele cu probleme de sănătate sunt considerați beneficiari legitimi de ajutor din partea statului de către acest segment de populație care nu dorește extinderea acestor drepturi sociale la persoanele apte de muncă și la problema locuințelor” (Bădescu *et al.* 2022, 12). Aceste criterii de legitimare sunt efectele unei abordări meritocratice asupra accesului la servicii publice și beneficii sociale, tot mai restrânse, în contextul dezvoltării capitaliste a societății. De fapt, sunt criterii de separare, de punere în competiție a unor categorii vulnerabile, de fragmentare a unor interese și drepturi sociale comune. Mișcarea pentru dreptul la locuire contestă această abordare, mai ales în contextul în care autoritățile locale introduc astfel de criterii în departajare (adesea indirect sau chiar direct discriminatorii – vezi, de exemplu, Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire 2022a) a dosarelor de locuințe sociale, atunci când stabilesc ordinea priorității acestora. Sunt astfel discriminate persoanele fără

venituri, persoanele cu nivel de educație mai scăzut, persoanele care au locuit informal, care ajung mai jos pe listele de priorități. Acestea sunt puse în situația de a concura între ele victimele violenței domestice, cu persoanele cu dizabilități, cu persoanele cu boli cronice, cu persoanele care ies din sistemul de protecție a minorilor etc. – pentru un fond foarte redus de locuințe sociale. Departajarea și criteriile de prioritizare ascund astfel atât o nevoie mult mai mare de acces la servicii publice și la redistribuție, precum și încercarea autorităților de a limita acest acces.

În același timp, deși poziția elevilor ca „beneficiari legitimi de ajutor din partea statului” este foarte puțin contestată, nevoia acestora și a familiilor lor de acces la o locuință adecvată pentru studiu, odihnă, sănătate, este mai puțin recunoscută. De exemplu, situația copiilor evacuați din locuințe și a copiilor care trăiesc în zone de locuire informală este insuficient discutată public – și este o temă posibilă pentru solidarizări viitoare în rândul elevilor¹¹.

2. Solidaritate pe tema chiriilor

În cadrul mișcării pentru dreptul la locuire, tema chiriilor a fost adresată mai ales în legătură cu sprijinul și însoțirea oferite persoanelor care au dreptul la plata chiriei din partea autorităților locale (Vlad 2020). Tot în acest context a fost adresată și contradicția acestei politici publice de ajutor la plata chiriei – prin care bani publici se duc către proprietari privați care închiriază pe piață. În schimb, politica de creștere a fondului de locuințe sociale în proprietate publică și cu chirie calculată conform veniturilor gospodăriei chiriașe nu ar avea astfel de contradicții. În plus, un fond consistent de locuințe publice, care să răspundă nevoilor din localitățile respective, cu chirie scăzută la un nivel compatibil cu nivelul veniturilor, ar

¹¹ În mod interesant, 59% din respondenții studiului consideră în măsură mare sau foarte mare că sistemul de educație îi avantajează pe copiii din familiile înstărite (Bădescu *et al.* 2022, 18) – ceea ce nu este un procent mare. Și în cazul acestui subiect, se observă alinierea de clasă: cei „fără bacalaureat – 66%, din mediu rural – 65%, cu un venit insuficient pentru strictul necesar – 64% percep într-o măsură mai mare un anumit nivel de inechitate în tratamentul elevilor” (Bădescu *et al.* 2022, 39).

reprezenta o forță puternică prin care piața chiriilor să fie controlată, ținută în frâu.

Studiul *Atitudini și valori de tip progresist în România (2022)* ne arată percepțiile și experiențele dominante în rândul populației în legătură cu chiriile și cu reglementările legale asupra chiriilor: „Deși în eșantionul nostru doar 8,7% dintre respondenții chestionați declară că stau într-o chirie privată sau într-una de stat (socială, ANL etc.), există o susținere semnificativă pentru implicarea statului în reglementarea chiriilor. 66% din populația României consideră că statul ar trebui să plafoneze valoarea chiriilor, în timp ce 26% nu este de acord cu o astfel de măsură” (Bădescu *et al.* 2022, 16). Considerând faptul că supraaglomerarea în locuințe este foarte mare în România, este posibil ca, deși doar 8,7% dintre respondenți stau în chirie, un procent semnificativ să-și dorească să se poată muta într-o chirie, într-un spațiu personal sau mai puțin aglomerat, dar nu își permit. De asemenea, persoanele care fac naveta pentru muncă sau studiu către un oraș mai mare, persoanele tinere care merg la studii în orașele universitare, ar putea intra în categoria celor care cunosc situația chiriilor din aceste orașe, chirii prea mari față de venituri. Astfel, se justifică rezultatul obținut în studiu: faptul că „și în cadrul claselor de mijloc și de sus există o majoritate semnificativă care ar susține politici de plafonare a chiriilor” (Bădescu *et al.* 2022, 17).

Discuția legată de impozitul pe proprietăți multiple poate fi pusă în relație cu întrebările despre chirii: este de așteptat ca proprietarii care pun locuințe la închiriat pe piață să dețină mai multe locuințe. Aceasta pare a fi o temă care divizează respondenții; motivul ar putea fi legat de faptul că multe gospodării extinse sau multigeneraționale pot deține în proprietate 2-3 locuințe, dar aflate în stare precară, supra-aglomerate, în localități mici sau în zone devalorizate, folosite exclusiv pentru nevoile de locuire ale membrilor gospodăriei. Pentru astfel de situații, care reprezintă totuși o populație mare (Vincze și Florea 2020), un impozit crescut ar însemna o povară în plus și nu o corecție a veniturilor din investiții/speculă.

La nivel global, sub presiunea creșterii prețului locuințelor mai mult decât veniturile, au loc două procese intercorelate: pe de o parte, tot mai puține gospodării își permit să cumpere o locuință, ajungând sau rămânând în chirie, supuse astfel creșterii prețului chiriilor. Pe de altă parte, investitorii

instituționali (mai ales fonduri de investiții, fonduri de pensii, companii de asigurări), având acces la/acumulând tot mai mult capital în căutare de noi active profitabile, au investit tot mai mult în segmentul rezidențial al pieței imobiliare. Ele încă nu domină această piață, dar în anumite teritorii – de exemplu în SUA, dar cel mai discutat în ultimul timp a fost cazul Germaniei (vezi, de exemplu, Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire 2022b) – au o cotă de piață suficient de mare pentru a deține controlul și a putea manipula/specula creșterea prețurilor la vânzare și închiriere (Gabor și Kohl 2022). Pe viitor, și în cazul României este de așteptat să se amplifice acest fenomen – motiv pentru care Blocul pentru Locuire și Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire încearcă să mobilizeze treptat o organizare a chiriașilor. Deja chiriile sunt prea mari în orașele din țară față de veniturile celor mai multe gospodării (Guga 2019) – motiv principal al evacuărilor forțate din locuințe (Blocul pentru Locuire 2019), și motiv pentru care protestul din data de 12 noiembrie 2022, menționat mai sus, a avut între revendicări controlul chiriilor.

3. Costurile vieții: venituri, inegalități, redistribuție

Costurile legate de locuire (chirii și/sau credite, utilități, reparații, mobilier, la care putem adăuga și consumabilele pentru curățenie, precum și transportul de acasă la locul de muncă sau de studiu) reprezintă cea mai mare și apăsătoare categorie dintre costurile vieții pentru gospodăriile din România (Guga 2019). Astfel, discrepanța dintre acestea și nivelul veniturilor reprezintă o temă importantă pentru mișcarea pentru dreptul la locuire, precum și pentru mișcarea sindicală – ceea ce poate aduce cele două mișcări împreună (Blocul pentru Locuire 2020). Deși este o temă prea puțin adresată în discursul public al ultimelor decenii, studiul *Atitudini și valori de tip progresist în România* (2022) reflectă preocuparea și poziționarea populației față de diferite aspecte ale temei, care îi afectează în viața de zi cu zi.

În primul rând, legat de nivelul veniturilor, 91% dintre respondenții studiului reprezentativ național consideră că pensia minimă este prea mică (CC SAS 2021, 31). Tot 91% consideră că salariul minim este prea mic; 86% spun același lucru despre venitul minim garantat (VMG) și 63% – despre

ajutorul de șomaj. Având în vedere prezentarea lor negativă în mass-media și faptul că numărul persoanelor și gospodăriilor care accesează VMG este foarte mic – 159.123 în decembrie 2021, acestea fiind răspândite în toată țara, și mai degrabă în afara orașelor mari și dezvoltate – este remarcabilă conștientizarea largă a populației asupra valorii prea mici a VMG. Într-adevăr, valoarea medie a VMG a fost de 260 lei pe lună la final de 2021, iar pentru persoane singure valoarea a fost de 142 lei pe lună (conform Ministerului Muncii și Solidarității Sociale, citat la pagina 34). Este un beneficiu social extrem de mic, insuficient, care necesită prestarea de munci adesea insalubre sau devalorizate, un beneficiu care nu este nici ușor de accesat. Dintre familiile pe care le sprijină solidar Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire, unele se străduie să își facă dosarele pentru VMG și să presteze muncile necesare pentru a avea acces la asigurarea medicală (de exemplu, familii în care cineva suferă de boli cronice grave, dar pentru care nu se acordă grad și ajutor de handicap). De asemenea, pentru a avea un venit declarat – care adesea reprezintă o condiție impusă de autoritățile locale, împotriva spiritului Legii Locuinței, pentru a accesa servicii sociale precum locuințele sociale sau ajutor la plata chiriei.

Valoarea infimă a VMG, numărul tot mai mic al gospodăriilor care îl pot accesa, munca extrem de prost plătită pe care o presupune, precum și dubla presiune asupra gospodăriilor care îl accesează ilustrează situația gravă a sistemului de asistență socială, de prevenire a marginalizării sociale, precum și a sistemelor interconectate de servicii publice. Toate acestea au nevoie de bugetare crescută și de regândirea centralității lor pentru binele comun. Studiul reflectă susținerea populară amplă pentru această revendicare, de exemplu, prin faptul că există un dezacord major cu ideea că „cheltuielile ar fi prea mari în următoarele sectoare: alocațiile pentru copii (93% în foarte mică și mică măsură), persoanele cu dizabilități (88%), persoanele în vârstă (88%), sprijinirea familiilor nevoiașe (85%)” (Bădescu *et al.* 2022, 14).

Deci între 85% și 91% din populație și-ar da acordul pentru creșterea sprijinului bugetar pentru aceste categorii, precum și pentru creșterea VMG, a salariului minim și a pensiei minime. „Rezultatul este cu atât mai remarcabil cu cât aproape toți dintre cei cu venituri mari susțin creșterea

salariului minim [...] Este remarcabilă și susținerea arătată de respondenți pentru organizarea angajaților în sindicate, în contextul în care reprezentările sindicatelor în mass media sunt cel mai adesea negative: 70% dintre ei sunt de acord ca angajații să fie sprijiniți să formeze sindicate, față de doar 8% care se opun” (Bădescu *et al.* 2022, 32). Aceste date reflectă un mare potențial de solidarizare, venit din experiența precarizării generalizate a întregii populații.

Pe de altă parte, datele reflectă în continuare contradicții greu de rezolvat în contextul ordinii economice capitaliste: cu toate că 91% dintre respondenții studiului consideră că pensia minimă este prea mică și „aproape două treimi dintre respondenți susțin acordarea de pensii minime persoanelor care au depășit 65 de ani, indiferent de anii de muncă și de contribuții, [...] un sfert sunt în dezacord [...]. În același timp, peste două treimi sunt în favoarea stabilirii valorii pensiei doar în funcție de contribuțiile pe durata anilor de muncă” (Bădescu *et al.* 2022, 35). Mișcarea pentru dreptul la locuire a implicat mereu pe parcurs persoane de vârstă de pensionare, persoane pensionate pe caz de boală, persoane pensionare cu pensii mici și persoane pensionate anticipat odată cu închiderea fabricilor în care lucrau. Aceste categorii sociale nu au acces la un venit suficient pentru traiul vieții de zi cu zi, drept urmare locuiesc precar, în condiții care le înrăutățesc starea de sănătate, sunt forțate să renunțe la tratamente vitale, fac față riscului de evacuare ceea ce, în plus, le pune în risc și sănătatea mintală. Adesea aceste persoane stau ani de zile pe listele de așteptare pentru o locuință socială, fără a ajunge să li se aloce (cum au fost cazuri de persoane chiar implicate în mișcarea pentru locuire din Cluj, care au decedat în urma stresului acumulat odată cu evacuările succesive, cu strămutările și cu confruntările cu autoritățile locale).

Contradicția în legătură cu solidarizarea față de aceste categorii sociale provine tot dintr-o separare/legitimare meritocratică: există susținere amplă pentru creșterea pensiei minime, dar și o considerabilă condiționare de anii de contribuție. Această contradicție și separare rămâne principala provocare pentru mișcările solidare precum cea pentru dreptul la locuire și cea sindicală, la fel ca în cazul susținerii pentru persoanele aflate în șomaj. Contradicția apare și dintr-o nerecunoaștere a muncii reproductive ca muncă

și, în general, valorizarea muncii salariate față de restul muncilor. Vedem însă în cadrul mișcării pentru dreptul la locuire că femeile/persoanele feminizate, care îndeplinesc predominant aceste munci neremunerate, sunt și cele care participă cel mai mult în revendicarea dreptății locative.

De asemenea, deși există o susținere mare – 77,6%, la nivelul populației – pentru creșterea alocării bugetare pentru „reducerea sărăciei” (CC SAS 2021, 16), aproximativ 30,2% totuși consideră că sărăcia se datorează faptului că persoanele atinse de sărăcie nu muncesc suficient (CC SAS 2021, 47). Pe de altă parte, există și o înțelegere a cauzelor structurale profunde ale sărăciei și ale inegalităților socio-economice: 39,3% din populație consideră că săracii sunt săraci pentru că provin din familii sărace. Este relevantă distribuția acestor atitudini în societate: cei cu venituri mici și cu nivel de educație mai scăzut (*proxi* pentru locul în ierarhia socio-economică) atribuie mai degrabă sărăcia cauzelor structurale, legate de condițiile materiale inițiale ale unei persoane, pe când cei cu venituri mai mari și cu studii superioare justifică mai degrabă sărăcia prin ne-muncă (Bădescu *et al.* 2022, 23-24).

Aceasta ar putea fi o direcție pentru mișcările solidare: creșterea informării de masă în legătură cu cauzele structurale ale inegalităților sociale și ale sărăciei. După cum se vede în toate secțiunile studiului *Atitudini și valori de tip progresist în România* (2022), bazele acestei direcții sunt deja prezente la scară largă. În ciuda propagandei uriașe anti-săraci din ultimele decenii, „există o percepție dominantă că statul român ajută prea mult bogații – 84% din totalul respondenților sunt de această părere (excluzând categoriile „nu răspund” și „nu știu”). Doar 5% din populația României consideră că statul îi ajută de fapt prea mult pe săraci. În mod similar, la întrebarea dacă e adevărat că statul cheltuie prea mult pentru familiile nevoiașе, 88,7% dintre respondenți se pronunță împotriva acestei afirmații (Bădescu *et al.* 2022, 23).

Deși anumite revendicări și politici publice de redistribuție nu au o susținere copleșitoare, ele au totuși o susținere majoritară – inclusiv unele la fel de radicale și în acord cu cele formulate de mișcarea pentru dreptul la locuire: aproape trei sferturi dintre respondenți consideră că trebuie să existe, într-o societate justă, preocupare pentru persoanele care au nevoie de ajutor. Iar peste jumătate dintre respondenți sunt de acord cu politicile

redistributive, inclusiv cele mai radicale care presupun impozitarea progresivă a veniturilor – temă care nu este vizibilă în discursul public (Bădescu *et al.* 2022). Aceste date arată faptul că sistemul socio-economic just revendicat de mișcarea pentru dreptul la locuire (și adesea și de mișcarea sindicală) își are un corespondent puternic în atitudinile și în valorile unei mari părți din populație, adesea prin solidarități, alinieri și experiențe de clasă. Chiar dacă unele teme polarizează răspunsurile sau au o rată ridicată de indecizie, acestea indică direcții posibile pentru mișcări și transformări progresiste, anticapitaliste, în viitorul societății noastre.

Solidarizare și acțiuni viitoare pentru dreptate locativă

În cadrul mișcării pentru dreptul la locuire, cele mai implicate persoane sunt femeile, persoanele cu venituri mici și diverse grupuri de tineri solidari, cu viziuni progresiste. Similar, din datele studiului *Atitudini și valori de tip progresist în România* (2022) se poate observa o susținere mai mare din partea respondenților tineri, a celor cu venituri mai mici și a femeilor (Bădescu *et al.* 2022, 32), pentru politicile sociale solidare și de redistribuție. Deci este relevant pentru mișcările solidare, anticapitaliste, să se adreseze acestor grupuri pentru creșterea informării în legătură cu cauzele structurale ale inegalităților, sărăciei, nevoii de servicii publice, precum și pentru mobilizare. În același timp, chiar și în rândul claselor de mijloc există un sprijin susținut pentru politici sociale, cu toate că opiniile bazate pe valori „meritocratice” sunt mai pregnante. Aceasta este o poziție dublu contradictorie pentru clasele de mijloc, ele fiind beneficiarele dominante ale politicilor publice din ultimele decenii în România, deci beneficiarele unor măsuri în același timp regresive și ne-meritocratice. Pentru mișcările solidare progresiste rămâne întrebarea cum poate fi combătută poziția dominantă a discursului meritocratic în sfera publică (nesusținut de realitatea măsurilor și transformărilor sociale) și cum poate fi făcută mai vizibilă poziția contradictorie a claselor de mijloc – ca parte din cauzele structurale ale inegalităților menționate mai sus. De asemenea, rămâne deschisă întrebarea dacă și cum pot fi mobilizate solidar persoane din aceste categorii cu venituri și statut mai ridicate.

Dezbateră publică pe aceste teme și, în general, asupra politicilor publice este vitală pentru coagularea unor viziuni social-politice emancipatoare, juste, și pentru crearea de solidarități. Mișcarea locativă (FCDL, „Căși Sociale ACUM!”, Blocul pentru Locuire etc.) încearcă și va încerca în continuare să mențină pe agenda publică și să transmită unui public cât mai larg tema dreptului la locuire ca drept fundamental, care trebuie asigurat de către stat. Între concluziile studiului, este relevant faptul că răspunsurile subiecților nu prea pot avea la bază convingeri și cunoștințe clare, „ca urmare a dezbaterilor sărace și a pozițiilor lipsite de nuanțe din spațiul public” (Bădescu *et al.* 2022, 45). În acest context, este de așteptat ca opiniile și atitudinile exprimate să fie bazate pe experiențele vieții cotidiene (personale și ale celor apropiați), pe experiențele trecutului, precum și pe cele mai vehemente și prezente opinii promovate în discursul public. Acest fapt duce la rezultate contradictorii, precum: susținerea creșterii sprijinului statului pentru multe categorii sociale, în același timp cu acordarea meritocratică a acestui sprijin; creșterea redistribuției la nivelul societății, în același timp cu suspiciunea pentru ne-muncă. Va fi nevoie de un efort susținut din partea mai multor grupuri și rețele activiste mai mult sau mai puțin interconectate – anti-rasiste, feministe, queer, sindicale, pentru locuire, de tineret, legate de munci reproductive etc. – precum și de susținere media, academică, artistică, pentru ca aceste contradicții să fie depășite către solidarități mai ample.

O discuție care rămâne la fel de interesantă ca acum 30 de ani este faptul că „o proporție covârșitoare din societatea românească consideră că în perioada socialistă ducea o viață mai bună: 78,7% dintre cei chestionați consideră că înainte de 1989 era mai bine în termeni de siguranță a locului de muncă, 73,2% în termenii disponibilității locuințelor, 68,7% în termenii egalității între oameni” (Bădescu *et al.* 2022, 18). Această proporție covârșitoare cuprinde și generațiile tinere, și persoane cu venituri mai bune și nivel educațional mai ridicat, dincolo de stereotipul că persoanele care acum o duc mai greu sunt „nostalgice” după trecut – după cum sunt ele delegitimate în discursul dominant. După atâția ani de discurs anticomunist și resurse alocate platformelor/organizațiilor susținătoare ale discursului anticomunist, opiniile relevante în studiu sunt consistente cu alte barometre de opinie realizate de-a lungul timpului (de exemplu, de către Open Society

Foundation) și arată atât o experiență directă din trecut, cât și nemulțumiri legate de sistemul actual. Este important ca acestea să fie revendicate, cooptate, adresate, atât cât este posibil, de mișcările solidare contemporane cum este și cea pentru dreptul la locuire.

Pentru viitorul mișcărilor solidare, anticapitaliste, este relevantă discuția despre susținerea pe care organizarea capitalistă o are în rândul populației. Este promițător faptul că această susținere este redusă în prezent în România – și anume 39,4%, față de 37,1% pentru socialism și 20,5% persoane indecise. Este și mai promițător faptul că generațiile tinere sunt mai inclinate către opțiunea pentru socialism. De asemenea, „opțiunea pentru socialism este mult mai puternică în rândul claselor sociale defavorizate și e puternic înrădăcinată în modul în care oamenii experimentează greutățile vieții cotidiene” (Bădescu *et al.* 2022, 21) – deși acestea au și procentul cel mai mare de indecizie, peste 37%, mult mai mare decât alte categorii (cu nivel de indecizie sub 20%).

Observăm că, procentual, o majoritate importantă ar putea susține politici progresiste în ceea ce privește locuirea și chiar s-ar putea coagula într-o formă de organizare socialistă. Totuși, reflexia acestei majorități în politici publice nu se regăsește. Ba dimpotrivă, administrațiile publice locale și centrală iau adesea decizii (în special bugetare) împotriva interesului majorității, sprijinindu-se pe contradicțiile relevate mai devreme, prin politici care sprijină interesul și profitul privat, competiția. Organizarea capitalistă, susținută politic, acționează împotriva unei majorități care, deși are toate motivele pentru solidarizare, este împiedicată în procesul de coagulare într-o masă critică cu revendicări emancipatoare. Ne rămâne întrebarea cum pot fi mobilizate aceste categorii, cum pot mișcările sociale progresiste – adesea concentrate în orașele mari – să se adreseze acestor grupuri care sunt răspândite la nivel național și adesea izolate în comunicarea și în contactul cu alte categorii socio-profesionale. Mișcarea pentru dreptul la locuire încearcă să construiască astfel de conexiuni, inclusiv prin acțiunile de protest precum cea din noiembrie 2022 din București sau cea din decembrie 2022 din Cluj, cele programate pentru 2023 și în viitor; iar cercetarea implicată/militantă este parte integrantă și necesară într-un astfel de proces.

Bibliografie

- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFÎȘ, Claudiu, 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 11 septembrie 2023.
- BINDER, Christian. 2017. „Muncești ca să trăiești sau ca să supraviețuiești?”, *Gazeta de Artă Politică*, <https://artapolitica.ro/gazetapolitica/2017/07/25/muncesti-ca-sa-traiesti-sau-ca-sa-supravietuiesti/>. Accesat în martie 2023.
- BLOCUL PENTRU LOCUIRE. 2019. *Raport asupra evacuărilor forțate din România petrecute în perioada 2008–2017*, <https://bloculpentrulocuire.ro/2019/04/19/raport-asupra-evacuărilor-fortate-2008-2017/>. Accesat în martie 2023.
- BLOCUL PENTRU LOCUIRE. 2020. *Raport împotriva exploatării muncii și deprivării locative*, <https://bloculpentrulocuire.ro/2020/05/28/raport-impotriva-exploatarii-muncii-si-deprivarii-locative/>. Accesat în martie 2023.
- CC SAS. 2021. *Raport de cercetare – Realizarea unui sondaj pe teme socio-politice, conform metodologiei elaborate de FES*.
- FRONTUL COMUN PENTRU DREPTUL LA LOCUIRE. 2022a. *Raport cu privire la condiționarea beneficiilor de asistență socială*, <https://frontulcomun.ro/raport-cu-privire-la-conditionarea-beneficiilor-de-asistenta-sociala/>. Accesat în martie 2023.
- FRONTUL COMUN PENTRU DREPTUL LA LOCUIRE. 2022b. *Financiarizarea locuirii – dezbateri*, <https://frontulcomun.ro/financiarizarea-locuirii-dezbateri/>. Accesat în martie 2023.
- GABOR, Daniela, KOHL, Sebastian. 2022. *My Home Is an Asset Class, Study about the Financialization of Housing in Europe*, <https://www.greens-efa.eu/en/article/document/my-home-is-an-asset-class>. Accesat în martie 2023.
- GAP. 2014. „Capitale ale culturii în contextul politicilor UE”. *Gazeta de artă politică*, nr. 5, <https://artapolitica.ro/gazetapolitica/2014/03/08/arta-cultura-si-gentrificare/>. Accesat în 11 septembrie 2023.
- GAP. 2016. „Capitale ale culturii în contextul politicilor UE”. *Gazeta de artă politică*, nr. 15, <https://artapolitica.ro/gazetapolitica/2016/10/25/gazeta-de-arta-politica-nr-15-capitale-ale-culturii-in-contextul-politicilor-ue/>. Accesat în 11 septembrie 2023.
- GUGA, Ștefan. 2017. „Munca de sacrificiu”, *Gazeta de Artă Politică*, <https://artapolitica.ro/gazetapolitica/2017/07/21/munca-de-sacrificiu/>. Accesat în martie 2023.
- GUGA, Ștefan. 2019. *Situația salariaților din România 2018-2019*. București: Syndex România.

H.ARTA (ed.). 2019. *Feminisme*, tranzit.ro/iași.

MAXIM, Lorand. 2017. „Vizită în Muzeul Subiectiv al Locuirii”, <https://casisocialeacum.ro/archives/3744/vizita-in-muzeul-subiectiv-al-locuirii/>. Accesat în 11 septembrie 2023.

VELLA, Doina (coord.). 2011. *Platforma pentru București – o viziune alternativă la diametrala Buzești-Berzei-Uranus*, http://www.criticatac.ro/wp-content/uploads/2011/02/Viziune-alter-nativa-Platforma_pt-primarie-si-CTUAT3.pdf. Accesat în 11 septembrie 2023.

VINCZE, Enikő, FLOREA, Ioana. 2020. „Homeownership, Poverty, and Legislative Pitfalls in Romania”. *Housing Rights Watch*, <https://www.housingrights-watch.org/content/homeownership-poverty-and-legislative-pitfalls-romania>. Accesat în martie 2023.

VINCZE, Enikő. 2018. „Muncă, capital și locuire”. *Cărămida. Ziarul dreptății locative*, nr. 4, pp. 1-2, <https://casisocialeacum.ro/wp-content/uploads/2018/05/CARAMIDA-Nr4.pdf>. Accesat în 11 septembrie 2023.

VLAD, Ioana. 2020. „E practic un vis”. *Cutra*, <https://cutra.ro/e-practic-un-vis/>. Accesat în martie 2023.

Misterul prețurilor de *neplătit* la energie. Capitalismul nu funcționează și lumea vrea socialism

În ultimele decenii, capitalismul a dezamăgit cu ambele mituri ale sale, eficiența economiei de piață și democrația, pe care înțelepciunea experților le considera superioare altor regimuri. Marea criză financiară a demontat primul mit al eficienței economiei de piață. Alocarea complet ineficientă a resurselor a fost până la urmă cauza profundă a crizei. Cu al doilea mit, lucrurile par chiar mai grave. Sunt decenii în care au existat de facto alegeri fără opțiuni economice reale. Promisiunile electorale generoase s-au topit aproape fără excepție în pragmatismul neoliberal al guvernării, oricine ar fi câștigat alegerile, dreapta sau stânga. S-a practicat cu consecvență sloganul lui Thatcher: TINO („there is no alternative” – nu există alternativă). Mai mult, tema economică a fost substituită de tema cultural-identitară, iar substanța democrației a fost golită de conținut, capitalismul oferind doar o democrație procedurală, unde se organizează alegeri fără opțiuni.

În acest context deprimant se pune întrebarea dacă mai pot exista alternative la acest capitalism fără democrație, unde economia de piață e o parodie. Din sondajele făcute în ultimul timp în România și aiurea ar reieși că alternativa socialistă este încă tentantă, după decenii de cruntă demonizare. Pentru mulți realitatea capitalistă arată mai înspăimântător decât poveștile de groază despre socialism.

Pentru ca alternativele să prindă viață, într-o primă etapă ar fi nevoie de împrăștierea pieței de idei inundată de modele și credințe care

subminează crearea unor societăți și economii producătoare de prosperitate și echitate. Pentru fiecare domeniu în parte ar trebui identificate ideile și modelele proaste ce produc recomandări care, odată puse în aplicare de guverne prin diverse politici și instrumente, transferă continuu valoare de la muncă la capital.

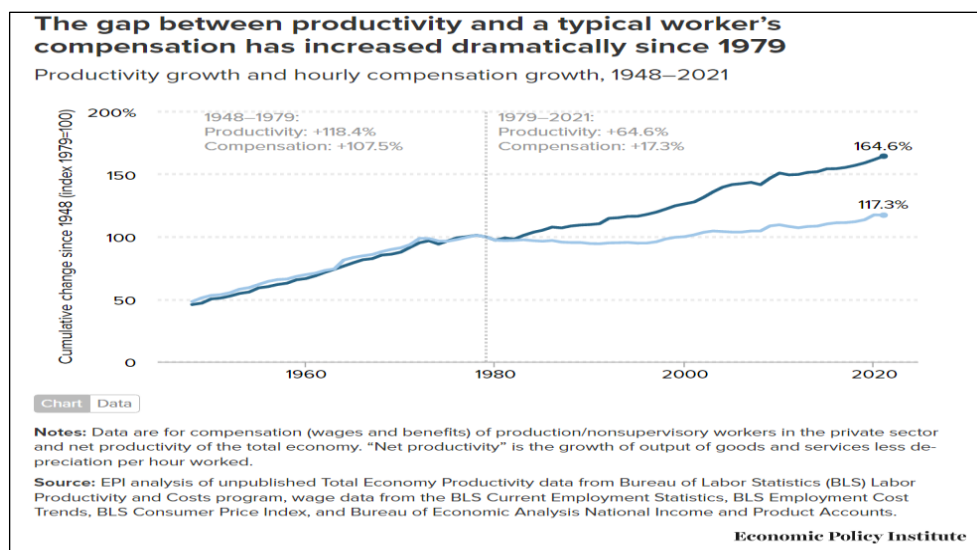
În decembrie 2018, într-unul dintre ziarele americane majore – *New York Times* – în cea mai capitalistă probabil țară din lume, apărea un articol cu un titlu neașteptat: „Capitalismul american nu funcționează” (Leonhardt 2018). Jurnalistul de la NYT citează un articol apărut în ediția din octombrie 1944 al revistei *Fortune*, scris de William B. Benton, co-fondator al Benton & Bowles ad agency, cu o notă a editorului care sublinia că articolul exprimă punctul de vedere al unui grup corporatist major de lobby. Ce scria reprezentantul corporatiștilor americani în 1944: „Astăzi, scopul nostru este victoria. Măine, scopul nostru va fi să creăm locuri de muncă, producție civilă, înalte standarde de viață și să oferim oportunități. Îndeplinirea acestor obiective va depinde de acceptarea de către business-ul american a unei reglementări necesare și adecvate din partea guvernului și de participarea sindicatelor. Va depinde de companii să nu facă profituri pe seama bunăstării comunității. Va depinde de creșterea salariilor” (apud Leonhardt 2018).

Aceste idei rezonabile, care astăzi ar fi etichetate ca fiind socialiste, nu erau răspândite din altruism, ci din necesitate. Marea Depresiune din anii 1930 și victoria URSS în Al Doilea Război Mondial au făcut ca ideile keynesiene și marxiste să fie atractive și mulți să adere la ele. Capitalismul se afla în defensivă și încerca să se salveze, câștigând timp.

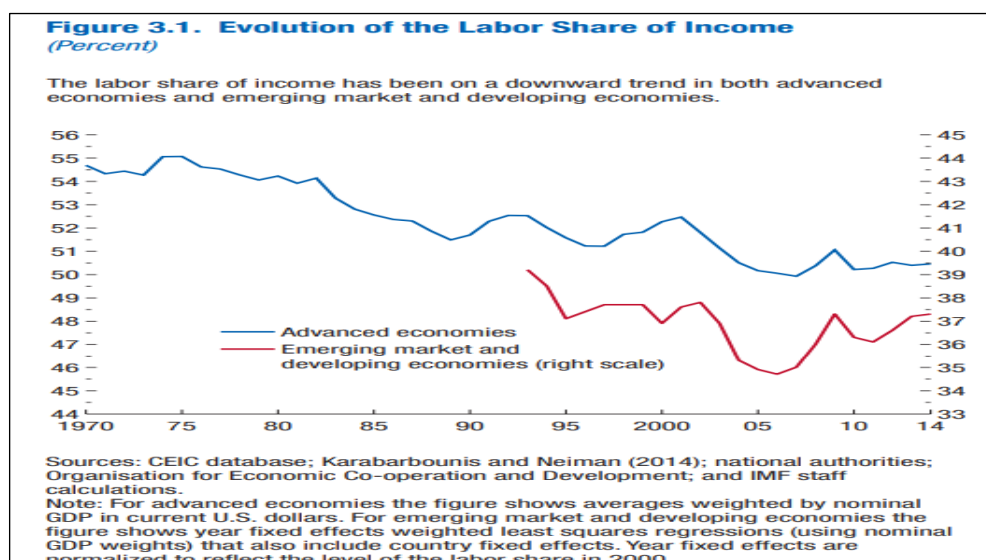
Această defensivă capitalistă a pregătit însă ofensiva ce avea să înceapă la sfârșitul anilor 1970 și începutul anilor 1980. O combinație între o uriașă campanie de dezinformare și denigrare a socialismului, dar și a capitalismului reglementat de tip keynesian, și revizionismul marxist, care a capturat multe partide socialiste și social-democrate din Occident și nu numai, a făcut posibilă declanșarea ofensivei pe care astăzi o numim contrarevoluția neoliberală.

Ofensiva a constat într-o campanie masivă pentru dereglementare, liberalizare, privatizare, reducere a impozitelor, stabilitate monetară ca

substituit pentru politica fiscală discreționară (o capcană macroeconomică), reducerea influenței sindicatelor și, nu în ultimul rând, inventarea unor modele economice care să asigure, prin punerea lor în aplicare de către guverne, un transfer continuu de valoare de la muncă la capital. Poate cel mai bine ilustrează efectele acestei noi fețe a capitalismului următoarele grafice:

Grafic 1. Bivens și Anerjee 2022, p. 8 (figura C)

Grafic 2. IMF 2017, p. 122 (figura 3.1)

În primul grafic apare relația între productivitate și salarii în SUA. Salariile încep să rămână în urmă odată cu debutul epocii neoliberale (1979). Lucrurile sunt probabil mai grave în multe alte țări și global. Al doilea grafic arată reducerea ponderii veniturilor lucrătorilor din total venituri, care înseamnă creșterea ponderii veniturilor capitalului. Ambele grafice pun foarte clar în evidență cum funcționează capitalismul fără concurența socialistă sau keynesiană, adică capitalismul adevărat, în starea lui naturală, care încurajează transferul masiv de valoare de la muncă la capital.

Ultimele patru-cinci decenii de capitalism au produs o inversare puternică a emancipării sociale. Inegalitatea a crescut în interiorul țărilor și între țări în majoritatea cazurilor. Dezvoltarea capitalismului rentier a fost fără precedent. O proporție mică din populație a capturat uriașe rente necuvenite, venituri cu mult în exces față de nevoi, care au fost folosite pentru a modela sistemul politic și legal în favoarea lor.

Lăcomia a devenit nelimitată, a provocat frustrare în rândul majorității populației, atât în țările dezvoltate, cât și în țările în curs de dezvoltare, incluzând aici și țările foste socialiste. În mod natural s-a ivit problema alternativelor la acest capitalism rentier. Mai ales după marea criză financiară, care a dovedit că economia de piață funcționează ineficient, alocând defectuos resursele, dar și după răspunsul la această criză în principalele țări dezvoltate, era de așteptat o mișcare puternică spre partidele de stânga. Nu s-a întâmplat asta, chiar dimpotrivă, am asistat mai degrabă la o alunecare aparent spre dreapta și extrema dreaptă a preferințelor electoratului. Acest proces s-a întâmplat pentru că majoritatea partidelor de stânga nu au venit cu o ofertă electorală care să pună accentul pe drepturile economice, ci s-au mutat spre emanciparea identitară, care a produs mai degrabă confuzie într-o bună parte a electoratului tradițional de stânga. O parte a decis să voteze ofertele de extremă dreapta care promovau naționalismul sever și antipatia față de străini, față de imigranți, iar altă parte a decis să stea acasă. În confuzia creată de maștrii dezinformării sistemice și de profesioniștii răspândirii științifice a ignoranței, s-a strecurat totuși opțiunea pentru socialism, mai ales în rândul generațiilor mai tinere, cele mai lovite de politicile economice neoliberale.

Astfel, un sondaj de opinie realizat de YouGov, în 2020, la cererea Fundației *Victims of Communism*, a arătat că termenul socialist e văzut favorabil de 49% din generația Z (16-23 ani) și de 47% din generația Millennial (24-39 ani) – YouGov 2020.

De asemenea, în UK, Jeremy Corbyn, care a propus o serie de importante măsuri și politici de stânga, a produs un efect energizant prin venirea lui în fruntea Partidului Laburist asupra întregului spectru de generații de la *millennials* la cei mai în vârstă, conducând la triplarea numărului de membri, ajungând astfel cel mai mare partid din Europa Occidentală. Demonizarea lui și ambiguitatea privind Brexit au produs pierderea alegerilor, dar nu simpatiile lui socialiste au fost cauza principală a eșecului.

De altminteri, înfrângerea lui Corbyn nu este o înfrângere a socialismului, lucru rapid confirmat de o cercetare realizată de Institute of Economic Affairs (IEA), în 2021. Studiul, publicat în 2021, confirmă că tinerii sunt ostili capitalismului și au opinii pozitive despre alternativele socialiste. Astfel, 67% dintre tineri ar prefera să trăiască într-un sistem economic socialist. De asemenea, 72% învinuiesc capitalismul pentru criza caselor din UK, 72% sunt de acord cu renaționalizarea unor varii industrii ca energia, apa și căile ferate, iar 72% cred că implicarea sectorului privat ar pune sistemul național de sănătate (NHS) la risc. Dr. Kristian Niemietz, autorul studiului de la IEA a spus: „Aceste rezultate arată că «Socialismul Millennial» nu este doar o extravaganță social media, nu a fost doar un moft trecător care a luat sfârșit odată cu demisia lui Jeremy Corbyn. Nu este nici o reluare a radicalismului studențesc din anii 1960. Este vorba de o schimbare pe termen lung în atitudini, care nu va dispărea de la sine” (Niemietz 2021).

Și în România, atracția socialismului/social-democrației pare relativ mare. Astfel, un sondaj realizat de Biroul de Cercetări Sociale, în perioada 1-7 mai 2020, relevă că românii par să fie încă atașați de socialism. 35% dintre respondenți au precizat că au o opinie mai degrabă favorabilă socialismului și social-democrației, 23% foarte favorabilă, 21% mai degrabă nefavorabilă, 9% total nefavorabilă, 6% indiferentă (Angheluș 2020).

În cadrul unui alt studiu recent (Bădescu *et al.* 2022), realizat sub patronajul Fundația Friedrich Ebert, publicat în mai 2022, la întrebarea „Dacă ați putea alege între socialism și capitalism, ce ați alege?”, distribuția de răspunsuri pentru această întrebare este următoarea: 39,4% ar opta pentru capitalism, 37,1% pentru socialism și 20,5% nu știu ce să aleagă.

În acest context, „Ce alternative există?” devine un numai o întrebare legitimă, dar absolut necesară pentru salvarea civilizației de la criza sistemică în care ne-a adus capitalismul. Opțiunea socialistă, chiar dacă persistă o ambiguitate întreținută asupra conceptului ca atare, este una dintre alternative.

Asaltul neoliberal asupra energiei sau cum a trecut energia de la monopolul natural la concurență

O categorie aparte, care a fost supusă asaltului neoliberal, este reprezentată de industriile de rețea. Iar un caz particular al industriilor de rețea este energia, cu două componente: electricitatea și gazul natural. Cum au ajuns aceste domenii care au o importanță strategică pentru fiecare țară să fie scoase din portofoliul responsabilității statului și lăsate să se dezvolte în piețe puternic instabile, care produc volatilitate extremă a prețurilor? În ultimii doi ani, piețele de gaz și electricitate au produs prețuri de neplătit. Ce se află în spatele acestui mister al prețurilor de *neplătit*?

Energia aparține categoriei industriilor de rețea din care mai fac parte comunicațiile, căile ferate, serviciile poștale, distribuția de apă etc. Ce înseamnă industrii de rețea? Sunt acele utilități care, pentru a funcționa, pentru a fi livrate, necesită rețele ample de transport și distribuție. Din punct de vedere economic, acest lucru implică costuri fixe foarte mari. În aceste industrii principalul cost de producție este dat de construirea și întreținerea rețelelor de transport și distribuție. În acest caz, dacă aceste costuri fixe foarte mari sunt asociate unui volum mare de vânzări se micșorează considerabil costul mediu total. Așadar, este mai ieftin să producă toată producția o firmă mare decât mai multe firme mai mici.

Când randamentele cresc odată cu volumul producției numim asta *creșterea randamentelor de scară*. Monopolul creat astfel prin efectul

randamentelor de scară se numește *monopol natural*. Monopolul natural e opțiunea optimă în domeniul energiei electrice și al gazului, unde costurile cu rețele de transport și distribuție sunt foarte mari. Organizarea unei asemenea industrii ca monopol natural este superioară concurenței. Există așadar un motiv economic puternic ca producția, transportul și distribuția electricității și ale gazului să fie realizate de un monopol natural, nu de piața concurențială.

Timp de o sută de ani, electricitatea și gazul au funcționat ca monopoluri naturale, deținute de stat sau chiar private, dar, în a doua situație, prețurile și cantitățile erau fixate tot de stat, nu de piață. Cum au trecut gazul și electricitatea de la monopolul natural la concurență în ultimele patru decenii? Răspunsul îl putem identifica prin încadrarea debutului tranziției la piață în energie în contextul unei transformări structurale globale. Tranziția energiei spre piață coincide cu promovarea și ascensiunea ideologiei neoliberale, începând cu anii 1980. Deschiderea spre piață a industriilor de rețea (utilitățile publice) este parte a proiectului neoliberal promovat și de UE/Comisia Europeană, începând cu mijlocul anilor 1980, prin Actul unic european (AUE-1987). Astfel, liberalizarea serviciilor publice a devenit al patrulea domeniu al politicii de concurență a UE.

La sfârșitul anilor 1980, liberalizarea serviciilor publice – monopoluri naturale – a devenit o preocupare majoră a Comisiei Europene. Lobby-ul companiilor private la Bruxelles pentru liberalizare a fost intens. Un rol major l-a jucat Grupul de consiliere pentru competitivitate (Competitiveness Advisory Group – CAG) de pe lângă Comisia Europeană. Între CAG și European Round Table (ERT), care adună marile corporații europene, există conexiuni puternice. Al doilea raport al CAG, publicat în 1995, pleda pentru „dereglementări și privatizarea sectorului public, în special în domeniile energiei, transportului și telecomunicațiilor”.

Strategia neoliberală a Comisiei Europene de dezmembrare a monopolurilor naturale a cuprins mai multe etape:

1. Anularea de facto a posibilității de a acorda utilităților publice drepturi speciale sau exclusive (așa cum era prevăzut la art. 106 TFUE, fost art. 86 TCE) și de a le proteja în felul acesta de concurența de piață;

2. Separarea producției, transportului și distribuției, adică dezmembrarea sistemelor energetice naționale/monopolurilor naturale în energie;
3. Crearea de autorități naționale de reglementare în domeniul energiei independente după modelul băncilor centrale, plus o autoritate europeană de cooperare între agențiile de reglementare naționale (The European Union Agency for the Cooperation of Energy Regulators – ACER);
4. Eliminarea de facto a serviciului universal, prin simpla schimbare a unui singur cuvânt de la prețuri *accesibile* la prețuri competitive¹;
5. Eliminarea impunerii unui preț maximal (peste care nu se mai poate tranzacționa) atât pe piața angro, cât și pe piața cu amănuntul;
6. Încurajarea tranzacțiilor pe piețele spot, adică pe piețele cu contracte pe durate foarte scurte și descurajarea astfel a contractelor pe termen lung;
7. Tranziția la energia verde cu instrumente exclusiv de piață.

Cum funcționează piețele de energie?

Există trei componente ale tranzacțiilor de energie: a) fizică; b) comercială; c) financiară.

Componenta fizică reprezintă circulația fizică a electricității și gazului de la producători, prin rețele de transport și apoi distribuție, către consumatorii finali.

Componenta comercială reprezintă ansamblul de vânzări și cumpărări de electricitate sau de gaz, care au loc pe piețele de energie, realizate în mod normal la un preț care să reflecte echilibrul între oferta de electricitate/gaz și cererea de electricitate/gaz. E de remarcat însă că, în cazul electricității, unde producția este egală în orice moment cu consumul (nu există practic stocuri), tranzacțiile au o determinantă în primul rând tehnică, rezolvată de dispecere naționale/teritoriale de energie electrică, pe baza unui sistem de ecuații

¹ Vezi Directiva (UE) 2019/944 a Parlamentului European și a Consiliului din 5 iunie 2019 privind normele comune pentru piața internă de energie electrică – Articolul 27 – Jurnalul Oficial al UE /14 iunie 2019.

matematice. Este un motiv în plus, față de cel economic, pentru ca electricitatea să nu fie eligibilă pentru piață.

Componenta financiară reprezintă ansamblul de tranzacții cu instrumente financiare derivate, atașate electricității și gazului. La origine, ele au fost inventate pentru a realiza operațiuni de *hedging*, adică de protejare a tranzacțiilor comerciale cu electricitate și gaz față de fluctuațiile de preț. În fapt, tranzacțiile financiare au devenit de sine stătătoare, având o natură puternic speculativă, primejduind astfel integritatea piețelor de energie. Aceste tranzacții financiare cu produse derivate sunt promisiuni de vânzare și cumpărare de electricitate/gaz, dar care nu au în spate o tranzacție fizică cu electricitate sau cu gaz.

De remarcat că legislația UE recunoaște aceste produse financiare derivate drept produse energetice, deci ele au același statut legal și se supun aceluiași reglementări ca tranzacțiile comerciale cu electricitate și gaz².

Și pe aceste piețe de electricitate și gaz, ca pe orice piață, se pune problema combaterii abuzurilor de piață (precum înțelegerile privind prețurile), a obținerii de avantaje din abuzul de putere de piață și a oricăror alte aranjamente care pot afecta prețul obținut din echilibrul între ofertă și cerere. Un aspect important al manipulării acestor piețe este răspândirea de informații false, de zvonuri sau de orice alte declarații care pot afecta comportamentul normal al actorilor din piață.

În privința tranzacțiilor financiare, ele sunt realizate pe piețe financiare, chiar dacă sunt atașate aparent tranzacțiilor fizice de energie. O problemă majoră, încă nerezolvată, deși a trecut mai mult de un deceniu de la marea criză financiară, este reglementarea acestor piețe financiare. Speculațiile pe aceste piețe pot modifica prețul pe piețele de energie, îndepărtându-l semnificativ de fundamentele economice.

Un aspect relevant în studiul mișcării prețurilor pe piețe în general, și pe piețele de energie în particular, sunt așteptările, ceea ce cred actorii de pe piață că se va întâmpla în viitor. Așteptările pot inversa evoluția prețului față de cum ar rezulta acesta din fundamentele economice. Așteptările pot fi

² Regulamentul (UE) nr. 1227/2011 al Parlamentului European și al Consiliului din 25 octombrie 2011 privind integritatea și transparența pieței angro de energie, Jurnalul Oficial al UE/8 decembrie 2011, pp. 1-16.

reale, determinate de fapte reale sau de prognoze verosimile că anumite evenimente au probabilitate mare să se întâmple. De exemplu, prognoza unei ierni grele, care produce o așteptare privind creșterea cererii, va conduce la o creștere a prețului. Se pot crea însă așteptări artificiale, false, prin răspândirea dezinformării, a zvonurilor, de exemplu, zvonul unei penurii, care nu se bazează pe date reale, credibile.

Volatilitatea mare – caracteristică majoră a modelului piețelor de electricitate și gaz

Pentru a desluși misterul prețurilor de *neplătit*, e necesar să vedem cum funcționează aceste piețe și mai ales cum au fost ele modelate și reglementate.

Privind în ansamblu UE, avem patru piețe în discuție: piața de gaz, piața de electricitate, piața carbonului, cea legată de schema de comercializare a emisiilor de CO₂, o piață pur financiară, și piața instrumentelor financiare derivate, atașate produselor energetice, de electricitate și de gaz.

Există un larg consens că prețurile mari s-au produs în primul rând pe piața de gaz, care într-o anumită măsură este o piață globală, și care s-au transmis apoi pieței de electricitate.

De ce au crescut prețurile gazului natural?

Istoric, au existat 3 piețe separate – America de Nord, Europa, Asia, iar prețurile erau determinate pe fiecare piață. Predomina transportul gazului prin conducte, contractele pe termen lung și prețul de referință pentru gaz era prețul petrolului. Volatilitatea prețurilor era relativ mică.

Astăzi, prin creșterea ponderii surselor de gaz neconvenționale, îndeosebi gazul de șist în SUA, și a transportului la distanță a gazului lichefiat (LNG) s-a ajuns la o piață globală de gaz similară cu cea a petrolului. Dar ceea ce a contribuit decisiv la volatilitatea foarte mare a prețului gazului a fost eliminarea legăturii dintre prețul gazului și prețul petrolului și creșterea ponderii tranzacțiilor pe piața spot (pe termen foarte scurt) în detrimentul contractelor pe termen lung.

Cel puțin în UE, acum, doar 20% din contracte sunt indexate cu prețul petrolului. Restul prețului se formează pe piața spot și este mult mai mare decât prețul indexat după petrol. În august 2022, când s-a atins recordul prețului la gaz pe bursa olandeză TTF, acesta era echivalent cu o sumă mai mare de 500 de dolari pentru barilul de petrol. Dacă se păstra prețul petrolului ca referință și contractele pe termen lung, asemenea prețuri exorbitante, de peste 15 ori mai mari decât la începutul anului 2021, nu ar fi fost posibile. Graficul de mai jos pune în evidență volatilitatea mare a prețurilor la gaz, creșterea lor bruscă și puternică după diverse alarme, zvonuri și interpretări false, dar și faptul că tendința de creștere s-a manifestat puternic și înaintea războiului.

Grafic 3. Fleming și Abboud 2022

Așadar, la începutul acestei crize, piața de gaz era deja modelată să producă creșteri puternice de prețuri. Și acest lucru s-a produs, pe de o parte, prin crearea artificială, prin dezinformare atent coordonată a unor așteptări false privind penuria de gaz în iarna 2021-2022, manifestată îndeosebi înainte de război, iar, pe de altă parte, prin decizia geopolitică a UE, la presiunea puternică și îndelungată a SUA, de a renunța la gazul rusesc, manifestată îndeosebi după declanșarea războiului.

Mai departe, modelul prețului de echilibru marginal și a ordinii meritelor pe piața de electricitate a făcut ca creșterile exorbitante ale prețului gazului să se transmită în bună măsură prețului electricității.

Acest model al pieței de electricitate presupune aducerea în producție a centralelor cel mai ieftine în ordinea crescătoare a prețului până la atingerea consumului în orice moment. Prețul de echilibru este prețul marginal. E o concurență absurdă între producători ieftini și scumpi, care sunt așa din cauza naturii energiei primare și nu datorită iscusinței manageriale sau a avantajelor tehnologice. Prețul de echilibru pe piața de electricitate în acest model este mult mai mare decât prețul mediu ponderat al electricității în sistem. În UE, în majoritatea țărilor, prețul de echilibru este prețul electricității produs de centralele electrice pe gaz. De aceea, prețul mare al gazului a devenit și prețul mare al electricității.

Dezinformarea – un ingredient esențial în declanșarea crizei prețurilor la energie

Prețurile produselor energetice, în special gaz și electricitate, au început să crească puternic în partea a doua a anului 2021. Deja, la începutul lui octombrie 2021, prețul gazului ajunsese la circa 160 euro/MWh față de numai 20 euro/MWh la începutul anului, adică o creștere de 8 ori, cu totul neobișnuită.

Explicațiile oficiale, în special cele venite de la Comisia Europeană, prin președintele Comisiei, comisarul pentru energie și Comunicarea COM(2021) 660 – *Un set de măsuri de acțiune și de sprijin pentru abordarea creșterii prețurilor la energie*³ au legat creșterea prețului gazului de creșterea cererii după pandemie, menționând că este vorba de un fenomen global.

În același timp, au fost făcute sugestii privind calea de urmat: mai multă energie regenerabilă și renunțarea la combustibili fosili străini și volatili cât mai curând posibil, aluzie la gazul rusesc. Au apărut de asemenea și primele aluzii referitoare la reducerea gazului livrat de Gazprom,

³ Vezi Comunicarea Comisiei către Parlamentul European, Consiliul European, Consiliu, Comitetul Economic și Social European și Comitetul Regiunilor, Com(2021) 660 – *Un set de măsuri de acțiune și de sprijin pentru abordarea creșterii prețurilor la energie*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:52021DC0660>. Accesat în 25 octombrie 2023.

pregătind panica, instrumentalizată ulterior, privind riscul unei penurii de gaz în iarna următoare.

Sunt două lucruri de precizat privind creșterea cererii și reducerea, chipurile, a ofertei rusești. Creșterea cererii a fost un efect de bază, fiind comparată cu cererea foarte mică din timpul pandemiei. Acest șoc pe partea de cerere nu a produs, așadar, o cerere mai mare decât cererea existentă înainte de pandemie. Nu era niciun motiv ca prețurile să crească atât de mult peste media prețurilor înainte de pandemie. În privința aprovizionării de gaze din Rusia sunt două lucruri de subliniat. Unul este acela că Rusia a livrat integral toate comenzile de gaz, fapt recunoscut de altminteri de oficiali ai Comisiei Europene și ai Agenției Internaționale pentru Energie. Al doilea aspect foarte important este că Rusia a favorizat dintotdeauna contractele pe termen lung, chiar de zeci de ani, unde prețul gazului era legat de prețul petrolului, așadar mult mai stabil, mai ales că vârfurile de scurtă durată ale creșterilor de preț ale petrolului erau ignorate. Rusia a fost acuzată că nu a mai umplut rezervoarele de gaz din Europa. Umplerea acestor rezervoare se poate face fie în urma unor comenzi ferme, fie prin livrarea în orb, adică punerea gazului în rezervoare pentru a fi la dispoziția piețelor spot, a piețelor de tranzacții pe termen foarte scurt. E adevărat că Rusia a refuzat să livreze în orb, dar UE avea la dispoziție un remediu simplu: comenzi ferme de gaz rusec. Nu a dorit însă acest lucru. Chiar și așa nu a existat niciun moment o situație care să producă un risc major de penurie pentru iarna următoare. Și acest lucru a fost evidențiat de mai multe expertize tehnice.

Comisia Europeană monitorizează cu ajutorul grupului de experți ai UE pentru securitatea aprovizionării cu gaz („Gas Coordination Group”) și Rețelei europene a operatorilor de transport și de sistem de gaze naturale (The European Network of Transmission System Operators for Gas – ENTSO-G) securitatea aprovizionării cu gaz, inclusiv nivelul depozitelor de gaz și al importurilor. Nu se întrevedea niciun risc serios al aprovizionării cu gaz pentru iarna 2021-2022. În raportul său din 12 octombrie 2021, „Winter Outlook” – ENTSO-G, care evaluează capacitatea rețelei de gaz de a face față

posibilelor probleme în iarna următoare, constată că infrastructura de gaz oferă suficientă flexibilitate pentru accesul la piață pentru întreaga iarnă⁴.

De asemenea, *Bruegel*, un think tank foarte cunoscut pentru analizele privind diverse politici ale UE și, de altminteri, apropiat Comisiei Europene, a publicat o evaluare, la 27 ianuarie 2022, în care dezmente cu date precise crearea de panică de penurie de gaz în iarna 2022 (Zachmann *et al.* 2022).

Bruegel analizează trei scenarii:

- Dacă Rusia și ceilalți furnizori continuă să aprovizioneze la nivelele actuale, ținând cont și de importurile istoric mari de LNG, iar cererea pentru gazul natural rămâne la media din perioada 2015-2022, stocurile de gaz din UE vor atinge nivelul minim de aproximativ 320 TWh în aprilie 2022;
- Dacă Rusia taie aprovizionarea la începutul lui februarie 2022, stocurile vor atinge un nivel minim de 140 TWh în aprilie 2022;
- Dacă, în plus față de oprirea aprovizionării cu gaz din Rusia, vremea va fi excepțional de rece, stocurile de gaz se vor epuiza la sfârșitul lui martie 2022;

Prin urmare, concluzia trasă de *Bruegel*: pe termen scurt, UE în ansamblu va supraviețui probabil unei întreruperi dramatice a aprovizionării cu gaz din Rusia.

Avem o reacție interesantă la interviul lui Fatih Birol, într-o scrisoare trimisă către *Financial Times*, a unui profesor britanic, fost participant, în calitate de purtător de cuvânt la negocierile care au avut loc acum un deceniu între UE și Rusia privind modelul pieței de gaz. Iată un extras din scrisoare: „Este important să identificăm exact faptele privind responsabilitatea pentru modelul actual al pieței europene de gaz, care a produs prețurile mari din ultimul an. În calitate de purtător de cuvânt al părții UE, îmi amintesc că am petrecut luni de-a rândul ascultând interlocutorii ruși spunându-ne că abandonarea contractelor pe termen lung și schimbarea referinței pentru prețul gazului de la prețul petrolului la prețurile de piață (e vorba de piața spot, n.a.) era o idee extrem de proastă. Noi am desconsiderat aceste atenționări și am făcut presiuni pentru crearea hub-urilor de piață (piața spot, n.a.) și am schimbat referința în contractele pe termen lung de la prețul petrolului la prețul din piața spot de gaz” (Stern 2022).

⁴ Vezi Press Release, Winter Supply Outlook 2021/22, 12 October 2021, ENTSG.

Alți experți au identificat, de asemenea, modelul pieței de gaz drept principala cauză a volatilității extreme a acestor piețe. Astfel, într-un articol din *Foreign Policy*, apărut la 1 februarie 2022, Jason Bordoff a scris: „Creșterile mari și bruște de prețuri reprezintă o caracteristică și nu un accident al programului de reformă al pieței de gaz realizat deja de un deceniu.” (Bordoff 2022).

Avem așadar un grup de experți cu credibilitate indiscutabilă care asigurau, împotriva discursului politic și mediatic, că probabilitatea penuriei, prin care se justifica creșterea uriașă a prețurilor, era infimă.

Ar mai fi de adăugat că UE dispune, teoretic, de un instrument care ar permite detectarea manipulărilor pieței, și anume Regulamentul privind integritatea și transparența pieței angro de energie (REMIT). Obiectivul acestui regulament în vigoare din 2011 este de a crea condițiile pentru o mai mare transparență și integritate a pieței și, în ultimă instanță, de a proteja interesele întreprinderilor și ale consumatorilor. Regulamentul stă practic în vitrină, el ar trebui pus în aplicare de reglementatorii naționali în domeniul energiei, cum este ANRE în România. Aceștia descoperă rar câte un abuz, o manipulare și dau amenzi modice. Nu există, de fapt, un reglementator pentru energie la nivel european. ACER, care este, de fapt, o rețea, rețeaua reglementatorilor naționali, nu investighează nimic despre ceea ce întâmplă pe piețele de energie la nivel european. Or, în cazul acesta am avut de a face cu un risc sistemic major care ar fi trebuit depistat în primul rând la nivel european. Nu s-a întâmplat așa ceva. Sursa principală a prețurilor uriașe la energie se află chiar la tranzacțiile speculative ce se produc pe piețele financiare derivate, atașate piețelor de gaz și electricitate. Or, nimeni, în toată această perioadă, nu s-a interesat cu adevărat să investigheze ce se întâmplă pe aceste piețe financiare derivate. Am aflat doar indirect, când mari companii de energie au intrat în dificultăți financiare majore și au cerut sprijin de la guvernele lor și nu în ultimă instanță de la Comisia Europeană.

În concluzie, în toamna anului 2021 și debutul anului 2022, când prețurile crescuseră imens, Comisia Europeană a făcut următoarele:

1. A dat un diagnostic greșit, neidentificând cauzele din spatele creșterii atât de abrupte a prețurilor la energie;
2. A propus, pe termen scurt, cu caracter temporar, un set de măsuri pe care statele membre trebuiau să le pună în aplicare, constând în

principal în sprijin financiar la consumatorii finali, gospodării și întreprinderi mici și mijlocii, abordând, așadar, simptomele, nu cauzele. A pasat, prin urmare, întreaga responsabilitate la statele membre, deși piețele de energie erau integrate, cel puțin parțial, la nivel european;

3. A propus pe termen lung ca „singur remediu la volatilitatea prețurilor tranziția spre un sistem de energie verde și mai eficient bazat mai mult pe surse locale”, ignorând faptul că pe timpul tranziției verzi, până la rezolvarea tehnică a problemei stocării electricității la scară mare, e nevoie și de surse poluante, deoarece intermitența surselor bazate pe vânt și soare prezintă un risc major în ceea ce privește securitatea energetică;
4. A făcut primele insinuări privind o posibilă penurie din cauza reducerii gazelor trimise de Rusia, recunoscând însă că toate contractele erau onorate și că evaluările de până acum nu întrevăd riscuri pentru aprovizionare cu gaz a UE în iarna viitoare;
5. A apărat cu strășnicie piețele de energie, dar, la presiunea unor state membre, a cerut organismelor UE să evalueze avantajele și posibilele vulnerabilități ale acestor piețe, inclusiv consolidarea monitorizării pentru eventuala identificare a unor speculații sau manipulări ale pieței.

Opțiunea geopolitică de a renunța la gazul rusesc

Toate acestea se întâmplau cu puțin timp înainte de război, dar campania geopolitică de înlocuire a gazului rusesc ieftin cu LNG mai scump din partea SUA se făcea de cel puțin un deceniu.

Iată ce scria acum mai bine de un deceniu John Deutch în *Foreign Affairs*, un mic text-chintesență a gândirii geopolitice americane în domeniul energiei, în particular pentru gaz: „O piață globală transparentă a gazului va fi avantajoasă pentru Washington și aliații săi pentru că va conduce la o utilizare mai economică a resurselor și va împiedica marii exportatori să-și exploateze resursele lor pentru câștiguri politice” (Deutch 2011).

Imediat după începerea războiului, șefii de stat și guvern s-au întâlnit într-un Consiliu European informal, la Versailles, la 10-11 martie 2022, în timpul președinției franceze, și au emis Declarația de la Versailles, în care exprimă clar decizia de a „elimina treptat, cât mai curând posibil, dependența de importurile de gaze, petrol și cărbune din Rusia”⁵.

Invazia Rusiei în Ucraina a oferit doar pretextul ideal pentru o decizie geopolitică care se conturase cu mulți ani în urmă, dar care fusese amânată atâta timp cât exista o opoziție rațională care se baza în primul rând pe considerente economice și nu geopolitice. Gazul rusesc se dovedise de-a lungul deceniilor sigur și relativ ieftin, atâta timp cât era asigurat prin contracte pe termen lung stabile.

În Comunicarea din 8 martie 2022 – *COM(2022) 108 final; REPowerEU: acțiuni europene comune pentru o energie mai accesibilă ca preț, sigură și durabil* – Comisia Europeană a propus realizarea unui plan numit REPowerEU, cu obiectivul de eliminare a dependenței UE de combustibilii fosili rusești: „Eliminarea treptată a dependenței noastre de combustibilii fosili din Rusia se poate realiza cu mult înainte de 2030. În acest scop, Comisia propune un plan REPowerEU, care va spori reziliența sistemului energetic la nivelul întregii UE”⁶.

Tot în martie 2022, Agenția Internațională de Energie (AIE), condusă de Fatih Birol, a produs rapid un plan intitulat sugestiv „Un plan în 10 puncte pentru reducerea dependenței UE de gazul natural rusesc” (IEA 2022), în care primele 2 recomandări din cele 10 nu lasă niciun dubiu asupra poziției Agenției:

- Nu semnați niciun nou contract de furnizare de gaz cu Rusia;
- Înlocuiți gazul rusesc cu gaz din surse alternative.

⁵ Vezi Declarația de la Versailles, 10-11 martie 2022, <https://www.consilium.europa.eu/media/54785/20220311-versailles-declaration-ro.pdf>. Accesat în 25 octombrie 2023.

⁶ Vezi Comunicarea Comisiei Europene – *COM(2022) 108 final – REPowerEU: acțiuni europene comune pentru o energie mai accesibilă ca preț, sigură și durabilă*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/DOC/?uri=CELEX:52022DC0108&from=EN>. Accesat în 25 octombrie 2023.

Planul RePowerEU⁷, dezvăluit la 18 mai 2022, a identificat Rusia ca fiind singura cauză a crizei energetice. Planul RePowerEU a propus reducerea cu 2/3 a dependenței de gazul rusesc în 2022 (o supralicitare față de propunerea din planul de 10 puncte al IEA care propunea reducerea doar cu 1/3) și independența totală până în 2027.

Instituțiile UE au intrat paradoxal într-o capcană a contradicțiilor. Pe de o parte, ni se spunea că Rusia manipulează piețele, pe de altă parte, pentru a nu produce o reformă structurală a acestor piețe, se nega vehement că ar exista vreo manipulare, ceva în neregulă cu aceste piețe. Astfel, ACER a realizat, la cererea Comisiei Europene, un raport asupra avantajelor și vulnerabilităților piețelor de energie, raport finalizat în aprilie 2022. Raportul nu a găsit nimic suspect, nu a produs vreo dovadă că cineva, de pildă Gazprom, ar fi încălcat în vreun fel regulile pieței.

Acest carnaval al dezinformării oficiale privind cauzele reale ale crizei prețurilor la energie a înregistrat și fisuri. Anumite documente tehnice, realizate, de exemplu de staff-ul tehnic al Comisiei Europene, au reușit discret, pe „pagina a doua”, să identifice măcar în treacăt și parțial, uneori indirect, cauzele reale ale crizei prețurilor la energie.

În Comunicarea Comisiei din 23 martie 2022 s-a strecurat undeva discret un adevăr pe care suprastructura instituțională de ideologie neoliberală de la Bruxelles îl ascunde cu îndârjire și anume: „Pe piața la vedere a gazelor naturale, volatilitatea este ridicată și nu este pe deplin corelată cu elementele fundamentale”⁸.

De altminteri, în toamna lui 2022, în fața realităților de netăgăduit ale piețelor, Comisia este nevoită să propună măsuri îndreptate spre reducerea volatilității piețelor și chiar salvarea financiară a participanților non-

⁷ Vezi Comunicare a Comisiei către Parlamentul European, Consiliu, Comitetul Economic și Social European și Comitetul Regiunilor – *Intervenții pe termen scurt pe piața energiei electrice și îmbunătățiri pe termen lung ale organizării pieței energiei electrice – o direcție de acțiune* – COM (2022) 236/18 mai 2022, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:52022DC0236>. Accesat în 25 octombrie 2023.

⁸ Comunicare a Comisiei către Parlamentul European, Consiliu, Comitetul Economic și Social European și Comitetul Regiunilor – *Securitatea aprovizionării și prețuri accesibile ale energiei electrice și opțiuni de măsuri imediate și pregătirea pentru iarna următoare* – COM (2022)138/23 martie 2022, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:52022DC0138>. Accesat în 25 octombrie 2023.

financiari, adică a corporațiilor energetice care ajunseseră în dificultăți financiare cauzate de intrarea în capcana jocului speculativ al piețelor, în special al pieței derivatelor financiare atașate piețelor de gaz și electricitate.

Jocul pe bursele financiare al companiilor energetice le-a adus pe acestea într-o criză majoră de lichiditate, în urma apelurilor în marjă ale brokerilor. Statele europene, fără Marea Britanie, au oferit garanții de salvare de 1500 de miliarde de euro, conform estimărilor grupului energetic norvegian Equinor (Rashad 2022). O sumă fabuloasă. Este un *bail-out* similar cu cel de la marea criză financiară. Această criză are ingredientele unui soi de Lehman Brother al industriei energetice, a remarcat Mika Antila, ministrul finlandez al afacerilor economice (Mukherjee, Supantha 2022).

Ce a făcut România?

În primul rând, România, ca stat membru al UE, a preluat politicile și regulile UE privind liberalizarea piețelor de energie, gaz și electricitate.

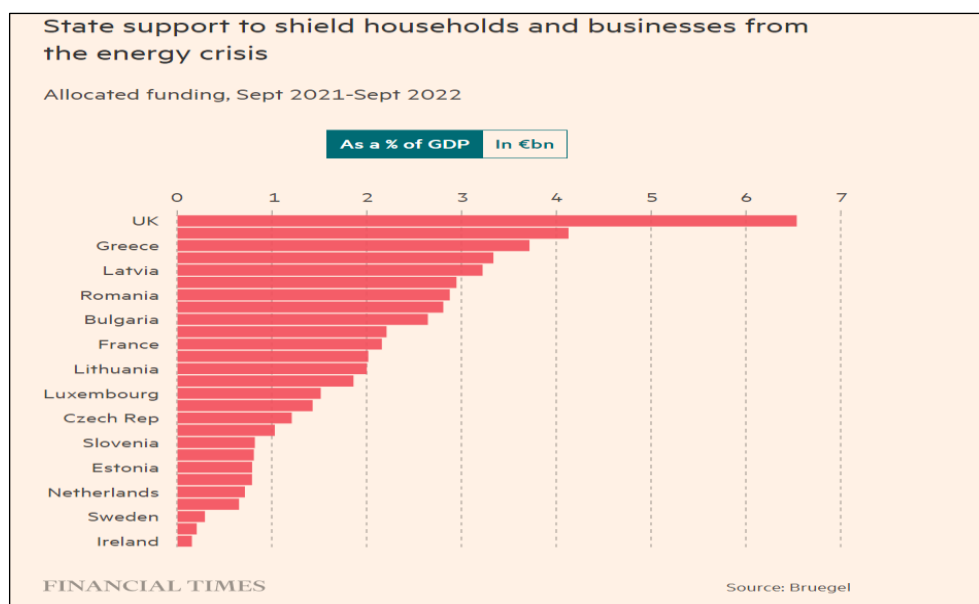
În privința prețurilor, trebuie să facem o distincție între prețurile pe piața angro și tarifele percepute de furnizorii de electricitate și gaz (la care se adaugă diverse taxe de natură energetică și fiscală). Există evident o legătură între prețurile angro și prețurile cu amănuntul. Într-o lume normală, furnizorii de electricitate și gaz estimează consumul de energie al consumatorilor din portofoliul propriu și încheie contracte pe termen lung cu producătorii de energie, conform acestei estimări. Diferențele între consumul efectiv și consumul estimat pot fi corectate prin tranzacții pe piețele spot, *intra-day* și *day-ahead* (piața de ziua următoare – PZU). Așadar, piața spot ar trebui să fie o piață de reglaj fin, nu locul unde se vând și se cumpără volume mari de gaz sau electricitate. În România, de exemplu, în luna august 2022, peste 60%, complet anormal, din electricitate a fost tranzacționată pe piața spot. Prețurile pe piața spot sunt prin natura lor mai speculative, mai volatile. În plus, piețele spot sunt integrate, regional, cu piețe din UE. Astfel, are loc o convergență a prețurilor, dar pentru România acest lucru nu reprezintă un avantaj. Interconectarea cu piețe din țări mai scumpe are ca rezultat transmiterea spre noi a prețurilor mai mari.

Volumul mare de energie tranzacționat pe piețele spot face ca prețurile de aici să se transmită mai puternic, prin furnizori, spre consumatorii finali,

gospodării sau firme. În plus, dacă volumul de energie tranzacționat pe piețele spot sunt mari, prețurile de acolo influențează mai puternic și prețurile contractelor pe termen lung. În felul acesta, volatilitatea prețurilor se transmite în întreg sistemul energetic și până la urmă în întreaga economie.

Guvernul României a optat pentru cea mai complicată combinație oferită de *cutia de instrumente* pusă propusă de Comisia Europeană: plafonare plus compensare financiară, condiționată de un prag de consum stabilit.

Acest tip de intervenție pentru care s-a optat la noi are un enorm dezavantaj. Plafonarea prețurilor la consumatorii finali combinată cu compensarea furnizorilor cu diferența între prețul de achiziție și prețul facturat la consumatorul final încurajează creșterea prețurilor de achiziție, adică, până la urmă, creșterea prețurilor pe piețele de gaz și electricitate. Asta s-a și întâmplat. Traderii au plimbat energie virtuală pe piețe, ridicând cât mai sus prețurile pentru că aveau în spate garanția compensării. A rezultat practic o complicitate, involuntară sau nu, a statului cu speculatorii de pe piețe. Suma pentru finanțarea compensării a ajuns la cifre enorme, nimeni nu mai știe exact cât, dar undeva spre 3-4% din PIB. Pe perioada septembrie 2021-septembrie 2022, România e printre țările fruntașe în această privință.

Grafic 4. Fleming și Abboud 2022

Conform ultimelor estimări realizate de *Bruegel*, între septembrie 2021 și ianuarie 2023, efortul bugetar al României s-a ridicat la 3,8% din PIB.

La 1 septembrie 2022, a fost adoptată o nouă ordonanță de urgență, amendată ulterior de Parlament pentru a se alinia la ultimele decizii ale UE. Noua legislație aduce o serie de îmbunătățiri precum:

- Plafonare în trepte pentru consumatorii casnici;
- Plafonare parțială pentru anumite categorii de consumatori non-casnici;
- Compensare financiară limitată până la un preț de achiziție maxim impus (1300 lei /MWh);
- Contribuție la Fondul de tranziție energetică prin impozitarea severă a profiturilor și a tranzacțiilor din piața internă și la export;
- Achiziție centralizată parțială la un preț reglementat de 450 lei/MWh (se estimează cam 1/3 reglementat).

În felul acesta a fost limitată, temporar, până în 2025, posibilitatea creșterii în spirală a prețurilor pe piețele angro. Nu a fost însă identificată o soluție de durată, structurală, care să abordeze prin reglementare volatilitatea mare a piețelor de energie.

Marja de manevră în România pentru o schimbare structurală majoră a piețelor de energie este mică, fiind limitată de reglementările UE și de ideologia locală dominată de fundamentalistii de piață. În esență, intervenția limitată în piețe va ține prețurile angro suficient de sus pentru ca subvenția oferită pentru plafonarea prețurilor la consumatorii finali să afecteze negativ bugetul public. Este foarte probabil ca taxele suplimentare pe care le va încasa statul să nu compenseze pierderile cu subvențiile. Bilanțul pentru bugetul statului este negativ.

Concluzii

Principala cauză a creșterii astronomice a prețurilor la energie în UE este modul în care au fost configurate piețele de gaz și de electricitate. Pe de o parte, pe piețele fizice de gaz și de electricitate s-au impus tranzacțiile pe termen foarte scurt (piața spot). În plus, piața de electricitate funcționează după modelul prețului marginal care a permis ca prețul mare al gazului să

se transmite prețului electricității. Mai grav, piețelor fizice de gaz și electricitate le-a fost atașată piața instrumentelor financiare derivate. Produsele financiare din aceste piețe sunt considerate de legislația UE produse energetice. Volatilitatea mare – oscilații puternice ale prețurilor, atât în sus, cât și în jos – este o trăsătură intrinsecă a acestor piețe. Aceste piețe permit operațiuni financiare speculative declanșate de diverse așteptări, care pot fi în unele cazuri verosimile, dar de multe ori, ele sunt induse de zvonuri răzlețe sau chiar campanii coordonate de dezinformare. Piețele de energie funcționează astăzi similar cu piețele financiare. Deși există un regulament european care, dacă ar fi aplicat cu toleranță redusă la speculații, ar putea să diminueze efectele negative ale acestora, ideologia neoliberală a agențiilor de supraveghere, chipurile, independente, le împiedică să intervină eficient. Așadar, ne confruntăm cu o criză a prețurilor la energie mai degrabă decât cu o criză a energiei. Avem o gravă problemă de structură și de design ale piețelor care fac ca volatilitatea acestora să fie foarte mare. Prețurile mari sunt mai degrabă o consecință a speculațiilor decât a dezechilibrului între cererea și oferta fizice de energie.

Ignorarea cauzelor reale ale creșterii prețurilor la gaz și la electricitate a condus și va conduce în viitor la soluții suboptimale. Ele vizează în principal intervenția la consumatorii finali, deci asupra efectelor, și neglijează intervenția asupra pieței, unde sunt cauzele. Intervențiile la consumatorii finali presupun eforturi mari bugetare și renunțarea în consecință la bunuri publice esențiale în viitor. Conform estimărilor *Bruegel* (Sgaravatti 2023), subvențiile pentru consumatorii finali au atins suma fabuloasă de 768 de miliarde de euro, mai mult decât întreg pachetul UE – NGEU de reformă după pandemie (din care vin banii pentru PNRR). Pe de o parte, posibilitatea de a face aceste eforturi bugetare este diferită între statele membre, pe de altă parte, aceste eforturi mari se bazează în mare parte pe împrumuturi, și nu pe creșterea progresivă a impozitelor și taxelor, ceea ce va conduce la creșterea inegalităților între statele membre și în interiorul acestora.

Piețele, așa cum au fost lăsate să funcționeze, au produs prețuri de *neplătit*, ceea ce e în contradicție flagrantă cu ideea de piață care, prin natura ei, trebuie să producă prețuri plătibile. Prețurile de neplătit blochează tranzacțiile, așadar dispare de fapt piața. Apariția și persistența prețurilor de

neplătit nu ar fi fost posibilă fără complicitatea Comisiei Europene și a majorității guvernelor din UE, care au decis să plătească prețurile de *neplătit* din bugetele publice, adică din banii prezenți și viitori ai cetățenilor.

Opțiunea pentru prețuri mari la energie, care a declanșat o inflație globală majoră, pare mai degrabă o opțiune politică a UE, dar și a Occidentului în ansamblu, în primul rând a SUA, prin care se urmăresc mai multe obiective – macroeconomic, geopolitic, ecologic:

- ascunderea în marasmul șocului inflaționist a dezechilibrului macroeconomic major produs și încă nerezolvat de către marea criză financiară și mai ales de răspunsul la ea, combinația între austeritate fiscală și expansiune monetară excesivă;
- câștiguri geopolitice;
- rezolvarea tranziției verzi prin plasarea costurilor la cetățenii obișnuiți, la „Main Street” și a profiturilor pe Wall Street.

Prețurile mari la energie, cu oscilații mari speculative, vor dăinui. Pentru o schimbare structurală profundă este nevoie în primul rând de o reformă a ideilor, o reformă ideologică, dar și de reinventarea instituției expertului autonom cu onestitate intelectuală.

Recomandări

Criza actuală a prețurilor la energie a relevat clar existența unei probleme structurale severe. Așadar, rezolvarea problemei energetice necesită o reformă structurală de amploare. Ea are două componente, una de natură tehnică și alta de natură ideologică. Deși importantă, componenta tehnică a reformei poate fi doar un complement la reforma ideologică. Altminteri, fără reforma ideologică, componenta tehnică ar putea chiar agrava situația în loc să o îmbunătățească. E de amintit că actuala structură în energie este rezultatul unei contrareforme ideologice și anume contrareforma neoliberală începută la sfârșitul anilor 1970 și începutul anilor 1980. În ultimele cinci decenii, energia, cu referință în special la gaz și electricitate, a trecut de la modelului monopolului natural la modelul concurențial. Etape succesive au împins energia din ce în ce mai mult spre piață, iar opțiunile de reglementare au făcut piețele din ce în ce mai volatile.

Orice reformă structurală ar trebui în logica firească să inverseze acest proces de cinci decenii. Realist vorbind, acest lucru pare imposibil în viitorul previzibil. Ideologia este puternic influențată de structura de putere și, în același timp, ajută la crearea unei structuri de putere favorabile ei. Este un adevăr marxist probat în totalitate de realitatea istorică și anume că ideile dominante dintr-o anumită epocă reflectă ideologia clasei aflate la putere. În ciuda creșterii preferințelor pentru socialism, în special în rândul tinerilor, actuala structură de putere în lume în general (și în UE în particular) nu arată indicii de schimbare. E probabil ca reformele structurale în direcția pieței să nu fie inversate, ci chiar să fie consolidate. De altminteri, pachetul de reformă a pieței de electricitate aflat momentan pe masa negocierilor la Bruxelles, face exact acest lucru.

Soluția optimă ar fi desigur inversarea graduală a întregului proces de contrareformă și întoarcerea la modelul monopolului natural. Este varianta socialistă, dar și a capitalismului keynesian. Fără o schimbare majoră a structurii de putere, acest lucru nu se întrevade în viitorul previzibil. Ar exista o șansă, nici acesta prea mare, a unei reforme structurale în cadrul unui capitalism pe care l-aș numi un capitalism al unei rezonabilități minime. Aceasta ar trebui să producă următoarele principale remedii:

- Definancializarea piețelor de energie;
- Revenirea la contractele pe termen lung și limitarea drastică a tranzacțiilor spot;
- Descurajarea tranzacțiilor virtuale (care nu au în spate o mișcare fizică de gaz/electricitate) și toleranță zero la tranzacții speculative;
- Renunțarea la piața carbonului și creșterea rolului statului în tranziția verde;
- Reîncadrarea furnizării de gaz și electricitate la serviciu universal (care oferă produse tuturor la prețuri rezonabile, nu competitive, termen modificat de pachetul legislativ energetic al UE, în 2019).

Bibliografie

ANGHELUS, Marinela. 2020. „SONDAJ – După 45 de ani de comunism, românii rămân socialiști: aproape 60% au opinii favorabile sau foarte favorabile față de politicile de stânga”. *PCNews*, <https://old.psnews.ro/sondaj-dupa-45-de-ani->

- de-comunism-romanii-raman-socialisti-aproape-60-au-opinii-favorabile-sau-foarte-favorabile-fata-de-politicile-de-stanga-392171/. Accesat în 25 octombrie 2023.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFIȘ, Claudiu, 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 25 octombrie 2023.
- BIVENS, Josh, BANERJEE, Asha. 2022. *Inequality's Drag on Aggregate Demand*, Economic Policy Institute, <https://www.epi.org/publication/inequalitys-drag-on-aggregate-demand/>. Accesat în 25 octombrie 2023.
- BORDOFF, Jason. 2022. „Don't Blame Putin for Europe's Energy Crisis”. *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2022/02/01/europe-energy-crisis-putin-russia-gazprom-gas-ukraine/>. Accesat în 25 octombrie 2023.
- DEUTCH, John. 2011. „The Good News About Gas”. *Foreign Affairs*, vol. 90, nr. 1, pp. 82-93.
- FLEMING, Sam, ABOUD, Leila. 2022. „Europe's Energy Plan: Is It Enough to Get Through Winter?”. *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/d40c434a-01db-48a2-a535-3dd502354736>. Accesat în 22 octombrie 2023.
- IEA. 2022. *10-Point Plan to Reduce European Union's Reliance on Russian Natural Gas*, <https://www.iea.org/reports/a-10-point-plan-to-reduce-the-european-unions-reliance-on-russian-natural-gas>. Accesat în 25 octombrie 2023.
- IMF. 2017. *Understanding the Downward Trend in Labor Income Share*, <https://www.elibrary.imf.org/-/display/book/9781475564655/ch003.xml>. Accesat în 22 octombrie 2023.
- LEONHARDT, David. 2018. „American Capitalism Isn't Working”. *New York Times*, <https://www.nytimes.com/2018/12/02/opinion/elizabeth-warren-2020-accountable-capitalism.html>. Accesat în 25 octombrie 2022.
- MUKHERJEE, Supantha, LEHTO, Essi. 2022. „Sweden, Finland Step in to Avert Lehman-like Situation for Power Companies”. *Reuters*, <https://www.reuters.com/business/energy/sweden-offer-23-bln-liquidity-guarantees-energy-firms-2022-09-04/>. Accesat în 25 octombrie 2023.
- NIEMIETZ, Kristian. 2021. *Left Turn Ahead? – Surveying Attitudes of Young People towards Capitalism and Socialism*. IEA Current Controversies, nr. 81, <https://iea.org.uk/wp-content/uploads/2021/07/Left-turn-ahead.pdf>. Accesat în 25 octombrie 2023.
- RASHAD, Marwa. 2022. „Europe Power Firms Need 1.5 Trillion Euros in Margin Calls, Equinor Says”. *Reuters*, <https://www.reuters.com/business/energy/wide->

demand-reduction-only-feasible-solution-europe-energy-crisis-equinor-2022-09-06/. Accesat în 25 octombrie 2023.

SGARAVATTI, Giovanni, TAGLIAPIETRA, Simone, TRASI, Cecilia, ZACHMANN, Georg. 2023. „National Fiscal Policy Responses to the Energy Crisis”. *Bruegel blog*, <https://www.bruegel.org/dataset/national-policies-shield-consumers-rising-energy-prices>. Accesat în 25 octombrie 2023.

STERN, Jonathan. 2022. „Letter: Europe’s Energy Crisis Should Not Be Blamed on Gazprom”. *Financial Times*, <https://www.ft.com/content/e447ae74-7e93-4b5c-9952-0e570507d671>. Accesat în 25 octombrie 2022.

YUGOV. 2020. *U.S. Attitudes Toward Socialism, Communism, and Collectivism*, <https://victimsofcommunism.org/wp-content/uploads/2020/10/10.19.20-VOC-YouGov-Survey-on-U.S.-Attitudes-Toward-Socialism-Communism-and-Collectivism.pdf>. Accesat în 25 octombrie 2022.

ZACHMANN, Georg, TAGLIAPIETRA, Simone, MCWILLIAMS, Ben, SGARAVATTI, Giovanni. 2022. „Can Europe Survive Painlessly without Russian Gas?”. *Bruegel Blog*, <https://www.bruegel.org/blog-post/can-europe-survive-painlessly-without-russian-gas>. Accesat în 25 octombrie 2023.

Paradoxul rolului Uniunii Europene și al statului privind drepturile fundamentale ale sindicatelor din România: oscilare între sprijin și subminare

Introducere

Acest capitol analizează principalele schimbări privind drepturile fundamentale ale organizațiilor sindicale în România de după 1989. Sunt discutate rolurile fluctuante ale statului și ale Uniunii Europene (UE), care au variat de la sprijinirea drepturilor sindicatelor înainte de criza din 2008, până la subminarea acestor drepturi, în special în 2011 (Trif 2013). După introducerea Pilonului European al Drepturilor Sociale din 2017, UE și-a schimbat din nou poziția susținând restaurarea drepturilor fundamentale ale sindicatelor în conformitate cu convențiile Organizației Internaționale a Muncii (OIM). Sprijinul UE a avut o contribuție semnificativă la abrogarea legii dialogului social nr. 62/2011 (LDS), care a subminat drepturile sindicatelor, respectiv la adoptarea legii nr. 367/2022, care le-a revitalizat parțial. Pe lângă examinarea interacțiunii dintre factorii principali care au condus la aceste puncte de cotitură în configurarea drepturilor fundamentale ale sindicatelor, acest capitol analizează noile prevederi legale privind dreptul la liberă asociere, la negociere colectivă și la grevă.

Situația drepturilor fundamentale ale sindicatelor înainte de criza din 2008

După 1989, România, ca și alte state est-europene, a reformat prevederile legislației muncii pentru a permite constituirea sindicatelor ca organizații independente care au ca scop apărarea și promovarea intereselor profesionale, sociale și economice ale membrilor (Trif 2004). O serie de pachete de legi, inclusiv Constituția din 1991, au schimbat vechile prevederi legale privind sindicatele (legea nr. 54/1991), negocierea colectivă (legea nr. 130/1996), precum și drepturile lucrătorilor la liberă asociere și la grevă. În calitate de membru al OIM, România a ratificat și a transpus prin legislația internă convențiile care asigură drepturile fundamentale ale sindicatelor (ex. dreptul la liberă asociere, negocierile colective, consultarea tripartită și dreptul la grevă). De asemenea, Codul muncii din 1973, care oferea *de jure* drepturi extensive sindicatelor, a rămas în vigoare până în 2003, cu excepția obligațiilor politice care au fost abrogate la începutul anilor 1990 (Trif 2004). În plus, Codul muncii adoptat în 2003 a continuat să ofere o protecție extinsă *de jure* pentru angajați și sindicate (Pilat și Coman 2006; Trif și Szabó 2023).

În general, legislația muncii adoptată înainte de 2008 a sprijinit drepturile fundamentale ale sindicatelor. Cu privire la dreptul la liberă asociere, minimum 15 angajați care lucrau în aceeași unitate puteau forma un sindicat, iar două sindicate din aceeași industrie puteau forma o federație, dacă numărul lor combinat de membri era de cel puțin 60; respectiv, două federații puteau forma o confederație (Trif 2004). Acest cadru legislativ a contribuit la fragmentarea mișcării sindicale. Din 1993, există cinci confederații reprezentative și anume: Confederația Națională a Sindicatelor din România – Frăția (CNSRL – Frăția), Blocul Național Sindical (BNS); Confederația Sindicatelor Democratice din România (CSDR), Confederația Națională a Sindicatelor (CNS Cartel Alfa) și Confederația Sindicală Națională Meridian (CNS Meridian). În 2008, rata de sindicalizare era de 30% (Guga și Trif 2023).

Cu privire la negocierea colectivă, sindicatele din România au avut drepturi relativ extinse. Angajatorii erau obligați să inițieze negocierea colectivă în unitățile cu peste 21 de salariați. Mai mult decât atât, existau mecanisme legale de extensie *erga omnes* a contractelor colective de muncă la

nivel inter-sectorial, la nivel de sector și la nivel de unitate, ceea ce a condus la cea mai mare acoperire generată de negocierea colectivă din estul Europei, i.e. peste 90% (Trif *et al.* 2023). Totodată, principiul „favorabilității” (i.e. regula conform căreia contractele colective de muncă nu pot conține clauze care să stabilească drepturi la un nivel inferior celor stabilite prin contractul colectiv de muncă aplicabil la nivel superior) a fost legiferat (Trif și Szabó 2023). Cu toate acestea, contractele colective inter-sectoriale și sectoriale includeau de multe ori standarde minime, similare cu prevederile legislației muncii. Doar sindicatele cu rata de sindicalizare peste 33% aveau posibilitatea de a îmbunătăți semnificativ termenii și condițiile de muncă la nivel de unitate (Trif 2013). În privința conflictele de muncă, sindicatelor li s-a permis să organizeze greve pentru a pune presiune asupra angajatorilor în timpul negocierilor colective și pentru a impune implementarea contractelor colective, dar legislația prevedea o procedură complexă pentru a iniția o grevă în mod legal (Trif 2004). Deși existau probleme cu implementarea legislației muncii, statul a creat un context legal relativ favorabil pentru sindicate până la criza din 2008.

Există trei factori care au avut o contribuție importantă la acest cadru legislativ. În primul rând, guvernele (slabe) adesea au solicitat sprijinul sindicatelor pentru a implementa reforme dureroase pentru lucrători în perioada anilor 1990 (Bohle și Greskovits 2012). Aceste reforme neo-liberale (ex. restructurarea și privatizarea întreprinderilor de stat) au condus la pierderi masive ale locurilor de muncă și au generat un declin sever al densității sindicale (Trif 2004), dar sindicatele se așteptau ca aceste reforme să crească nivelul de viață al lucrătorilor. Deși au existat greve împotriva restructurării și privatizării, majoritatea sindicatelor din România au demonstrat o rezistență limitată la liberalizarea economică graduală din anii 1990 (Trif 2004). În schimbul menținerii păcii sociale în procesul construirii economiei de piață, guvernele din România au acceptat solicitările sindicatelor pentru un mediu instituțional favorabil. În al doilea rând, liderii de sindicat au menținut o legătură strânsă cu partidele politice (Korkut 2006). Lideri ai confederațiilor sindicale au avut funcții importante în guvern, culminând cu Victor Ciorbea, fost lider al CSDR, care a fost prim-ministrul României în perioada 1997-1998. Guvernul său de centru-dreapta a

promovat dialogul tripartit mai mult decât a făcut-o guvernul anterior de stânga. Pentru a susține dialogul social, o serie de instituții tripartite au fost create, cum ar fi Consiliul Economic și Social (Legea nr. 109/1997, modificată prin Legea nr. 58/2003) și Comisia Tripartită de Dialog Social (Decizia nr. 89/1997) (Trif 2004). Cu toate acestea, dialogul social în această perioadă a fost adesea „iluzoriu”, oferind sindicatelor doar o voce simbolică în politicile economice și sociale (Ost 2000).

În plus, cerințele UE și ale OIM au jucat un rol important în reforma legislației muncii din România. De exemplu, o echipă formată din doi specialiști români, un specialist de la OIM și unul de la UE, a elaborat Codul muncii din 2003. În conformitate cu cerințele UE, acest cod conține o prevedere legală care a permis stabilirea comitetelor de întreprindere, deși patronatele și sindicatele au fost împotriva acestei prevederi (Trif 2004). Alte exemple elocvente în acest sens sunt modificările Codului muncii din 2005 și din 2006, respectiv intrarea în vigoare a legii nr. 467/2006 privind stabilirea cadrului general de informare și consultare a angajaților, care au fost adoptate datorită cerințelor procesului de aderare la UE.

Angajatorii au făcut lobby pe lângă guvern pentru a introduce mai multă flexibilitate în Codul muncii din 2003 (Pilat și Coman 2006). Multe prevederi, incluzând procedurile privind negocierea colectivă, regulile complicate privind angajarea și concedierea, dar și introducerea plafonului săptămânal de 48 de ore privind programul de lucru, au fost considerate prea restrictive de către angajatori. Atunci când Consiliul Investitorilor Străini a încercat să elimine obligația legală a angajatorilor de a negocia cu sindicatele sau cu reprezentanții salariaților, în perioada revizuirii Codului muncii din 2005, organizațiile sindicale din România au reușit menținerea mecanismului de negociere colectivă cu sprijinul Congresului Sindicatului European și al OIM (Trif 2008). Dar procesul de aderare la UE a contribuit și la flexibilizarea pieței muncii, facilitând utilizarea contractelor non-standard (ex. cu timp parțial și pe perioadă determinată).

În general, UE a sprijinit consolidarea drepturilor fundamentale ale sindicatelor în România până la criza economică mondială din 2008 pentru considerente pragmatice, dar și pentru motive ideologice. În primul rând, exista o temere că salariile, condițiile de muncă și protecția ocupării forței de

muncă se vor eroda atât în vestul Europei, cât și în țările postcomuniste în lipsa unor sindicate puternice care să asigure protecția socială a lucrătorilor din estul Europei (Marginson 2006). Deteriorarea termenilor și condițiilor de muncă era de așteptat să fie exacerbată de faptul că țările postcomuniste au salarii mai mici decât cele din Vest, precum și cote de impozitare pe profit mai reduse. În plus, relocarea producției (sau riscul relocării), coroborată cu migrarea forței de muncă de la Est la Vest, putea să contribuie suplimentar la subminarea condițiilor de muncă pentru angajații din vestul Europei (Marginson 2006). În al doilea rând, deși paradigma neoliberală a devenit larg acceptată în UE la sfârșitul anilor 2000, UE dorea totuși să diferențieze modelul socio-economic (ex. combinând economia de piață cu oportunități egale pentru toți, negociere colectivă liberă, protecție socială și solidaritate) de regimul neoliberal, mult mai extrem, din SUA.

Criza din 2008 și subminarea drepturilor fundamentale ale sindicatelor

Criza financiară internațională a afectat în mod sever evoluția socio-economică din România după 2008. A avut loc o scădere a produsului intern brut cu 6,6% în 2009, urmată de o altă scădere cu 1,6% în 2010 (Trif 2013). Există trei cauze principale care explică acest declin economic. Mai întâi, România a fost expusă efectelor negative ale crizei financiare globale datorită deschiderii sale către capitalul străin (Ban 2016). De exemplu, acționarii străini dețin peste 85% din totalul activelor bancare (Trif 2013). A doua cauză se referă la reducerea cererii externe și interne de bunuri și servicii. Exporturile românești către UE s-au redus cu 25% în 2009 (Trif 2013). Reducerile salariale în cazul multor angajați, corelate cu declinul remitențelor din străinătate, au redus consumul privat cu 9% (Trif 2013). A treia cauză se referă la dezechilibrele economice care existau înainte de 2008 (Ban 2016). Creșterea economică de dinainte de 2008 s-a bazat pe consumul de bunuri din import și pe vânzările imobiliare. În ciuda creșterii economice dintre 2000 și 2008, deficitul bugetar a crescut constant (Stoiciu 2012). Pentru a face față deficitului bugetar, România a împrumutat 20 miliarde de euro în 2010 de la Troica constituită din Banca Centrală Europeană, Fondul Monetar Internațional (FMI) și Comisia Europeană.

Deși rigiditatea pieței muncii nu a fost considerată o cauză a crizei din România (Stoiciu 2012), cererea pentru flexibilizarea pieței muncii a fost una dintre condițiile necesare obținerii asistenței financiare de la Troică. Un lider sindical din România și un reprezentant OIM, prezenți la negocierile dintre Troică și România, au susținut că reprezentanții Comisiei Europene au fost cei mai vehemenți în impunerea măsurilor de austeritate, care reduc costul muncii, ca și precondiții pentru a primi asistența financiară internațională de la Troică.

Supportul Comisiei Europene pentru adoptarea măsurilor de austeritate a oferit legitimitate guvernului de centru-dreapta pentru a retrograda drepturile individuale și colective de muncă (Trif 2013). Drepturile individuale ale angajaților au fost subminate de noile prevederi ale Codului muncii, republicat în 2011 (Stoiciu 2012). În primul rând, noile prevederi au simplificat procedurile de concediere, inclusiv cu privire la reprezentanții salariaților, prin diminuarea protecției la concediere a reprezentanților organizațiilor sindicale. În al doilea rând, au fost majorate prerogativele angajatorilor cu privire la modificarea unilaterală a programului de muncă și a normei de muncă, comparativ cu prevederile anterioare, când angajatorii erau obligați să obțină acordul sindicatelor (Trif 2013).

Mai mult decât atât, drepturile colective ale angajaților au fost restrânse de LDS, care a diminuat drepturile fundamentale ale sindicatelor prin schimbarea tuturor legilor relevante adoptate înainte de 2008. În primul rând, cu privire la libertatea de asociere, LDS a făcut imposibilă organizarea angajaților în unități cu mai puțin de 15 salariați, schimbând prevederea legală care permitea ca 15 salariați din cadrul aceleiași profesii să formeze un sindicat. În al doilea rând, cele mai radicale schimbări introduse de LDS au vizat negocierea colectivă. Noile prevederi au interzis negocierea colectivă inter-sectorială, ceea ce a redus în mod considerabil rolul și influența confederațiilor sindicale. În plus, prevederile LDS au făcut foarte dificilă negocierea contractelor colective la nivel sectorial, numărul acestora scăzând cu 60% (Trif 2013). De asemenea, lipsa contractelor colective de muncă la un nivel superior și creșterea pragului de reprezentativitate de la 33% la 50%, pentru ca sindicatele la nivel de unitate să fie eligibile pentru negocierea contractelor colective de muncă, a făcut mult mai dificilă negocierea

contractelor colective de muncă la nivel de unitate. Prin urmare, s-a înregistrat o scădere masivă a contractelor colective de muncă negociate de sindicate la nivel de unitate, precum și un declin al acoperirii generate de negocierea colectivă de la peste 90% la aproximativ 35% în 2016 (Trif și Szabo 2023). În sfârșit, noi restricții privind acțiunile de protest au fost introduse, cum ar fi îngreunarea procedurii în vederea declanșării grevei (Trif 2013). Acest „atac frontal” asupra drepturilor fundamentale ale sindicatelor a condus la o reducere masivă a capacității organizațiilor sindicale de a îmbunătăți condițiile de muncă.

Răspunsul organizațiilor sindicale la măsurile de austeritate neo-liberale

Organizațiile sindicale s-au opus măsurilor de austeritate din 2009 și din 2010, dar nu au reușit să reziste atacului guvernului de centru-dreapta asupra drepturilor angajaților. În 2009, cele cinci confederații naționale sindicale au format un comitet de criză pentru a protesta împotriva măsurilor de austeritate. În primul rând, au solicitat președintelui României să nu susțină măsurile de austeritate agreate de către prim-ministru cu Troica, dar președintele le-a susținut. În al doilea rând, confederațiile sindicale au formulat o plângere la OIM în 2010, reclamând că guvernul încalcă drepturile și libertățile organizațiilor sindicale. În al treilea rând, organizațiile sindicale au identificat peste 400 de măsuri pentru a face față crizei. Cu toate acestea, propunerilor lor au fost în marea lor majoritate ignorate (Trif 2013). Prin urmare, organizațiile sindicale s-au retras din majoritatea organismelor tripartite. În al treilea rând, organizațiile sindicale au organizat o serie de proteste împotriva măsurilor de austeritate în mai 2010, solicitând guvernului să nu ia decizii unilaterale cu privire la măsurile de austeritate, să asigure implementarea contractelor colective de muncă și să elimine prevederile legislației care interzic negocierile colective (Trif 2013). Cum organizațiile sindicale nu au avut suficient suport din partea organizațiilor internaționale sau din partea publicului, nu au reușit să protejeze nici condițiile de muncă ale muncitorilor, nici dreptul sindicatelor de a avea o implicare semnificativă în negocierea colectivă și în dialogul social. Eșecul protestelor împotriva măsurilor de austeritate în 2009 și în

2010 au slăbit capacitatea de mobilizare a sindicatelor împotriva atacului guvernului asupra drepturilor fundamentale ale sindicatelor în 2011.

Totuși, organizațiile sindicale au încercat să își folosească aliații politici pentru a schimba LDS. Liderii confederațiilor sindicale au semnat în 2011 un protocol cu opoziția, care a promis să restaureze drepturile sindicatelor avute înainte de 2011 în schimbul sprijinului sindicatelor pentru alegerile din 2012 (Trif 2013). Atunci când coaliția de centru-stânga a venit la putere în 2012, a făcut o propunere de modificare a LDS. Această propunere a fost sprijinită de către confederațiile sindicale, de patru confederații patronale și de OIM, dar Troica a fost împotriva acestei propuneri. În comentariile lor comune, Comisia Europeană și FMI au declarat „[...] îndemnăm cu tărie autoritățile să limiteze orice modificări cu privire la legea 62/2011 la reviziile necesare pentru conformitatea legii cu convențiile de bază ale OIM” (European Commission and IMF 2012, 1). Comisia Europeană și FMI s-au opus propunerilor de modificare privind extinderea contractelor colective de muncă la nivel național și la nivel de sector. De asemenea, aceștia au fost împotriva schimbărilor care ar face mai ușor pentru angajați să organizeze acțiuni de protest și au solicitat o reducere suplimentară a influenței organizațiilor sindicale, prin limitarea protecției juridice a reprezentanților aleși în organele de conducere ale sindicatelor și implicați în negocierile colective. Spre deosebire de dinainte de 2008, Comisia Europeană a sprijinit măsurile neoliberale, jucând un rol important în reducerea capacității sindicatelor de a negocia contracte colective de muncă pe parcursul crizei din 2008.

Cu toate acestea, acțiuni sindicale cu sprijinul OIM au pus presiune pe guvern pentru a face o serie de modificări ale LDS în 2016. Adoptarea legii nr. 1/2016 reprezintă principala modificare a LDS care a condus la o îmbunătățire marginală a drepturilor fundamentale ale sindicatelor până în 2022. În primul rând, noile prevederi legale au permis sindicatelor la nivel de unitate cu o densitate de sub 50% să solicite federațiilor reprezentative să negocieze în numele lor contractele colective de muncă la nivel de unitate. În al doilea rând, noua lege a reintrodus posibilitatea ca angajatorii să rețină pe statele lunare de plată cotizația de sindicat, iar apoi să o vireze sindicatului. În timp ce această prevedere poate ajuta sindicatele să colecteze

cotizația de sindicat, în același timp permite angajatorilor să afle ce angajați sunt membri de sindicat.

Eforturile persistente ale sindicatelor de a restaura drepturile fundamentale subminate de LDS au rezultat într-un nou proiect de lege care a fost depus la Senatul României în 2018 cu sprijinul unor deputați. Printre politicienii care au sprijinit acțiunile sindicatelor de a modifica LDS s-au numărat Adrian-Octavian Dohotaru, care a avut mai multe declarații politice în Parlament, și deputații Gabriel Petrea și Adrian Solomon (Partidul Social Democrat), care au propus proiectul de lege din 2018 privind modificarea LDS. Acest proiect de lege reprezenta o reformă radicală a drepturilor angajaților la libera asociere, la negocieri colective și la grevă. Deși primise avize favorabile de la comisiile de specialitate, cu excepția Consiliul Economic și Social, Senatul a respins acest proiect de lege în 2018. Încercări ulterioare pentru a adopta acest proiect de lege au eșuat până în 2022, când guvernul l-a adoptat pentru a avea acces la fondurile UE, prin intermediul unui nou mecanism, denumit Facilitatea de Redresare și Reziliență, care o să fie discutat în secțiunea următoare.

Rolul UE în restaurarea drepturilor fundamentale ale sindicatelor în 2022

În recomandările specifice de țară din 2019 pentru România, Comisia Europeană sublinia că „implicarea oportună și semnificativă a partenerilor sociali în chestiuni ce țin de politici și reformă este limitată” (European Commission 2019, 6). Un exemplu în acest sens a fost stabilirea salariului minim pe economie, care, începând cu 2011 a fost determinat prin intermediul unor intervenții ad-hoc ale guvernului, fără consultarea organizațiilor sindicale și patronale reprezentative. Acest tip de acțiuni a condus la distorsiuni semnificative pe piața muncii incluzând creșterea numărului salariaților care erau plătiți cu salariul minim (Trif 2013). În plus, exista o situație aparent paradoxală cu privire la creșterea inegalităților salariale în contextul majorărilor salariului minim. Această situație s-a produs pe fondul declinului masiv al angajaților care beneficiază de prevederile contractelor colective de muncă, incluzând eliminarea coeficienților minimi de

ierarhizare, care erau stabiliți înainte de 2008 prin contractele colective de muncă inter-sectoriale.

În acest context, recomandările specifice de țară ale Comisiei Europene au subliniat nevoia de a îmbunătăți dialogul social începând cu 2019. Aceste recomandări făceau parte dintr-un pachet de măsuri ce aveau ca scop reducerea dezechilibrelor de pe piața muncii. Recomandările specifice de țară din 2020 au evidențiat că „dialogul social rămâne limitat, în special la nivel sectorial”, în timp ce „discuțiile cu privire la modificările legii dialogului social și la revizia sectoarelor economice au stagnat” (European Commission 2020). De asemenea, raportul de țară vizând Semestrul European a menționat progresul limitat cu privire la îmbunătățirea dialogului social până în 2022 (European Commission 2022).

Recomandările Comisiei Europene privind consolidarea drepturilor sindicale și a dialogului social au dat naștere unor conflicte între organizațiile sindicale și cele ale angajatorilor. Reprezentanții angajatorilor au încercat să blocheze tentativele de modificare a LDS. Coaliția pentru Dezvoltarea României (o organizație tip umbrelă care reprezintă în principal investitorii străini) a folosit argumentul neoliberal în baza căruia o protecție ridicată a lucrătorilor ar diminua competitivitatea economică, ar conduce la dezechilibre pe piața muncii prin reintroducerea negocierii colective și ar genera condiții imprevizibile pentru angajatori prin extinderea dreptului la grevă (CDR 2019). Această coaliție a susținut că propunerea legislativă din 2018 generează dezechilibre de putere între partenerii sociali, în favoarea organizațiilor sindicale (CDR 2020). Adoptând o poziție similară, Alianța Confederațiilor Patronale din România, constituită din șase confederații patronale reprezentative, s-a opus propunerii legislative din 2018, argumentând că modificările propuse restricționează negocierile colective libere (ACPR 2019).

Deloc surprinzător, syndicatele au criticat poziția angajatorilor, subliniind că un sistem solid de relații de muncă este necesar pentru asigurarea stabilității și predictibilității forței de muncă (Cartel Alfa 2020). În plus, Cartel Alfa (2020) a susținut că, în cazul în care una dintre părți refuză să participe la negocierea colectivă sau la dialogul social, statul ar trebui să pună la dispoziție un mecanism care să rezolve această situație. Adoptând o

poziție similară, Blocul Național Sindical (BNS) a evidențiat că, în ultimii trei ani, Comisia Europeană a solicitat în mod constant României să implementeze măsuri pentru îmbunătățirea dialogului social, prin acțiuni care să faciliteze negocierile colective sectoriale (BNS 2020).

În ciuda blocajului generat de pozițiile conflictuale ale reprezentanților angajatorilor și sindicatelor, o oportunitate pentru a recâștiga suport politic necesar modificării LDS a apărut în 2021 cu ocazia adoptării unui nou mecanism privind fondurile UE. Mecanismul denumit Facilitatea de Redresare și Reziliență permite UE să acorde fonduri în schimbul reformelor agreeate în statele membre până la finalul lui 2026 (European Commission 2021). Pentru a obține aceste fonduri, statele membre trebuie să transmită Comisiei Europene propriile planuri de redresare și reziliență, precizând cum o să implementeze recomandările specifice de țară. Pentru a avea acces la fondurile UE, guvernul din România trebuia să scrie în cadrul Planului Național de Redresare și Reziliență cum a implementat recomandările specifice de țară privind modificările LDS în conformitate cu recomandările OIM. În plus, cum termenul limită pentru consolidarea dialogului social a fost stabilit pentru 2022, guvernul a avut doar un an la dispoziție de la aprobarea Planului Național de Redresare și Reziliență pentru schimbarea LDS. Dezbaterile ce a urmat a fost scurte și concentrate pe schimbările tehnice recomandate de OIM. Având la bază proiectul de lege respins de Senat în 2018, se pare că legea nr. 367/2022 a fost aprobată pentru ca România să primească fondurile europene asociate Planului Național de Redresare și Reziliență.

Acest nou act normativ care a înlocuit LDS, a restaurat drepturile fundamentale ale sindicatelor. În primul rând, noile prevederi au extins drepturile angajaților și lucrătorilor la liberă asociere și permit ca minimum 10 angajați/lucrători din aceeași unitate sau cel puțin 20 de angajați/lucrători din unități diferite din același sector să formeze un sindicat. Noile prevederi permit lucrătorilor care nu sunt angajați direct de o companie să fie membri de sindicat alături de angajații care au un contract individual de muncă cu acea companie. De asemenea, șomerii se pot înscrie în sindicate după încetarea raportului de muncă, fără însă a fi luați în considerare la calculul reprezentativității sindicatului din care fac parte. Aceste prevederi extind

dreptul la liberă asociere avut înainte de 2008, dar experiența altor țări arată că este foarte dificil să fie sindicalizați lucrătorii cu contracte de muncă atipice și angajații în companiile mici (Trif *et al.* 2023). Deși noile prevederi au consolidat dreptul la liberă asociere, nu se știe încă dacă noua legislație va conduce la o creștere substanțială a ratei de sindicalizare.

În al doilea rând, legea nr. 367/2022 a restaurat anumite drepturi legate de negocierile colective. O schimbare semnificativă este reducerea pragului de reprezentativitate pentru sindicate de la peste 50% la 35% din numărul total de angajați/lucrători la nivel de unitate și faptul că procesul de negociere colectivă este obligatoriu pentru unitățile cu cel puțin 10 angajați/lucrători (față de 21 până în 2022), dacă sindicatele sau angajatorul inițiază procesul de negociere. În cazul în care părțile semnează un contract colectiv de muncă la nivel de unitate, prevederile acestui contract se aplică tuturor angajaților și altor lucrători din unitatea respectivă, care nu sunt angajați direct.

Noua lege introduce și o serie de prevederi care facilitează negocierile colective la nivel de sector. Noile prevederi reduc pragul de reprezentativitate pentru federațiile sindicale de la 7% la 5% din numărul total de angajați/lucrători la nivel de sector. În plus, dacă numărul de angajați/lucrători din unitățile membre ale organizațiilor patronale semnatare este mai mare decât 35% din numărul total al angajaților/lucrătorilor din sectorul de negociere colectivă, aplicarea contractului colectiv de muncă poate fi extinsă la nivelul tuturor unităților din sector, cu avizul Consiliului Național Tripartit și cu aprobarea guvernului (prin hotărâre).

De asemenea, pentru a se conforma cu prevederile OIM, noua lege permite confederațiilor reprezentative ale sindicatelor și patronatelor să negocieze contracte colective de muncă la nivel inter-sectorial. Aceste contracte pot fi înregistrate și extinse la nivel național numai dacă numărul de angajați/lucrători din unitățile membre ale organizațiilor patronale semnatare este mai mare de 20% din numărul total al angajaților/lucrătorilor din economia națională, fără cei din sectorul bugetar. În cazul în care condițiile de extindere a contractelor colective inter-sectoriale și sectoriale nu sunt îndeplinite, aceste contracte se vor aplica numai unităților membre ale organizațiilor patronale semnatare. Noul cadru legal permite altor unități să adere voluntar la contractele colective de muncă la nivel inter-sectorial și

sectorial, în anumite condiții. Deși au fost consolidate drepturile la negocieri colective, va fi foarte dificil pentru sindicate să reintroducă contractele colective la nivel de sector și inter-sectorial, pentru ca angajatorii pot bloca unilateral extinderea acestor contracte prin retragerea din asociațiile patronale care au negociat aceste contracte. Nu exista procedură (ex. greva) prin care sindicatele ar putea pune presiune asupra angajatorilor să ajungă la pragul necesar pentru extinderea contractelor la nivel de sector și inter-sectorial, deși noua lege a lărgit sfera cazurilor în care poate fi declanșat un conflict colectiv de muncă.

Înainte de 2022, conflictele colective de muncă puteau fi declanșate numai când (i) una dintre părți refuza să înceapă negocierea; (ii) reprezentanții angajatorilor refuzau să accepte revendicările angajaților; și (iii) părțile nu ajungeau la o înțelegere privind încheierea unui contract colectiv de muncă până la data stabilită de comun acord pentru finalizarea negocierilor. Pe lângă aceste cazuri, noile prevederi permit declanșarea conflictelor colective de muncă (iv) când angajatorul nu pune la dispoziția sindicatelor informații relevante cu privire la situația economico-financiară sau despre măsuri preconizate privind schimbări în termenii și condițiile de muncă ale angajaților (ex. timpul de lucru); (v) când angajatorul refuză să înceapă negocierea în condițiile în care părțile au prevăzut clauze ce urmează a fi renegociate periodic și (vi) dacă angajatorul care a participat la negocierea colectivă refuză să adere la contractul/acordul colectiv de muncă la nivel de sector. În plus, legea 367 prevede posibilitatea de a declanșa greva dacă nu se respectă prevederile contractului colectiv de muncă, iar instanța nu soluționează litigiul în 45 de zile, prevenind trenarea acestor litigii. De asemenea, se introduce posibilitatea de a declanșa o grevă împotriva politicilor sociale și economice ale guvernului de către federațiile sau confederațiile sindicale reprezentative, dacă măsurile guvernului au condus la diminuarea unor drepturi prevăzute de contractele/acordurile colective de muncă aplicabile la data adoptării politicilor respective (ex. cum a fost cazul în 2009-2011, când guvernul a adoptat măsurile de austeritate). Această prevedere îmbunătățește capacitatea sindicatelor de a influența politicile guvernului.

În afară de prevederile legii nr. 367/2022, Directiva UE 2022/2041 privind salariul minim adecvat trebuie transpusă de către Guvernul

României până în 2024. Directiva sprijină drepturile sindicatelor de a participa în procesul de stabilire a unui salariu minim adecvat pe economie și în negocierile colective și propune statelor membre să utilizeze valorile de referință de 60% din venitul brut disponibil echivalent median național după transferurile sociale sau 50% din salariul mediu brut. Și mai important pentru sindicate este faptul că această directivă solicită statelor membre să elaboreze planuri naționale de acțiune pentru a crește proporția forței de muncă acoperită de prevederile contractelor colective de muncă dacă aceasta este sub 80%. Scopul directivei este de a reduce sărăcia în muncă și inegalitatea care au crescut în ultimul deceniu încă de dinainte de criza COVID-19, inclusiv în România (Bădescu *et al.* 2022).

Recomandări pentru consolidarea rolului sindicatelor

Având în vedere că România are o acoperire generată de negocierea colectivă de sub 25% (Guga și Trif 2023), cea mai fezabilă soluție pentru a atinge acoperirea de 80% este (re)introducerea extinderii *erga omnes* pentru contractele colective de muncă la nivel național (inter-sectorial). În plus, pentru a reduce sărăcia în muncă și inegalitatea este necesară și (re)introducerea extinderii *erga omnes* pentru contractele colective de muncă la nivel de sector. Întrucât prevederile legale din 2022 permit ca numai un contract colectiv de muncă la nivel național și la nivel de sector să fie negociat anual de către confederațiile (respectiv federațiile) reprezentative ale sindicatelor și angajatorilor, asemenea contracte colective de muncă ar putea acoperi întreaga forță de muncă, așa cum a fost cazul până în 2010. În plus, cadrul legislativ ar trebui să permită sindicatelor să primească o taxă de negociere de la lucrătorii nesindicalizați care beneficiază de prevederile contractelor colective (ex. 33% din valoarea media a cotizației sindicale anuale la fiecare nivel unde există extindere *erga omnes*) pentru a încuraja acești lucrători să adere la sindicate. Acest fond de negociere ar putea fi utilizat de sindicate pentru a angaja experți care să îi ajute la negocieri.

Mai mult decât atât, dispozițiile legale ar putea să prevadă un rol mai puternic pentru ambii parteneri sociali în ceea ce privește stabilirea salariului

minim, obligând guvernul să ia în considerare opiniile partenerilor sociali privind salariul minim (e.g. prin constituirea unei comisii tripartite compusă din sindicate, angajatori și experți care să decidă creșterea anuală a salariului minim). Aceste modificări legislative ar putea întări rolul și influența partenerilor sociali în stabilirea salariului minim, dar sunt necesare și măsuri de consolidare a capacității interne a partenerilor sociali. În special, sindicate puternice sunt necesare pentru a se asigura că legislația muncii și prevederile contractelor colective de muncă sunt implementate de către angajatori.

Considerând în principal opiniile românilor privind sindicatele dintr-un sondaj reprezentativ la nivel național (Bădescu *et al.* 2022), propunem trei recomandări care ar putea consolida capacitatea internă a sindicatelor. Prima recomandare este ca sindicatele să se focalizeze mai mult pe organizarea lucrătorilor, în contextul în care sondajul arată că peste 60% dintre respondenți sprijină constituirea de sindicate (Bădescu *et al.* 2022), iar rata de sindicalizare este sub 20% (Guga și Trif 2023).

A doua recomandare vizează recâștigarea încrederii lucrătorilor în sindicate, având în vedere că peste 40% dintre respondenți sunt de părere că liderii de sindicat își urmăresc propriile interese (Bădescu *et al.* 2022). Liderii sindicali pot să își recâștige legitimitatea atât prin îmbunătățirea comunicării privind succesul acțiunilor sindicale, cât și prin îndepărtarea liderilor sindicali care încearcă în primul rând să obțină beneficii personale (e.g. financiare sau politice). Sindicatele ar trebui să comunice lucrătorilor detalii despre acțiunile sindicale care nu au avut succesul scontat, urmând ca în paralel să persevereze și să folosească pe viitor lecțiile învățate în urma acțiunilor eșuate. De exemplu, Federația Sindicatelor din Comerț a reușit să organizeze peste 50% din lucrătorii unor multinaționale în timpul recesiunii din 2008, după o tentativă eșuată de a organiza lucrătorii din companiile autohtone la începutul anilor 2000 (Trif *et al.* 2023). Totodată, sindicatele ar putea promova lideri tineri, care adesea comunică foarte bine pe rețelele sociale, crescând probabilitatea de a atrage tineri în sindicate. În plus, recomandăm ca liderii sindicali cu experiență să lucreze împreună cu cei tineri pentru a învăța unii de la alții. Mai mult, organizațiile sindicale ar putea implica și lucrători nesindicalizați în acțiunile lor, inclusiv pe cei cu

contracte atipice și imigranții, pentru a le câștiga încrederea și pentru a-i încuraja să adere la un sindicat.

În al treilea rând, recomandăm consolidarea cooperării sindicatelor cu alte sindicate naționale și internaționale, cu organizații neguvernamentale sau chiar și cu angajatori pentru acțiuni care promovează interese comune (ex. obținerea de fonduri europene pentru anumite proiecte). Acest deziderat ar putea fi pus în practică de către liderii de sindicat prin adoptarea unui discurs de tip *win-win* care să evidențieze oportunitățile de câștig pentru toate părțile implicate (Trif *et al.* 2023). Consolidarea capacității interne a sindicatelor ar putea contribui la îmbunătățirea termenilor și condițiilor de muncă prin intermediul negocierii colective și la implementarea *de facto* a drepturilor legale ale lucrătorilor și prevederilor contractelor colective de muncă.

Concluzie

Acest capitol arată că UE a jucat un rol crucial în schimbările majore ale drepturilor fundamentale ale sindicatelor în România după 1989. UE și OIM au pus la dispoziția guvernelor României *know-how*-ul tehnic pe parcursul aderării la UE și au generat impulsul politic necesar pentru a adopta un cadru legislativ în conformitate cu principiile OIM. Comisia Europeană însă a contribuit la subminarea acestor drepturi pe parcursul crizei din 2008, prin condițiile impuse guvernului pentru a primi asistența financiară de la Troica. Deși au avut sprijinul OIM, syndicatele nu au reușit să împiedice adoptarea LDS în 2011 sau să modifice în mod semnificativ LDS până în 2022. Susținerea OIM s-a dovedit insuficientă în lipsa sprijinului politic venit din partea UE, dovadă fiind proiectele de modificare a LDS respinse de Senat între 2012 și 2022. Interesant, după introducerea Pilonului European al Drepturilor Sociale din 2017, Comisia Europeană a pus presiune asupra guvernului să modifice legislația muncii pentru a o alinia cu convențiile OIM, prin condiționarea plății fondurilor UE (asociate cu Planului Național de Redresare și Reziliență) de implementarea acestor măsuri.

Ce explică această schimbare radicală a UE cu privire la drepturile fundamentale ale sindicatelor? Dacă un deceniu mai devreme Comisia Europeană se opunea modificărilor LDS care ar fi putut sprijini organizațiile sindicale, începând din 2017, poziția instituției s-a aliniat cu cea a OIM (Adăscăliței și Guga 2018). După 2017, UE a început să integreze principiile sociale în pachetul privind Semestrul European și prin alte instrumente (ex. Facilitatea de Redresare și Reziliență și Directiva privind salariul minim adecvat), pentru a reduce sărăcia și inegalitatea care au crescut și din cauza lipsei negocierilor colective pe parcursul crizei din 2008. Sunt semne că se conturează o alternativă politică cu accent mai mare pe protecția socială în UE. Dar oscilarea reprezentanților UE între sprijin și subminarea drepturilor fundamentale ale sindicatelor în ultimele două decenii sugerează ca este prematur să sărbătorim moartea neo-liberalismului în UE.

Modificările legislative recente care au restaurat multe dintre drepturile fundamentale ale sindicatelor în România nu reprezintă o schimbare ideologică radicală în relațiile de muncă. De exemplu, legea dialogului social din 2022 face ca *de facto* extinderea contractelor colective de muncă la nivel de sector și la nivel național să fie voluntară pentru angajatori. În consecință, alte măsuri sunt necesare pentru a consolida capacitatea sindicatelor de a reduce sărăcia și inegalitățile din societatea românească. Referitor la suportul extern, este necesară (re)introducerea obligativității extinderii *erga omnes* a contractelor colective de muncă la nivel de sector și la nivel național pentru a îndeplini cerințele Directivei UE privind salariul minim adecvat. Dar acest capitol arată că dependența sindicatelor de sprijinul extern, inclusiv legislația muncii inițiată de UE, nu este suficientă pentru a sprijini interesele lucrătorilor. Sunt necesare eforturi semnificative din partea sindicatelor de a crește rata de sindicalizare și a îmbunătăți imaginea sindicatelor pentru a crește capacitatea lor de a juca un rol social important în societate.

În concluzie, organizații sindicale mai puternice și un context legal mai favorabil extinderii contractelor colective de muncă sunt necesare pentru reducerea sărăciei și a inegalităților din societatea românească. Aceste recomandări reprezintă un imaginar politic fezabil în România, care ar putea să fie un prim pas către o alternativă politică. Se pare că este nevoie de o

schimbare globală a mentalității individualiste care sprijină politicile neo-liberale pentru adoptarea unui scenariu politic alternativ care să contribuie la rezolvarea problemele sociale și ecologice cu care se confruntă omenirea.

Bibliografie

- ACPR. 2019. „Întreprinzătorii solicită status-quo pe legea dialogului social”, <https://cnipmmr.ro/2019/09/04/intreprinzatorii-solicita-status-quo-pe-legea-dialogului-social/>. Accesat în 20 septembrie 2023.
- ADĂSCĂLIȚEL, Dragoș, GUGA, Ștefan. 2018. „International Actors and Trade Unions during Postsocialism and After: The Case of Romania”. *Employee Relations*, vol. 40, nr. 4, pp. 692-708.
- BAN, Cornel. 2016. *Ruling Ideas: How Global Neoliberalism Goes Local*. Oxford: Oxford University Press.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFÎȘ, Claudiu. 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- BNS. 2020. „Comunicat de presă BNS”, <https://snst.ro/comunicat-de-presa-bns/>. Accesat în 20 septembrie 2023.
- BOHLE, Dorothee, GRESKOVITS, Béla. 2012. *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. In *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca-Londra: Cornell University Press.
- CARTEL ALFA. 2020. „Coaliția pentru Dezvoltarea României promovează sclavagismul modern în România, făcând lobby pentru a bloca modificarea Legii dialogului social”, <https://www.cartel-alfa.ro/ro/comunicate-57/coali%C8%9Bia-pentru-dezvoltarea-romaniei-promoveaza-sclavagismul-modern-in-romania-facand-lobby-pentru-a-bloca-modificarea-legii-dialogului-social-82/>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- CDR. 2019. „Comunicat de presă privind legea dialogului social – 11 iunie 2019”, <https://coalitia.org/ro/2019/06/11/comunicat-de-presa-privind-legea-dialogului-social-11-iunie-2019/> Accesat în 20 septembrie 2023.
- CDR. 2020. „Modificarea Legii dialogului social nu trebuie să afecteze echilibrul social și competitivitatea economică a României”, <https://coalitia.org/ro/2020/11/03/comunicat-de-presa-modificarea-legii-dialogului-social-nu-trebuie-sa-afecteze-echilibrul-social-si-competitivitatea-economica-a-romaniei/>. Accesat în 20 septembrie 2023.

- EUROPEAN COMMISSION AND IMF. 2012. *Romania: Draft Emergency Ordinance to Amend Law 62/2011 on Social Dialogue, Joint Comments of European Joint Regulation and Labour Market Policy in Europe during the Crisis Commission and IMF Staff*, 12 October 2012, <http://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/romania.pdf>. Accesat în 20 septembrie 2023.
- EUROPEAN COMMISSION. 2019. *2019 European Semester: Country Specific Recommendation / Commission Recommendation – Romania*, https://commission.europa.eu/document/download-/2e3baadf-eb8c-4ea2-9658-1af8b6aee9c6_en. Accesat în 20 septembrie 2023.
- EUROPEAN COMMISSION. 2020. *2020 European Semester: Country Specific Recommendation / Commission Recommendation – Romania*, https://commission.europa.eu/document-/download/9f7cef23-6086-497e-a58f-630ca2fd780e_en. Accesat în 20 septembrie 2023.
- EUROPEAN COMMISSION. 2021. *Recovery and Resilience Facility*, https://commission.europa.eu/business-economy-euro/economic-recovery/recovery-and-resilience-facility_en. Accesat în 20 septembrie 2023.
- EUROPEAN COMMISSION. 2022. *2022 European Semester: Country Report – Romania*, https://commission.europa.eu/document/download/cfb7b4a4-eb31-4463-a643-e4d4b3d58efc_en?filename=2022-european-semester-country-report-romania_en.pdf. Accesat în 20 septembrie 2023.
- GUGA, Ștefan, TRIF, Aurora. 2023. „Romania: Walking the Thin Line between Politics and the Market. În *Trade Unions in the Europe*, ed. a doua, ed. de Jeremy Waddington, Torsten Müller, Kurt Vandaele. Bruxelles: Peter Lang, pp. 907-940.
- KORKUT, Umut. 2006. „Entrenched Elitism in Trade Unions in Poland and Romania: An Explanation for the Lack of Union Strength and Success?”. *Economic and Industrial Democracy*, vol. 27, nr. 1, pp. 67–104.
- MARGINSON, Paul. 2006. „Europeanisation and Regime Competition: Industrial Relations and EU Enlargement”. *Industrielle Beziehungen: Zeitschrift Für Arbeit, Organisation und Management*, vol. 13, nr. 2, pp. 97-117.
- OST, David. 2000. „Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Postcommunist Class Identities”. *Politics and Society*, vol. 28, nr. 4, pp. 503-530.
- PILAT, Ninucia, COMAN, Ramona. 2006. „Trade Unions and the Amendment of the Labour Code in Romania”. *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 7, nr. 2, pp. 185-203.

- STOICIU, Victoria. 2012. *Austerity and Structural Reforms in Romania. Questionable Economic Results and Negative Social Consequences*. Belgrad: Friedrich Ebert-Stiftung.
- TRIF, Aurora. 2004. „Overview of Industrial Relations in Romania”. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, vol. 7, nr. 2, pp. 43-64.
- TRIF, Aurora. 2008. „Opportunities and Challenges of EU Accession: Industrial Relations in Romania”. *European Journal of Industrial Relations*, vol. 14, nr. 4, pp. 461-478.
- TRIF, Aurora. 2013. „Romania: Collective Bargaining Institutions under Attack”. *Transfer: European Review of Labour and Research*, vol. 19, nr. 2, pp. 227-237.
- TRIF, Aurora, SZABÓ, Imre G. 2023. „Where to Find Power Resources under a Hostile Government? The Prospects for Trade Union Revitalization after the Loss of Institutional Resources in Hungary and Romania”. *European Journal of Industrial Relations*, vol. 29, nr. 1, pp. 25-42.
- TRIF, Aurora, PAOLUCCI, Valentina, KAHANCOVÁ, Marta, KOUKIADAKI, Aristeia. 2023. „Power Resources and Successful Trade Union Actions that Address Precarity in Adverse Contexts: The Case of Central and Eastern Europe”. *Human Relations*, vol. 76, nr. 1, pp. 144-167.

(In)echitatea educațională în sistemul de învățământ românesc

Introducere

Potrivit unei cercetări realizate de Fundația Friedrich Ebert Stiftung România în anul 2021, cea mai mare parte din populația de peste 18 ani din România aprecia că este necesară creșterea cheltuielilor publice în majoritatea sectoarelor finanțate de stat. Consensul cel mai mare a fost pentru educație și sănătate, unde peste 90% dintre respondenți au considerat că este nevoie de creșterea cheltuielilor guvernamentale, aceste domenii fiind, de altfel, printre cele mai subfinanțate din ultimii 30 de ani. Totodată, potrivit aceluiași studiu, există un consens în privința cheltuielilor insuficiente pentru diverse grupuri sociale: persoane cu dizabilități, familii nevoiașe, persoane în vârstă, preșcolari și elevi¹ (alocația pentru copii). În același timp, statul este considerat responsabil pentru furnizarea de servicii fundamentale precum: acces universal la servicii de sănătate, acces la locuință, loc de muncă, trai decent pentru pensionari și șomeri sau sprijin financiar pentru persoanele înscrise în învățământ care provin din familii cu venituri mici.

¹ Cuvântul „elevi” include toată populația de elevi și eleve. Deși în lucrare folosim preponderent „elevă” și „elev” (la feminin și masculin), sunt situații în care folosim forma masculină din motive ce țin de conformarea cu limba română, în care, convențional, se utilizează termenii la masculin pentru a se referi la grupuri mixte (fără să se pună problema dacă acestea cuprind sau nu și categoriile de sex/gen feminin). Din cauza acestei convenții puternic internalizate, dar și pentru a nu îngreuna excesiv parcurgerea textului, folosim în unele situații termenii la masculin.

Un sistem public de educație performant este esențial pentru consolidarea democrației și pentru ieșirea din subdezvoltarea specifică periferiilor est-europene. Performanța sistemului de învățământ în acest context se măsoară prin capacitatea acestuia de a transmite cel puțin un set de competențe de bază pentru toți tinerii din România (inclusiv cele de natură civică, socială, politică sau cele referitoare la funcționarea sistemului economic). În prezent, sistemul de învățământ este departe de acest deziderat, în contextul în care numeroase persoane tinere fie nu au competențe de bază aferente nivelurilor de studii din învățământul obligatoriu, fie au ieșit prea devreme din învățământ. Aceste aspecte au implicații pe termen lung asupra oportunităților ocupaționale și, în general, asupra obținerii unui trai decent.

Principiul echității transpus în procesul educațional reprezintă unul dintre motoarele care justifică reformele sistemelor de învățământ la nivel global. Necesitatea minimizării efectelor produse de factorii socioeconomi ci asupra rezultatelor educaționale reprezintă idei unanim acceptate, indiferent de paleta politică și ideologică în care se plasează factorii de decizie sau cercetătorii din științe sociale. Școala și sistemul educațional reprezintă instituțiile principale prin care statul poate să asigure implementarea acestui principiu (Marks, Cresswell și Ainley 2006). O altă dimensiune luată în considerare este legată mai degrabă de aspecte ce pot fi adresate prin politici sociale care vizează problemele structurale precum sărăcia, inegalitatea socială, discriminarea sistemică, problemele de locuire, surse importante ale inegalităților educaționale (Benadusi 2002).

Capitolul de față se concentrează pe componentele ce țin de sistemul educațional românesc pre-universitar care au impact asupra echității. În mod particular, descriem problemele ce țin de echitatea sistemului și măsurile politice care încă sunt „populare”, deși ele au fost promovate în democrațiile liberale încă din anii '60-'70. Spre exemplu, în perioada 2008-2015, statele membre OECD au implementat, la nivelul întregului sistem educațional, aproximativ 750 de activități încadrate în zona de reforme educaționale², în

² Autorii subliniază că este dificil de realizat o analiză calitativă a acestor activități în materie de importanță sau impact, fiind relevant în acest caz mai degrabă numărul semnificativ de mare.

topul acestor activități poziționându-se cele axate pe asigurarea echității (alături de măsurile adoptate în vederea pregătirii pentru viitor a elevilor și elevilor sau cele pentru creșterea calității infrastructurii școlare) (Hippe, Araújo și da Costa 2016).

La nivelul discursului public conceptul de echitate poate fi identificat ca un element deseori invocat de către factorii de decizie din sistemul educațional românesc, cel puțin dacă ne raportăm la perioada ultimilor ani. Cu toate acestea, un număr mic de politici publice pot fi asociate cu ideea de echitate, iar cele care sunt asociate au produs într-o mică măsură schimbări la nivelul oportunităților și rezultatelor educaționale ale elevilor și elevilor. În aceeași cheie, Brown McNair, Bensimon și Malcom-Piqueux (2020) discută despre discrepanța sesizabilă între un tip de discurs (prin care se promovează valori în cheia echității) și lipsa de măsuri și de acțiuni în direcția promovată, în special în rândul cadrelor didactice.

De aici se disting cel puțin două probleme care merită analizate: ce se invocă de fapt atunci când este menționată echitatea (concept care a căpătat o alură „mainstream” ca urmare a tendințelor internaționale în domeniu) și care este starea de fapt a sistemului educațional românesc în privința echității? Rezultatele analizei noastre sugerează că datele și indicatorii relevanți pentru domeniul echității (chiar dacă există limite ale măsurării acestui concept) ilustrează un sistem educațional mai degrabă inechitabil și perspective de viitor mai degrabă pesimiste.

În continuare, prima parte a capitolului este dedicată analizei conceptuale privind echitatea educațională, modalităților de operaționalizare și prezentării rezultatele studiilor din domeniu, cu accent pe cele din sociologia educației. Acest capitol are ca scop clarificarea înțeleșurilor pe care le are termenul de echitate și a politicilor care promovează echitatea educațională. În a doua parte, discutăm critic, folosind date statistice și rezultate din studii anterioare, tipurile de inechități din învățământul românesc, ținând cont, pe de o parte, de problemele structurale din societatea românească și, pe de altă parte, de problemele ce țin de modalitatea de organizare a sistemului de învățământ și de capacitatea acestuia de a atenua problemele existente în societate.

Când vorbim despre echitate și inechitate educațională?

Echitatea în educație implică, într-un sens larg, limitarea efectelor pe care le au caracteristicile socioeconomice ale indivizilor în sistemul de învățământ, astfel încât diferențierea între elevi să nu fie determinată de factori circumstanțiali, care nu pot fi controlați (Benadusi 2002; Levin 2003). Ca obiectiv general, se poate spune că echitatea, ca principiu de funcționare și de reglementare a sistemului educațional, vizează posibilitatea atât teoretică, precum și practică a mobilității sociale (Jordan 2010). Un alt aspect relevant în definirea echității este faptul că în momentul în care este operaționalizat sub forma unor politici și/sau programe educaționale, înțelegerea conceptului depinde și de contextul, și de caracteristicile mediului în care se implementează (Jordan 2010). De exemplu, într-o societate în care există discrepanțe majore între rural și urban, echitatea va fi operaționalizată ținând cont de aceste diferențe. Într-o societate dezvoltată, urbanizată, asigurarea echității poate să ia forma, de exemplu, a integrării în învățământul obligatoriu a elevilor și elevilor din familii de imigranți, care locuiesc într-un cartier marginalizat din punct de vedere social și economic. Dacă un cartier sau un sat este locuit preponderent de grupuri care au fost istoric discriminate și inferiorizate, se pot gândi mecanisme de arondare diferită decât principiul proximității pentru a evita segregarea școlară.

Totodată, în dezbaterile politice se pune accent pe faptul că există o compatibilitate între principiile de asigurare a echității și a meritocrației. Însă, interacțiunea între cele două principii reprezintă un proces complicat și dificil de gestionat pentru că, în final, ar trebui să ne asigurăm că sistemul recompensează (e.g. note, acces la anumite instituții școlare) eforturile, talentul sau performanța și că acestea sunt independente de factorii sociali (Benadusi 2002). Este necesară conștientizarea faptului că egalitatea de tratament nu presupune doar asigurarea de resurse egale, ci, în contextul inegalităților sociale și istorice, implică necesitatea unor politici compensatorii pentru asigurarea echității (Benadusi 2002). Astfel, ne putem referi la echitate în sistemul educațional mai degrabă ca la un concept multidimensional, care, înțeles într-un sens larg, presupune oferirea de suport și oportunități elevilor și elevilor pentru a avea un nivel ridicat al calității vieții. Dimensiunile luate în considerare pentru asigurarea echității

sunt interdependente, fiind necesară o preocupare pentru asigurarea nevoilor materiale, a bunăstării emoționale și a accesului la educație printr-un cumul de mecanisme și de instrumente care interacționează și se influențează reciproc cum ar fi: familia, școala și alți factori structurali, inclusiv modalitatea de organizare a sistemului educațional (Rudling *et al.* 2023).

Echitatea în educație este înțeleasă în rapoarte de politici publice (OECD 2007; European Commission 2020a; European Commission 2020b), dar și în lucrări academice, ca având același sens sau cel puțin similar cu conceptul de egalitate de oportunități educaționale (Ballarino *et al.* 2014; Benadusi 2002). Pentru a analiza comparativ echitatea educațională, rapoartele OECD (2007, 2020) utilizează două dimensiuni: dreptate (*fairness*) și incluziune (*inclusion*).

Ideea de dreptate se referă la faptul că rezultatele educaționale nu ar trebui să fie influențate de factori sociali precum: genul, etnia, abilitatea, statutul socio-economic, mediul de rezidență, regiunea de dezvoltare.

Incluziunea presupune faptul că în societățile capitaliste democratice e nevoie de un nivel minim de *educație de calitate* pentru toți copiii. UNESCO (2017) pune accent pe faptul că din acest principiu se deduce un tip de participare în care diferențele nu reprezintă piedici, ci mai degrabă trebuie valorificate în strategii și în practici educaționale și pedagogice. De exemplu, în sistemul educațional românesc, incluziunea se referă la faptul că toată populația de eleve și elevi ar trebui să aibă nivelul minim de competențe aferente învățământului obligatoriu.

Cele două dimensiuni se suprapun și interacționează (OECD 2007). De exemplu, din perspectiva dreptății, faptul că te-ai născut într-o familie săracă nu ar trebui să constituie o barieră în a dobândi rezultate școlare bune. Totodată, din perspectiva incluziunii, sistemul ar trebui să ajute în mod particular persoanele cu rezultate scăzute, inclusiv pe cele sărace.

Operațional, putem evalua un sistem educațional ca fiind inequitabil din perspectiva „dreptății” dacă sunt îndeplinite câteva condiții (OECD 2007). Prima condiție se referă la impactul ridicat al mediului familial socio-economic asupra rezultatelor școlare, reflectând diferențe ridicate între elevii proveniți din medii defavorizate și cei din medii mai privilegiate. Cea de-a

doua condiție se referă la diferențele mari între unitățile de învățământ în privința rezultatelor școlare (*between schools variation*), care, în general, se suprapun cu diferențele în compoziția socio-economică a școlilor. Cea de-a treia condiție se referă la numărul mare de eleve și elevi care provin din medii dezavantajate socio-economic care ies din învățământ fără competențe de bază.

Totodată, studiile care măsoară nivelul de mobilitate socială intergenerațională pot oferi indicii despre nivelul de echitate educațională din perspectiva dreptății. Cu cât mobilitatea intergenerațională este mai scăzută, cu atât putem presupune că învățământul este mai inechitabil. Practic, în această situație, sistemul nu reușește să compenseze pentru inegalitățile generate de familie, ca urmare a lipsei sau a accesului acestora la diverse forme de capital care creează avantaje prin mecanisme precum: transmiterea de valori și de așteptări care încurajează un anumit tip de comportament dezirabil în sistemul educațional, accesul la resurse educaționale, în care poate fi inclus într-un sens mai larg și nivelul educațional al părinților; sau rețelele din care fac parte aceștia (Marks, Cresswell și Ainley 2006; Tan, Peng și Lyu 2019). Dificultatea cea mai mare a studiilor din domeniul mobilității este însă legată de lipsa unui consens în privința indicilor care măsoară mobilitatea intergenerațională (Ballarino *et al.* 2014).

Operațional, putem evalua un sistem educațional ca fiind inechitabil din perspectiva „incluziunii” în funcție de mai multe criterii (OECD 2007). În primul rând, inechitatea din perspectiva „incluziunii” provine din eșecul sistemului de a asigura absolvirea universală a învățământului obligatoriu și obținerea competențelor de bază de către toată populația de eleve și elevi. În același timp, într-un astfel de sistem există grade scăzute de participare în învățământul preșcolar, mai ales acolo unde serviciile publice lipsesc sau costă. Totodată, un alt criteriu se referă la absența politicilor care facilitează tranziția de la ciclul secundar inferior la cel secundar superior. Un alt aspect care face ca un sistem de învățământ să fie inechitabil din perspectiva incluziunii se referă la situațiile în care școala accentuează inegalitățile sociale prin setarea unor așteptări scăzute față de eleve și elevi, grupare în funcție de abilități sau prin pierderea conexiunii cu cele care au rămas în

urmă. Nu în ultimul rând, un sistem neincluziv este cel în care ratele de abandon școlar timpuriu sunt ridicate.

Autori precum Ballarino *et al.* (2014) discută despre trei dimensiuni care sunt luate în considerare în literatura de specialitate când este analizată incluziunea: numărul de ani de educație, tipul de calificare obținut/cel mai înalt nivel de educație atins și rezultatele la teste care măsoară competențe (care pot fi considerate modalități de evaluare a calității sistemului de învățământ). Competențele, însă, nu depind doar de calitatea învățământului, ci și de caracteristicile socio-familiale ale elevilor și elevilor, astfel că dimensiunea *dreptății* urmărește în ce măsură competențele obținute sunt independente de factori exteriori școlii.

Comisia Europeană (2020a, 2020b) folosește același cadru teoretic pentru a evalua sistemele educaționale pe componenta echității. Metodologic, sunt utilizate date din testările internaționale PISA, PIRLS și TIMSS pentru a construi doi indicatori care măsoară incluziunea în învățământul primar, respectiv gimnazial și un indicator pentru dreptate (European Commission 2020). Incluziunea în învățământul primar este măsurată prin diferența între rezultatele celor mai performanți 10% elevi din clasa a IV-a și cei mai puțin performanți 10%. Incluziunea în învățământul secundar este măsurată prin diferența dintre cei mai performanți 10% dintre elevi de 15 ani și cei mai puțin performanți 10%. Dreptatea este măsurată prin impactul mediului socio-economic al familiei, operaționalizat prin numărul de cărți din bibliotecă, asupra rezultatelor la testele standardizate. Cu cât corelația dintre numărul de cărți din bibliotecă și rezultatele educaționale ale elevilor și elevilor din învățământul primar și secundar (combinat) este mai ridicată, cu atât învățământul este considerat mai nedrept.

Nu în ultimul rând, un alt aspect analizat este gradul de segregare academică, care influențează negativ oportunitățile de învățare pe care școala le poate oferi elevilor și elevilor, făcând sistemul mai inechitabil. Dacă rezultatele educaționale ale elevilor și elevilor sunt distribuite mai inegal între școli, se poate vorbi despre un sistem segregat din punct de vedere academic³ (European Commission 2020a, 2020b). Altfel spus, sortarea

³ A nu se confunda cu segregarea etnică sau socioeconomică, cu toate că în multe cazuri se suprapun.

elevilor și elevilor în funcție de abilități sau de rezultate educaționale, ca politică a sistemului, duce la accentuarea inegalităților și la reducerea mobilității intergeneraționale (Brunello și Checchi 2007).

Alte aspecte relevante care produc inechitate educațională pe care le subliniază OECD (2007) sunt legate de diferențele mari între elevi și școli în privința rezultatelor care măsoară competențe de bază (neatingerea nivelului 2 la testările PISA e considerată, din punct de vedere convențional, o formă de eșec școlar). Totodată, impactul negativ asupra echității este determinat inclusiv de politicile de „alegere a școlii”, care s-au diversificat în contextul creșterii finanțării publice a învățământului privat și care generează segregare socio-economică. Totodată, lipsa unor politici eficiente de combatere a abandonului școlar, de integrare a copiilor imigranți în sistem, de sprijinire a continuării/finalizării studiilor în învățământul secundar-superior, precum și lipsa opțiunii pentru alegerea unei educații de calitate în învățământul vocațional reprezintă elemente care fac ca un sistem educațional să fie inechitabil.

Istoric vorbind, indiferent dacă este folosit conceptul de echitate sau egalitate de oportunități educaționale, studiile care analizează factorii determinanți ai rezultatelor școlare au fost foarte frecvente începând cu anii '60 (în mod particular, după Raportul Coleman din 1966). De altfel, domeniul sociologiei educației s-a dezvoltat în jurul ideii conform căreia rezultatele școlare pot fi prezise cu ușurință în funcție de codul poștal/adresa de domiciliul în toate societățile capitaliste, în principal în țările cu rate mari ale inegalității socioeconomice sau cu disparități rezidențiale accentuate (Apple, Ball și Gandin 2010). Această idee a contestat faptul că școlile sunt instituții neutre care utilizează principii obiective și legitime de recompensare a celor care merită și de sancționare a celor mai puțin meritorii. Ca răspuns la această problemă au fost introduse politici ale egalității de șanse și politici sociale în educație, păstrându-se însă logica meritocratică a sistemului.

Semnificația termenului și cea mai comună se referă la egalitatea de tratament. Pentru a putea asigura o competiție egală e nevoie să asiguri tratament egal, indiferent de caracteristici rasiale, etnice, de gen, mediu familial etc. Tot tratament egal înseamnă și să oferi aceleași condiții de

învățare pentru toată populația de eleve și elevi, premisa fiind aceea că în zonele dezavantajate școlile au mai puține resurse (infrastructură, resurse educaționale, cadre didactice calificate, manageri performanți) și din acest motiv au rezultate mai slabe, prin urmare statul trebuie să se asigure că oferă condiții egale de învățare. Benadusi (2002) argumentează că asigurarea unui tratament egal presupune și eliminarea din sistemele educaționale a mecanismelor care ierarhizează sau grupează elevele și elevii în funcție de abilități, dar și atingerea unui grad ridicat de heterogenitate socioeconomică în cadrul unităților de învățământ sau asigurarea de suport/sprijin educațional compensatoriu, inclusiv prin rute alternative sau suplimentare față de cel clasic. De altfel, tot pe baza diverselor studii realizate în ultimii 70 de ani s-a concluzionat că efectele segregării (în principal, pe criterii rasiale și etnice, dar și socio-economice) încalcă principiul egalității de șanse, elevele și elevii din școli și clase segregate având rezultate mai slabe (dar și stimă de sine, aspirații educaționale și ocupaționale scăzute) decât elevele și elevii cu caracteristici similare care învață în clase mixte din punct de vedere socio-economic (Coleman 1966). Totodată, politicile anti-segregare au fost justificate și prin prisma faptului că în grupuri mixte se transmit mai rapid și ușor competențe civice necesare într-un sistem democratic funcțional. Desigur, politicile de desegregare au impactul scontat dacă vin la pachet cu politici anti-rasiste și anti-clasiste și cu o logică pedagogică care respinge ideea că școala reprezintă un mediu bazat pe competiție și concurență.

Parte a politicilor egalității de șanse este și ideea de învățământ obligatoriu, statele stabilind că până la un anumit nivel e nevoie de un set de competențe și calificări educaționale pe care ar trebui să le aibă toate tinerele care ies din învățământ. Asta înseamnă că ar trebui să ne uităm și la rezultatele acestora, nu doar la resursele școlilor. Mai concret, putem urmări dacă au competențele aferente fiecărui nivel de studiu sau dacă au părăsit mai devreme învățământul. Multe cercetări cantitative folosesc rezultatele elevilor și elevilor la testări sau examinări, cât și rezultate la nivel de sistem precum abandonul școlar/părăsirea timpurie a școlii, ca *proxy-uri* pentru evaluarea performanței sistemului de învățământ. Studiile OECD sau IEA precum PISA, TIMSS sau PIRLS reprezintă un astfel de exemplu. Aceste organizații au dezvoltat teste de măsurare a competențelor în domenii

considerate fundamentale și universale precum citire și scriere, matematică, știință. În general, aceste rezultate pot fi analizate în funcție de caracteristici socio-familiale. Astfel, în situația în care rezultatele sunt puternic influențate de acestea, se poate considera că școlile nu reușesc să furnizeze oportunități educaționale care să le permită să aibă șanse egale la o educație de calitate. De aici, au pornit numeroase dezbateri privind capacitatea școlii de a diminua impactul mediului familial asupra rezultatelor școlare, situația considerată dezirabilă fiind cea în care școala reușește să compenseze pentru problemele cu care se confruntă elevele și elevii în afara școlii.

Cu toate acestea, impactul reformelor educaționale a fost unul scăzut, așa cum argumentează James Traub (2000) într-o analiză succintă a politicilor care au fost implementate începând cu anii 1960 în Statele Unite ale Americii. Reforme educaționale similare au fost implementate și în România, câteva exemple fiind acordarea de burse sociale, programul cunoscut drept „cornul și laptele”, programe de tip „școala după școală” sau „masă caldă în școli”, măsuri de desegregare pe criterii etnice, organizarea claselor de eleve și elevi alfabetic sau prin tragere la sorți și nu după performanță, resurse educaționale și umane de sprijin pentru diferite categorii de elevi dezavantajați, proiecte de reducere a absenteismului și a abandonului școlar, proiecte dedicate îmbunătățirii calității educației în școlile considerate dezavantajate etc. Și în cazul României, impactul acestora poate fi considerat limitat pe termen lung (Florian și Țoc 2018).

În prezent, așa cum menționam, promovarea echității educaționale de către organizații precum OECD sau Comisia Europeană a devenit *mainstream*, fiind adesea invocat argumentul conform căruia sistemele educaționale organizate în jurul principiului echității contribuie la creșterea economică și nu afectează calitatea învățării (European Commission 2020a). Proiectul „România educată” asumat de Administrația Prezidențială discută, de asemenea, în nenumărate rânduri, despre necesitatea ca reformele și politicile educaționale să pornească de la principiul echității. Printre cauzele care generează eșecul politicilor care promovează echitatea educațională, inclusiv în cazul României, se numără modalitatea în care este înțeleasă calitatea educației, precum și păstrarea caracterului meritocratic al sistemului în termeni de „cine merită” și cine „nu merită”, care ierarhizează

elevele și elevii de timpuriu. De exemplu, o educație de calitate este adesea echivalată cu obținerea rezultatelor de top de către eleve și elevi (atât în școală, cât și la concursuri din afara școlii) și într-o mai mică măsură cu atingerea unui nivel mediu de către un număr ridicat de eleve și elevi. Totodată, în contextul păstrării caracterului meritocratic, măsurile educaționale luate sub umbrela echității sunt acceptate atât timp cât nu distorsionează ierarhiile existente între școli sau elevi. De altfel, singura măsură care a avut acest efect a fost introducerea de locuri dedicate etnicilor romi la licee și la universități, decizie care tinde să fie privită cu reticență la nivelul societății, dar și al școlilor, tocmai pentru că „distorsionează ierarhia” (așadar, este considerată nemeritocratică).

Inechitatea în învățământul românesc

Cauzele structurale care perpetuează inechitatea educațională în România pot fi încadrate în două categorii (Țoc 2018): (1) cele care țin de modalitatea de organizare a sistemului de învățământ și de activitatea propriu-zisă din școală și din clasă, respectiv (2) cele care țin de aspecte din afara sistemului de învățământ precum nivelul de sărăcie și de inegalitate, mediul de rezidență, mediul familial de proveniență (statut ocupațional, nivel de educație, venituri, statut locativ, părinți plecați în străinătate etc.), sau caracteristici precum genul, dizabilitatea, etnia⁴, orientarea sexuală. Cele două se întrepătrund în foarte multe instanțe, de exemplu, vulnerabilitatea socio-economică, respectiv privilegiul socio-economic, se suprapun cu calitatea scăzută, respectiv ridicată a resurselor școlare (inclusiv umane).

În cazul particular al României, este importantă discuția despre reconfigurarea structurii sociale determinată de reforme neoliberale care au favorizat politici ce au susținut un model de capitalism specific economiilor de piață dependente, bazate pe importul de capital, în care investițiile străine directe sunt principala sursă de dezvoltare (Nolke și Vliegthart 2009). În calitate de linie de asamblare pentru produse și servicii concepute în alte țări, România a adoptat modelul forței de muncă ieftină, astfel că, în ultimii 20 de

⁴ În mod particular, în cazul României este vorba despre cetățenii de etnie romă care au fost și continuă să fie discriminați sistematic.

ani, salariul minim și cel mediu au fost printre cele mai scăzute din Europa, permanentizându-se statutul de semi-periferie (Ban 2014; Vincze 2019). Dezvoltarea generată de model a fost inegală, cu o populație salariată care s-a stabilizat în jurul a cinci milioane, fapt care a generat o creștere a inegalităților sociale și o permanentizare a sărăciei, concomitent cu degradarea serviciilor publice (Guga 2019). Dimensiunea teritorială a sărăciei este la rândul ei vizibilă, cauza fiind atât diferențele de dezvoltare între regiuni, cât și între rural și urban. Accesul la locuințe (inclusiv sociale) este redus, iar condițiile de locuire sunt inadecvate pentru o parte semnificativă a populației (Banca Mondială 2014, 2015). Accesul la servicii de sănătate și sănătate mintală (inclusiv servicii primare) este scăzut, iar serviciile sociale acoperă o gamă limitată de nevoi, iar cele furnizate la nivel comunitar sunt cvasi-inexistente (Precupețu și Pop 2017). Nivelul de accesibilitate și de adecvare al prestațiilor sociale și al asigurărilor sociale este scăzut, la fel ca impactul transferurilor sociale asupra reducerii sărăciei (Țoc și Buligescu 2020; Vasile și Dohotaru 2018). Salariații cu venituri mici sunt majoritari, legislația dialogului social din 2011 a îngreunat organizarea salariaților în sindicate (Guga 2019), iar emigrația pentru muncă în Occident a devenit aproape o regulă în foarte multe comunități (Anghel *et al.* 2016). Nu în ultimul rând, discuția despre inechitate educațională trebuie înțeleasă în contextul în care, în România, ratele de inegalitate socială și economică sunt ridicate, diferențele cele mai mari fiind în funcție de mediul de rezidență (urban mare, pe de o parte, respectiv urban mic și rural, pe de altă parte).

În ceea ce privește impactul acestei configurații a societății asupra participării la educație, am arătat anterior că inegalitățile din societate se reflectă în sistemul de învățământ, mediul familial de proveniență fiind unul dintre cei mai importanți factori explicativi pentru rezultatele educaționale ale elevilor și elevilor sau pentru tipul de școală aleasă (Țoc 2018).

În strânsă legătură cu impactul mediului familial de proveniență asupra participării și a rezultatelor școlare este cadrul instituțional al sistemului de învățământ, care, prin modalitatea în care este organizat, favorizează segregarea socio-economică (care adesea se suprapune cu cea etnică) și încurajează competiția între elevi de la vârste scăzute. Rezultatul este adesea o clasificare a unităților școlare (inclusiv prin ierarhizări oficiale)

în școli considerate „bune” sau „performante” și școli etichetate „proaste” sau „neperformante”. În realitate, diferențele sunt date de „compoziția socială și economică a clasei”, fiind în dezavantaj elevele și elevii care provin din familii cu statut socio-economic scăzut (Țoc 2018; Gheba 2021).

Printre aspectele aflate în strânsă legătură cu echitatea educațională este rata de participare în învățământul preșcolar. Calitatea și durata participării în învățământul preșcolar influențează rezultatele școlare ulterioare ale elevilor și elevilor (Van Belle 2016), fiind recunoscute efectele benefice, în special în cazul elevilor și elevilor care provin din medii sociale dezavantajate (Garcia *et al.* 2019). Datele publicate în cel mai recent raport al Comisiei Europene privind educația și formarea (European Commission 2021) ilustrează că în România rata de participare la învățământ preșcolar a copiilor cu vârsta cuprinsă între 3 și 6 ani a fost în anul 2020 de 78,6%, România fiind țara din Uniunea Europeană cu participarea cea mai scăzută (prin comparație, media UE27 a fost de 92,8%). Participarea este mai scăzută în mediul rural față de urban și în rândul romilor față de etnicii români (European Commission 2021).

Un alt fenomen care ilustrează problema inechității educaționale este părăsirea timpurie a școlii (PTȘ), care, în România, este ridicată prin comparație cu standardele UE și este întâlnită în principal în școlile din mediul rural și din urbanul mic. În anul 2021, în ciuda existenței unei Strategii Naționale de Reducere a PTȘ (2015-2020), aproximativ 15,3% dintre tinerii din intervalul 18-24 ani au părăsit timpuriu școala, existând discrepanțe majore între mediul rural, unde rata PTȘ a fost 23,2%, urbanul mic, cu o rată a PTȘ de 13,2%, și urbanul mare, unde rata PTȘ a fost 4,5% (Eurostat, *edat_lfse_30*). Abandonul pe cohortă este de asemenea mai ridicat în mediul rural: 6% dintre elevele și elevii din urban care au început școala în 2011 abandonaseră în 2019, față de 19% în mediul rural (Ministerul Educației 2021).

Rezultatele la testările internaționale PISA 2018 sugerează că aproximativ 40% dintre elevele și elevii de 15 ani nu au competențe de bază aferente nivelului de studiu, iar inegalitățile în funcție de mediul de proveniență sunt foarte ridicate: dacă, dintre elevii dezavantajați socio-economic, 62% au obținut sub nivelul 2 la testele PISA (aferent pragului care măsoară competențe de bază), dintre elevii avantajați socio-economic, numai 19% au obținut scoruri sub nivelul 2 (OECD 2019).

Inclusiv la examenul „cu miză mare”, Evaluarea Națională, probabilitatea ca elevele și elevii din mediul rural să obțină nota 5 este mai mică în comparație cu cei și cele din urban. De exemplu, în anul 2020, 15% dintre elevele și elevii din urban, respectiv 38% din rural au obținut sub nota 5 la Evaluarea Națională (European Commission 2020c). Aspirațiile educaționale sunt de asemenea influențate de statutul socio-economic al familiei, elevele și elevii de 15 ani din medii *dezavantajate* apreciind într-o mai mică măsură că vor urma studii universitare, comparativ cu colegele și colegii din medii *avantajate* (OECD 2019). Nu în ultimul rând, elevele și elevii de etnie romă sunt categoria cea mai dezavantajată în sistemul educațional românesc, aceasta având rate scăzute de participare la toate nivelurile de educație, rate ridicate de abandon școlar (cele din școli segregate având o probabilitate mai ridicată să abandoneze) și se confruntă cu prejudecăți și diverse forme de discriminare (FRA 2018).

Se poate argumenta că sistemul de învățământ a eșuat până în acest moment să ofere oportunități educaționale unui număr semnificativ de elevi, în principal celor care provin din medii socio-economic dezavantajate. Logica meritocratică, axată pe încurajarea competiției și pe premierea performanței, continuă să fie un principiu de bază în organizarea învățământului, fiind ilustrată inclusiv de numărul mare de burse de merit și de alocarea de resurse (inclusiv umane) pentru a obține premii la olimpiade. Mizele mari ale unor examene, precum Evaluarea Națională și Bacalaureatul, încurajează meditațiile private ca mijloc de pregătire, contribuind la creșterea inegalităților. Totodată, acestea produc ierarhii în ceea ce privește competențele și disciplinele care sunt considerate importante, respectiv neimportante. Nu în ultimul rând, regulile de repartizare în învățământul gimnazial (clasa a V-a) la colegiile naționale⁵ încălcă principiul echității, generând segregare socio-economică. În ceea ce privește învățământul preșcolar sau primar, nu există practici prin care să fie descurajată segregarea școlară determinată de cea teritorială/de locuire. În plus, regulile laxe de înscriere/transfer a/al elevelor și elevilor la alte școli

⁵ E vorba de instituțiile care au posibilitatea să organizeze admitere în învățământul gimnazial.

decât cele de rezidență contribuie la un învățământ polarizat, segregat și etichetat pozitiv sau negativ prin împărțirea școlilor în „bune și slabe”.

Sistemul de învățământ s-a aflat în ultimii 30 de ani pe lista instituțiilor care trebuie „reformate”, însă conținutul reformei nu a fost operaționalizat într-o formă concretă. În prima fază, cea a anilor '90, a fost predominant discursul necesității „ieșirii și distanțării de comunism” (Bîrzea 1996), ulterior a fost avansată ideea despre relația dintre educație și dezvoltare economică, educația ajungând discursiv prioritate națională (Bîrzea și Fartușnic 2003). Sigur că, dacă ne uităm în Legea Educației Naționale nr. 1/2011 sau pe Legea Învățământului Preuniversitar nr. 198/2023, se poate observa existența mai multor obiective pe care sistemul de învățământ și le asumă. Cu toate acestea, atât în spațiul public, cât și la nivelul discursului politic, să observă mai degrabă o lipsă de consens în privința scopului, obiectivelor și funcțiilor pe care școala trebuie să le îndeplinească într-o societate democratică de tip capitalist, precum România. Idei precum egalitate de șanse, incluziune socială, transmiterea de competențe civice și despre societate, inclusiv despre cum funcționează sistemul capitalist din perspectiva muncii și a capitalului (Țoc 2022), sunt într-o mică măsură operaționalizate în curriculumul oficial. Deși poate părea banal, este esențial ca toți actorii relevanți din mediul educațional să cunoască și să înțeleagă care e obiectivul unui sistem public de educație în general și eventual pe nivele de studiu. În jurul acestui obiectiv s-ar putea construi programe educaționale, reglementări ale funcționării sistemului, procesul de formare a inițială și continuă a cadrelor didactice, curriculumul ș.a. De altfel, discursul privind echitatea educațională ca valoare fundamentală pe baza căreia ar trebui reformat sistemul de învățământ românesc a devenit foarte frecvent în ultimii ani. Proiectul de țară „România educată”⁶, care reprezintă fundamentul pentru noua lege a educației, promovează principiul echității, argumentând în favoarea „educației incluzive de calitate pentru toată populația de eleve și elevi prin: creșterea accesului la educație a celor proveniți din medii dezavantajate, reducerea ratei de părăsire timpurie a

⁶ Pentru mai multe detalii vezi <http://www.romaniaeducata.eu>, accesat în 15 septembrie 2023.

școlii, programe de reintegrare școlară, pedagogie incluzivă, politici proechitate, servicii de consiliere”⁷.

De altfel, în cadrul proiectului „România educată”, a fost elaborat de către OECD (2020) un *policy brief* pe tema îmbunătățirii echității educaționale în România. Analiza realizată pornește de la aceleași probleme menționate anterior: lipsa competențelor de bază și părăsirea timpurie a sistemului educațional de către un număr mare de eleve și elevi, la care se adaugă un procent semnificativ care nu finalizează învățământul secundar superior. Printre recomandări se numără accentul pe alfabetizarea funcțională, reducerea părăsirii timpurii a școlii și măsuri de sprijin pentru persoanele care au abandonat școala și care vor să își reia studiile. În continuare, amintim o parte dintre măsurile propuse, care au potențialul de a avea un impact asupra reducerii inechității educaționale. Printre acestea se numără o regândire a filosofiei evaluării. În prezent, domină evaluarea sumativă (are loc la finalul învățării), care are un efect direct asupra inechității, astfel că OECD (2020) propune ca accentul să fie mai mult pus pe evaluarea formativă care favorizează accentul pe „judecăți calitative” în defavoarea celor „cantitative” precum notele. De exemplu, este considerat important ca evaluarea în clasă (inclusiv continuă) să fie mai importantă decât evaluările cu miză mare precum Evaluarea Națională. O altă măsură propusă care are potențial de a avea impact asupra echității este setarea de așteptări ridicate pentru toată populația școlară. OECD argumentează că, în prezent, cadrele didactice din România sunt încurajate (prin filosofia de predare și evaluare) să aibă așteptări scăzute pentru diferite grupuri de eleve și elevi sau să se concentreze pe cele mai performante. Printre cauze se numără următoarele (OECD 2020):

- Gruparea timpurie în funcție de abilități (formal, în clase separate sau în școli separate, sau informal, în clasă) și existența unui examen cu miză mare la trecerea de la ciclul secundar inferior (gimnaziu) la ciclul secundar superior (liceu). Acest sistem încurajează competiția pentru a reuși să se intre la cele mai „bune” licee, iar cadrele didactice tind să se concentreze pe elevele și elevii cu note mari care au șanse să ajungă

⁷ Citatul este preluat din descrierea proiectului – vezi aici: <http://www.romaniaeducata.eu/despre/>, accesat în 15 septembrie 2023.

licee prestigioase și mai puțin pe elevele și elevii cu note mici care adesea sunt direcționate/ți către învățământul profesional. Recomandarea OECD este de a regândi mecanismele de înscriere în învățământul secundar-superior.

- Reputația pozitivă adusă de rezultatele la olimpiade și la alte concursuri școlare, care, împreună cu sporurile salariale, încurajează cadrele didactice să se concentreze pe elevele și elevii cu performanțe. Recomandarea OECD este de a stopa premiarea cadrelor didactice pentru rezultatele elevelor și elevilor cu rezultate bune și încurajarea acestora de a-și asuma noi roluri și responsabilități.
- Evaluarea școlilor sau a cadrelor didactice se face în general prin analiza rezultatelor elevelor și elevilor la examenele naționale și la concursurile școlare, ceea ce încurajează managementul școlii și cadrele didactice să se concentreze pe obținerea de medii mari la examinările naționale și pe participări la olimpiade⁸. Recomandarea OECD este de a stopa practica utilizării rezultatelor Evaluării Naționale de la finalul clasei a VIII-a pentru a evalua și ierarhiza școlile, fiind necesară contextualizarea rezultatelor școlare la mediul social din care provin elevele și elevii.

O altă măsură cu un potențial impact asupra echității este reducerea segregării școlare care influențează negativ în principal elevele și elevii care provin din medii dezavantajate. Această categorie ajunge să fie alocată în școli considerate dezavantajate, aspect care generează efectul de neimplicare/deconectare în procesul educațional (OECD 2020). Măsurile de desegregare propuse de OECD au în vedere regândirea modalității de repartizare în școală, inclusiv prin arondarea la aceeași școală a unor străzi din cartiere cu caracteristici socio-economice diferite. Promovarea echității e promisă și de noua lege a educației care sugerează că va avea în centru „bunăstarea elevelor și elevilor și creșterea calității și echității în sistem”⁹.

⁸ Independent de analiza OECD, pot fi incluse aici și situațiile în care există eleve și elevi care sunt descurajate/ți să se înscrie la Evaluarea Națională pentru a nu scădea rata de promovabilitate și media pe școală.

⁹ Citat din ministra educației (2022) accesibil la: <https://www.edupedu.ro/ministrul-educatiei-ligia-deca-le-transmite-parintilor-ca-nu-vor-exista-schimbari-bruste-in-sistem->

Însă, fără schimbări fundamentale de viziune în legătură cu scopul educației și cu rezultatele dorite de la sistemul de învățământ, precum și fără o regândire a logicii competitive pe care e construit sistemul în acest moment, e mai probabil ca inechitățile în educație să se perpetueze.

Putem spune că populația României conștientizează probleme ce țin de asigurarea echității în educație. De exemplu, în ceea ce privește percepția populației adulte intervievate în cadrul studiului FES din 2021 (vezi și Tufiş 2022), se poate observa faptul că mai mult de jumătate (29% – foarte mare măsură și 25% – mare măsură) apreciază că sistemul de învățământ românesc îi avantajează mai mult pe copiii din familii înstărite. Respondenții proveniți din mediul rural, cu un nivel mai scăzut de educație (liceu sau mai puțin), care își estimează venitul ca fiind insuficient pentru strictul necesar sau care au experiență de migrație, apreciază într-o mai mare măsură că sistemul educațional îi avantajează pe copii din familii înstărite. De asemenea, aproape jumătate (18% – foarte mare măsură și 30% – mare măsură) consideră că sistemul educațional românesc nu încurajează cei mai buni și talentați elevi. Totodată, pe lângă factori precum efortul elevilor și elevilor, dotarea școlii sau calitatea cadrelor didactice, cea mai mare parte din populația României consideră că meditațiile particulare, interesul familiei și resursele financiare ale familiei sunt importante sau foarte importante pentru succesul elevilor și elevilor la școală. Acest fapt sugerează că o parte semnificativă din populație evaluează sistemul de învățământ ca fiind mai degrabă inechitabil și ne-meritocratic.

La nivelul discursului public, echitatea este deseori asociată cu performanța, calitatea și „meritocrația”, fără ca ideile sau politicile menționate să încorporeze acest principiu. De exemplu, un ministru al educației, discutând despre introducerea admiterii în clasa a IX-a la liceele cu statut de colegiu național în contextul noii legi a educației, a afirmat că admiterea este o măsură care „introduce un echilibru între echitate și excelență”. În aceeași discuție despre admitere, a fost vehiculată ideea ca liceele să poată înscrie în clasa a IX-a elevele și elevii care au luat premii la olimpiade fără examen și fără a ține cont de rezultatele la Evaluarea Națională

si-orice-modificare-relevanta-va-fi-anuntata-din-timp-legile-vor-viza-bunastarea-elevilor-si-crest/), accesat în 15 septembrie 2023.

sau de notele din gimnaziu, formându-se astfel „clase de excelență”. De asemenea, s-a menționat ideea că vor fi alocate resurse pentru a identifica și promova persoane care sunt capabile de excelență și de pregătire pentru loturile olimpice. Similar, în dezbaterile publice referitoare la acordarea burselor de merit primilor 30% elevi dintr-o clasă, fără praguri de medie, reacțiile unei părți din societatea civilă au utilizat termenul „inechitabil” pentru a descrie situația în care o elevă sau un elev cu nota 8 dintr-o clasă va lua bursă de merit, pe când o altă persoană cu nota 9,60 din altă clasă nu va lua bursă. Or, o astfel de măsură poate fi considerată una care respectă principiul echității (pe lângă cel al meritului înțeles prin progresul elevelor și elevilor la clasă), întrucât rezultatele școlare sunt puternic influențate de resursele de capital educațional, social și economic ale familiei. Echitatea presupune ca unitățile de învățământ să se concentreze pe transmiterea de competențe de nivel mediu pentru un număr cât mai mare de copii, mai degrabă decât pe sprijinirea elevelor și elevilor cu cele mai mari performanțe, care au capacitatea de a obține de rezultate excepționale. De asemenea, pentru un învățământ centrat pe principiul echității, resursele trebuie distribuite pentru a sprijini mai degrabă elevele și elevii care provin din medii dezavantajate. Mai mult, admiterea în învățământul liceal va tinde să selecteze elevele și elevii care provin preponderent din medii sociale avantajate, adică vor fi licee segregate care încalcă principiul echității.

Așadar, așa cum am menționat anterior, termeni precum echitate și egalitate de șanse sunt adesea întâlniți în discursul elitelor politice, însă nu și în politicile publice (Iosifescu 2021). Fostul director ARACIP argumentează că sistemul de învățământ românesc este segregat și inechitabil, în sensul în care factori precum familia influențează într-o mai mare măsură parcursul educațional decât școala, iar perioada pandemiei a accentuat această problemă. Cu toate acestea, Ministerul Educației nu colectează date care sunt relevante pentru a înțelege inechitățile și pentru a promova ulterior politici care să promoveze un învățământ echitabil. De exemplu, nu există mecanisme de monitorizare a elevelor și elevilor în situație de abandon școlar sau de risc de abandon școlar, nu există o listă a școlilor defavorizate și a varietății de situații care fac ca o școală să fie defavorizată (compoziție socio-economică sau nivel de sărăcie, segregare

etnică, resurse școlare insuficiente, lipsă transport școlar, număr insuficient de eleve și elevi etc.) și nici a comunităților defavorizate deservite de școli. Totodată, potrivit lui Iosifescu (2021), nici datele existente nu sunt folosite pentru a fundamenta politici care promovează echitatea. De exemplu, școlile care au avut eleve și elevi cu rezultate slabe la Evaluarea Națională nu au fost sprijinite prin politici menite să îmbunătățească rezultatele elevilor și elevilor, programul masă caldă în școli este la stadiul de pilotare încă din 2016. De asemenea, nu s-au mai colectat informații privind ocupația părinților, fiind invocate reglementările GDPR, fapt care anulează șansele de a obține informații despre rezultatele elevilor și elevilor, defalcate în funcție de statutul socio-ocupational al părinților.

Discuție

Acest capitol și-a propus să genereze o mai bună înțelegere asupra conceptului de echitate educațională și să descrie elementele care fac ca sistemul de învățământ românesc să fie inequitabil. Analiza prezintă, pe de o parte, dificultățile cu care se confruntă sistemul educațional, ținând cont de situațiile socio-economice în care se află o parte semnificativă dintre copii și tineri. De altfel, sărăcia în rândul copiilor este printre cele mai ridicate din Europa. Pe de altă parte, capitolul de față prezintă problemele sistemului de învățământ care țin de modalitatea de organizare a acestuia și se raportează critic la discursul public care promovează echitatea, dar care nu se regăsește și la nivel de politici.

Ideea de bază a conceptului de echitate educațională provine din studiile de specialitate realizate începând cu anii '60, care sugerau că școlile nu reprezintă instituții neutre, ci favorizează copiii celor care au putere, respectiv îi defavorizează pe cei mai dezavantajați membri ai societății. Astfel, s-a vehiculat ideea că un învățământ echitabil este cel care (1) recunoaște atât aspectele istorice (cele mai multe pot fi considerate nedreptăți istorice) care au generat inegalități sociale, cât și aspectele socio-economice specifice modelului economic capitalist și (2) își propune să atenueze prin politici publice aceste inegalități.

În mod ideal, un sistem de învățământ public echitabil este unul în care: impactul mediului familial de proveniență asupra parcursului educațional este scăzut; distribuția elevilor și elevilor în școli și în clase se face după principiul diversității și heterogenității; din punct de vedere didactic, elevii colaborează cât mai mult și învață unii de la ceilalți; principiul competiției utilizat în principal în învățământul pre-universitar nu este un scop în sine, cel mult este utilizat contextual; diferențele dintre școli în privința rezultatelor școlare sunt scăzute și nu se fac ierarhizări între școli în funcție de reputație; etichetarea școlilor ca performante, respectiv neperformante ar trebui evitată, la fel și în cazul elevilor și elevelor; un nivel mediu de competențe este atins de toată populația de eleve și elevi; învățământul obligatoriu este finalizat de toată populația cu vârstă școlară, aceasta având în același timp cel puțin un nivel minim de competențe; este oferit sprijin pentru eleve și elevi pentru participare școlară și, în mod particular, este facilitată tranziția de la un ciclu de învățământ la altul; este sprijinită participarea în învățământul preșcolar; elevele și elevii nu abandonează timpuriu sistemul educațional.

Deși la nivel discursiv este menționat deseori principiul echității, politicile publice care promovează echitatea sunt puține sau au avut un impact redus. Putem spune că sistemul de învățământ românesc a eșuat în a oferi oportunități educaționale reale tuturor elevilor și elevilor, în contextul transformărilor economice și sociale din ultimii 30 de ani, în urma cărora s-a configurat o societate profund polarizată. Practic, inegalitățile din societate au fost reproduse prin sistemul de învățământ, persoanele care au „beneficiat” cel mai mult fiind elevii din familii cu resurse economice și sociale, iar principalii „pierzătoari” – cei care provin din familii dezavantajate.

Mai mult, pentru elevele și elevii din familii sărace, sistemul de învățământ nu este perceput ca o instituție prin care este posibilă întreruperea cercului reproducerii intergeneraționale a sărăciei.

Așadar, rezultatele sistemului educațional românesc sunt modeste: ratele de abandon școlar timpuriu sunt mult prea ridicate raportat la standardele unor societăți dezvoltate¹⁰; un procent ridicat de eleve și elevi din sistem sau de persoane care au ieșit din sistem nu dețin competențe de

¹⁰ De altfel, impactul Strategiei de Reducere a PTS 2015-2020 a fost scăzut (Borș 2020).

bază; există discrepanțe majore între ratele de participare (de la învățământul preșcolar până la cel liceal și universitar) între copiii din mediul rural și urban, precum și inegalități în privința rezultatelor elevelor și elevilor în funcție de mediul de rezidență; participarea la educație și rezultatele elevelor și elevilor de etnie rome sunt mult mai scăzute decât ale elevelor și elevilor de etnie română, existând puține măsuri care să adreseze discriminarea sistemică la care acestea au fost și continuă să fie expuse. În același timp, învățământul continuă să fie organizat după o logică fals meritocratică, elevii fiind puși să concureze pentru note și pentru acces la școli cu reputație bună sau pentru a evita școlarizarea în școlile cu reputație proastă. Segregarea academică și accentul pus pe excelență continuă să dicteze modalitatea de înscriere și de repartizare în școli și, uneori, în clase. Școlile și elevele/elevii primesc etichete „bun-rău” lucru care influențează aspirațiile acestora. Nu în ultimul rând, evaluarea pe bază de examene cu miză mare determină elevele și elevii cu posibilități financiare să se pregătească în privat și implicit să aibă mai multe șanse de reușită. Totodată, miza mare a celor două examene, Evaluarea Națională și Bacalaureatul, determină părinții, elevele, elevii și cadrele didactice să ierarhizeze și să prioritizeze disciplinele incluse la aceste examinări și competențele aferente¹¹.

Recomandări

În contextul hegemoniei ideilor neoliberale la nivel global, sistemele de învățământ, inclusiv cel românesc, sunt organizate după principiile pieței de tip capitalist, iar principalele deziderate deseori menționate sunt de a pregăti absolvenții pentru piața muncii și de a crea piețe private în sistem sau în jurul sistemului. Totodată, sistemul e văzut ca o piață neutră pe care școlile și elevele/elevii concurează, fiind ulterior ierarhizate după principii aparent meritocratice în pierzătoare și câștigătoare, excluziunea socială fiind exacerbată. Școlile devin echivalentul unor companii care concurează pentru a obține performanțe și a atrage elevele și elevii cu cea mai înaltă pregătire,

¹¹ Cu alte cuvinte, e destul de probabil să existe situații în care elevele și elevii care finalizează clasa a XII-a să aibă competențe foarte bune la matematică și informatică, dar să nu aibă deloc competențe civice.

iar elevii sunt percepuți drept consumatori mai degrabă decât cetățeni. Totodată, în termenii lui Apple (2001) are loc o „modernizare conservatoare” a învățământului, care nu doar că pregătește elevii pentru piața muncii, ci îi socializează în ideea de competiție ca fenomen natural, cu câștigători și pierzători la fel de naturali și cu rezultate care sunt efectul alegerilor și eforturilor individuale (Gandin 2007). Astfel, se conturează o concepție îngustă cu privire la scopurile învățământului într-o societate ce se dorește a fi democratică, incluzivă, coezivă, solidară, axată pe promovarea dreptății sociale și care veghează asupra respectării drepturilor omului, inclusiv a drepturilor sociale ale unor categorii diverse de indivizi.

Într-o societate polarizată precum România, un imaginar politic alternativ la cel neoliberal trebuie să pornească de la un set de politici care să vizeze reducerea inechităților sociale și educaționale. Aceste politici ar trebui să aibă în vedere în principal schimbarea de viziune a sistemului de învățământ românesc ale cărui valori (explicite și tacite) sunt în acest moment promovarea competiției între elevi și încurajarea celor mai performanți pentru obținerea unor rezultate excepționale. O nouă viziune ar presupune aspecte precum: concentrarea școlilor pe transmiterea de competențe medii, pe învățarea colaborativă în medii educaționale diverse din punct de vedere socio-economic; diversificarea competențelor, astfel încât ce se transmite în școală să devină mai relevant decât, de exemplu, pregătirea individuală pentru examene cu miză mare; eliminarea comparării și ierarhizării școlilor publice în funcție de rezultate la evaluări cu miză mare și introducerea valorii adăugate produse de școală în discuțiile despre impactul școlii asupra elevilor și elevilor; eliminarea sau reducerea substanțială a ponderii notelor obținute la examene cu miză mare care ierarhizează socio-economic elevii și ulterior îi școlarizează segregat în licee etichetate drept bune sau slabe. Totodată, deși este necesară asumarea, nu doar la nivel discursiv, a transformării sistemului public de învățământ românesc într-unul mai echitabil, apreciem că nu trebuie pusă presiunea doar pe sistemul educațional, fiind necesare măsuri și în alte sectoare care să facă societatea mai echitabilă în ansamblul ei. De altfel, se pune întrebarea: cât poate face școala într-o societate extrem de polarizată, cu un stat care își asumă puține funcții sociale? Deși răspunsul e că școala nu poate schimba

major felul în care arată structura socială, instituțiile educaționale pot să își asume obiective specifice de transmitere a unor competențe pentru toată populația de eleve și elevi, cu planuri strategice asumate și implementate. Însă chiar și cu o școală implicată în comunitate care furnizează servicii publice de calitate nu poate rezolva singură problemele socio-economice în absența unor politici economice și sociale care să aibă impact asupra familiilor copiilor. Totodată, deși necesare, accentul pus doar pe programele care au ca obiectiv sprijinirea în mod particular a categoriilor dezavantajate socio-economic nu sunt suficiente. Politicile bazate pe echitate care vizează doar școlile considerate dezavantajate face ca problema să nu mai fie considerată sistemică, ci să țină de un procent de școli care, dacă sunt sprijinite, „le vor prinde din urmă pe cele performante”, responsabilitatea reducerii diferențelor revenind școlilor, lucru indezirabil. De exemplu, programe de tip „școală după școală” și „masă caldă”, precum și alte programe educaționale implementate doar în școli care școlarizează într-o manieră segregată eleve și elevi din medii dezavantajate nu vor rezolva pe termen lung problema rezultatelor slabe ale acestora. Ele vor continua să aibă o reputație negativă și să fie ocolite de către familiile cu posibilități materiale și sociale prin transferul către alte unități școlare.

Printre soluțiile care pot transforma sistemul de învățământ într-unul mai echitabil în contextul problemelor sociale din România se numără aspecte precum:

- Investiții în învățământul public de bază, care presupun alocarea a cât mai multor resurse în învățământul preșcolar, primar și gimnazial, inclusiv creșterea salariilor pentru a face atractive profesiile de educator, învățător și profesor. Totodată, pot fi oferite stimulente pentru cadrele didactice calificate care lucrează în școli din zone dezavantajate. Furnizarea unei educații de calitate la nivel preșcolar și primar crește probabilitatea dobândirii de competențe în gimnaziu și liceu.
- Regândirea sistemului de formare inițială și continuă cu accent pe promovarea măsurilor care promovează echitatea, inclusiv pregătirea pentru a lucra cu eleve și elevi din medii dezavantajate socio-economic

sau cu eleve și elevi care se confruntă cu discriminarea istorică precum cele și cei de etnie romă, uneori aflate în situație de abandon școlar.

- Regândirea sistemelor de repartizare în școli primare, gimnaziale și în licee, astfel încât populația școlilor să fie cât mai eterogenă din punct de vedere socio-economic până la finalizarea liceului. Evitarea segregării socio-economice și etnice, împreună cu axarea pe strategii didactice de colaborare în clasă au ca efect creșterea nivelului mediu de competențe pentru toată populația de eleve și elevi.
- Politici sociale care au ca beneficiari direcți copiii, cât și familiile acestora. Ele pot fi atât la nivel de școală (prin programe sociale educaționale), cât și la nivel de comunitate sau de familie. În prezent, în România, impactul transferurilor sociale asupra reducerii sărăciei este insignifiant, iar gradul de adecvare, acoperire și absorbție al beneficiilor sociale sunt foarte scăzute, fiind necesară regândire criteriilor de alocare.
- Acordarea de burse sociale (cu valoare mai mare) pe criterii mai incluzive, care să permită cuprinderea unui număr mai ridicat de beneficiari.
- Creșterea rolului comunitar al școlii prin colaborarea cu alte servicii publice de la nivel local, înțelegerea problemelor prin promovarea proiectelor de cercetare aplicată și asumarea rezolvării unora dintre ele prin programe educaționale. În paralel, e necesară clarificarea scopului și obiectivelor educației la diferite nivele ale învățământului pentru toți actorii relevanți și o regândire a managementului școlilor astfel încât să răspundă mai clar scopurilor educației.
- Regândirea sistemelor de evaluare astfel încât să evalueze progresul elevelor și elevilor, dar și impactul școlii asupra acestora, un accent mai mare pe cooperare decât pe competiție și impunerea unui standard minim de calitate pentru toate școlile este esențial (inclusiv prin politici care să elimine etichetele negative pe care le au unele școli). În final, un sistem public de educație care se ghidează după principiile echității trebuie să se asigure că fiecare copil are acces la educație de calitate în școli care nu se limitează doar la transmiterea de informații ci își asumă rolul de a promova cunoaștere științifică, civică și politică, precum și competențe de bază pentru toată populația școlară.

Bibliografie

- ANGHEL, Remus, BOTEZAT, Alina, COȘCIUG, Anatolie, MANAFI, Ioana, ROMAN, Monica. 2016. *International Migration, Return Migration, and their Effects: A Comprehensive Review on the Romanian Case*. IZA Institute of Labor Economics, Discussion Paper Series No. 10445
- APPLE, Michael, BALL, Stephen, GANDIN Luis Armando (eds.). 2010. *The Routledge International Handbook of the Sociology of Education*. New York: Routledge.
- APPLE, Michael. 2001. *Educating the Right Way, Markets, Standards, God, and Inequality*. New York & London: Routledge.
- BALLARINO, Gabriele, BRATTI, Massimiliano, FILIPPIN, Antonio, FIORIO, Carlo, LEONARDI, Marco, SCERVINI, Francesco. 2014. „Increasing Educational Inequalities?” În *Changing Inequalities in Rich Countries: Analytical and Comparative Perspectives*, ed. de Wiemer Salverda et al. Oxford: Oxford University Press, pp. 121-145.
- BANCA MONDIALĂ. 2015. *Atlasul zonelor rurale marginalizate și al dezvoltării umane locale din România*, http://www.mmuncii.ro/j33/images/Documente/Minister/F6_Atlas_Rural_RO_23-Mar2016.pdf. Accesat în 15 septembrie 2023.
- BANCA MONDIALĂ. 2014. *Atlasul zonelor urbane marginalizate din România*, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/857001468293738087/pdf/882420WP0P1430085232B00OUO0900Atlas.pdf>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFÎȘ, Claudiu. 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/-bukarest/19247.pdf>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- BENADUSI, Luciano. 2002. *Equity and Education. A Critical Review of Sociological Research and Thought*. În *Pursuit of Equity in Education Using International Indicators to Compare Equity Policies*, ed. de Walo Hutmacher, Douglas Cochrane and Norberto Bottani. New York, Boston, Dordrecht, Londra, Moscova: Kluwer Academic Publishers, pp. 25-64
- BÎRZEA, Cezar, FARTUȘNIC, Ciprian. 2003. *Reforming the Romanian System of Education. The Agenda Ahead*. În *Change Forces in Post-Communist Eastern Europe. Education in Transition*, ed. de Eleoussa Polyzoi, Michael Fullan, John Anchan. Londra, New York: Routledge, pp. 74-93.
- BÎRZEA, Cezar. 1996. „Educational Reform and Power Struggles in Romania”. *European Journal of Education*, vol. 31, pp. 97-107.

- BORȘ, Octavia. 2020. „Prioritățile Strategiei privind părăsirea timpurie a școlii problematizate în relație cu evoluția participării școlare în 2008-2018”. *Calitatea vieții*, vol. 31, nr. 2, pp. 115-135.
- BROWN MCNAIR, Tia, BENSIMON, Estela Mara, MALCOM-PIQUEUX, Lindsey. 2020. *From Equity Talk to Equity Walk. Expanding Practitioner Knowledge for Racial Justice in Higher Education*. Hoboken: Jossey-Bass.
- BRUNELLO, Giorgio, CHECCHI, Daniele. 2007. „Does School Tracking Affect Equality of Opportunity? New International Evidence”. *Economic Policy*, vol. 22, nr. 55, pp. 781-783.
- EUROPEAN COMMISSION. 2020a. *Equity in School Education in Europe: Structures, Policies and Student Performance. Eurydice Report*, <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/equity-school-education-europe>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- EUROPEAN COMMISSION. 2020b. *Equity in School Education in Europe: Structures, Policies and Student Performance. Eurydice Brief*, <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/eurydice-brief-equity-school-education-europe>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- EUROPEAN COMMISSION. 2020c. *European and Training Monitor 2019*, https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/document-library-docs/et-monitor-report-2019-romania_en.pdf. Accesat în 15 septembrie 2023.
- EUROPEAN COMMISSION. 2021a. *Education and Training Monitor: Romania*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- FLORIAN, Bogdan, ȚOC, Sebastian. 2018. „What Happens to Policies When Assuming Institutions? A Short Story about Romania’s Never-ending Educational Reform”. *European Education*, vol. 50, nr. 4, pp. 320-335.
- FRA. 2018. *Second European Union Minorities and Discrimination Survey. Roma – Selected Findings*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- GANDIN, Luis Armando. 2007. „The Construction of the Citizen School Project as an Alternative to Neoliberal Educational Policies”. *Policy Futures in Education*, vol. 5, nr. 2, pp. 179-193.
- GARCIA, Jorge Luis, HECKMAN, James J., LEAF, Duncan Ermini, PRADOS, María José. 2019. „Quantifying the Life-Cycle Benefits of an Influential Early Childhood Program”. *Journal of Political Economy*, vol. 128, nr. 7, pp. 250-251.
- GHEBA, Andreea. 2021. „Tranziția inechitabilă către sistemul liceal. Studiu de caz: admiterea la liceu în București, România”. *Sociologie românească*, vol. 19, nr. 2, pp. 9-44.

- GUGA, Ștefan. 2019. *Situația Salariaților din România – studiu anual 2018-2019*. Syndex România, https://www.syndex.ro/sites/default/files/files/pdf/2019-06/Situația%20salariaților%20din%20-România%20%282019%29_0.pdf. Accesat în 15 septembrie 2023.
- HIPPE, Ralph, ARAÚJO, Luísa, DA COSTA, Patrícia Dinis. 2016. *Equity in Education in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- JORDAN, Will J. 2010. „Defining Equity: Multiple Perspectives to Analyzing the Performance of Diverse Learners”. *Review of Research in Education*, vol. 34, nr. 1, pp. 142-178.
- LEVIN, Ben. 2003. *Approaches to Equity in Policy for Lifelong Learning*. A paper commissioned by the Education and Training Policy Division, OECD, for the Equity in Education Thematic Review, <https://www.oecd.org/education/school/38692676.pdf>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- MARKS, Gary N., CRESSWELL, John, AINLEY, John. 2006. „Explaining Socioeconomic Inequalities in Student Achievement: The Role of Home and School Factors”. *Educational Research and Evaluation*, vol. 12, nr. 2, pp. 105-128.
- MINISTERUL EDUCAȚIEI. 2021. *Raport privind starea învățământului preuniversitar din România 2019-2020*, https://www.edu.ro/sites/default/files/_fi%C8%99iere/Minister/2020/Transpa-renta/Stare%20invatamant/Stare%20preuniversitar_rev_5.07.2021.pdf. Accesat în 15 septembrie 2023.
- NOLKE, Andreas, VLIEGENTHART, Arjan. 2009. „Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe”. *World Politics*, vol. 61, nr. 4, pp. 670-702.
- OECD. 2019. *PISA 2018 Results: Combined Executive Summaries*. Volume I, II, III. OECD Publishing.
- OECD. 2007. *No More Failures: Ten Steps to Equity in Education*. Education and Training Policy. OECD Publishing.
- OECD. 2020. *Improving Educational Equity in Romania*. OECD Education Policy Perspectives, No. 4, http://www.romaniaeducata.eu/wp-content/uploads/2020/01/3_Improving-Educational-Equity-in-Romania_with_infographic.pdf. Accesat în 15 septembrie 2023.
- PRECUPEȚU, Iuliana, POP, Cosmina. 2017. „Pentru o abordare socială în domeniul sănătății. Factori structurali ai determinării stării de sănătate”. *Calitatea vieții*, vol. 28, nr. 3, pp. 219-242.
- RUDLING, Emily S., EMERY, Sherridan, SHELLEY, Becky, DE RIELE, Kitty, WOODROFFE, Jessica, BROWN, Natalie. 2023. *Education and Equity in Times of Crisis. Learning, Engagement and Support*. Londra: Palgrave Macmillan.

- TAN, Cheng Yong, PENG, Baiwen, LYU, Meiyan. 2019. „What Types of Cultural Capital Benefit Students’ Academic Achievement at Different Educational Stages? Interrogating the Meta-analytic Evidence”. *Educational Research Review*, nr. 28, pp. 1-11.
- TRAUB, James. 2000. „What No School Can Do”. *New York Times Magazine*, nr. 16, pp. 52-57.
- TUFIȘ, Claudiu. 2022. „Educația și sănătatea: ce putem cerere de la două sisteme aflate în subdezvoltare cronică?”. În *Atitudini și valori de tip progresist în România. Studiu FES*, ed. de Gabriel Bădescu, Sorin Gog, Claudiu Tufiș, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- ȚOC, Sebastian, BULIGESCU, Bianca. 2020. „Impactul politicii de acordare a ajutorului social pentru asigurarea venitului minim garantat asupra reducerii sărăciei în România”. *Sociologie Românească*, vol. 18, nr. 1, pp. 63-88.
- ȚOC, Sebastian. 2018. *Clasă și educație. Inegalitate și reproducere socială în învățământul românesc*. București: Pro Universitaria.
- ȚOC, Sebastian. 2022. *Tinerii și piața muncii din România. Provocări, așteptări și cunoașterea drepturilor la locul de muncă*. Raport Asociația Politeia, <https://politeia.ro/wp-content/uploads/2022/11/Studiu-politeia-tinerii-si-piata-muncii.pdf>. Accesat în 15 septembrie 2023.
- UNESCO. 2017. *A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education*.
- VAN BELLE, Janna. 2016. *Early Childhood Education and Care (ECEC) and Its Long-Term Effects on Educational and Labour Market Outcomes*. Research Report. Rand Europe.
- VASILE, Mihai, DOHOTARU, Adrian. 2018. „Ajutoarele sociale în România – între mit și realitate”. În *Stânga și agenda socială a României*, ed. de Mihai Caradaică și Victoria Stoiciu. București: Tritonic.
- VINCZE, Enikő. 2019. „Three Decades After. Advancing Capitalism and the (Re)production of Romania’s Semi-peripherality”. *Studia UBB Sociologia*, vol. 64, nr. 2, pp. 141-164.

Diferențe de gen în orientarea politică în România: cum se plasează femeile pe axa politică stânga-dreapta

În prezent, în statele industriale dezvoltate se constată o pondere mai mare a femeilor care se identifică politic ca fiind de stânga, în comparație cu bărbații, după ce, până în anii '70-'90, ponderea femeilor care se declarau de dreapta era mai mare. Migrarea ideologică a femeilor din Occident de la dreapta la stânga politică s-a produs în principal ca urmare a unui proces de secularizare și de modernizare.

În acest articol, analizez datele culese prin sondajul telefonic realizat de institutul CCSAS în octombrie-decembrie 2021, pentru a vedea care este situația în România. Voi arăta că, deși ponderea celor care se declară de stânga este mai mică decât a bărbaților, totuși, femeile au într-o mai mare măsură atitudini și valori favorabile politicilor sociale, de intervenție a statului și de protejare a persoanelor vulnerabile – copii, vârstnici, persoane fără locuințe, șomeri. Voi interpreta și datele care arată că un procent semnificativ al femeilor a răspuns „nu știu” cu privire la poziționarea stânga-dreapta. Nu în ultimul rând, voi arăta că susținerea unor politici sociale, de intervenție a statului, s-a transpus în unele țări din Europa Centrală și de Est în regimuri conservatoare, de dreapta, apropiate Bisericii, prin urmare răspunsul la neoliberalism nu este întotdeauna o guvernare socialistă, pro-egalitaristă și emancipatoare pentru femei.

Ce înseamnă axa stânga-dreapta în contextul actual

Identificarea pe axa stânga-dreapta politică este o modalitate convențională de a simplifica și de a compara realități complexe (Mair 2007), un instrument eficient de comunicare între forțele politice, mass-media și electorat și, totodată, un instrument de orientare a alegătorilor în interpretarea fenomenelor politice și în luarea deciziilor (Fuchs și Klingemann 1990, apud Mair 2007; Freire 2008). Încă de la începutul utilizării sale, în 1789, în timpul Revoluției franceze, axa se referea la locul ocupat de parlamentari în Adunarea Națională: cei plasați la dreapta erau apărătorii *status quo*-ului, loiali monarhiei, iar la stânga erau republicanii, care cereau abolirea monarhiei.

În acest sens, axa stânga-dreapta a fost folosită drept scurtătură pentru a ajuta la orientarea în complexitatea realității politice. Schematizarea stânga-dreapta reprezintă o cale de a sistematiza valorile împărtășite de actori politici și de partide diferite. Definirea a ce înseamnă *stânga* și ce înseamnă *dreapta* s-a transformat de-a lungul timpului și diferă de la o regiune la alta. Până la jumătatea secolului al XX-lea, principala referință pentru poziționarea pe axa stânga-dreapta a fost *clasa*, alegătorii din clasa muncitoare orientându-se spre stânga reprezentată de partide socialiste, social-democrate și comuniste, iar clasa de mijloc – spre partide conservatoare și populare (Mair 2007; Piurko *et al.* 2011).

Începând cu anii '80, asocierea cu *clasa* n-a mai fost pregnantă, ca urmare a interferării cu alți factori socio-economici (Mair 2007). Inegalitățile sociale nu au dispărut, din contră, ele s-au adâncit și continuă să influențeze ideologic. Pentru unii autori, poziția față de chestiunea inegalității/egalității este definitorie pentru a trasa axa stânga-dreapta: stânga militează pentru mai multă egalitate, dreapta pentru acceptarea ierarhiilor și inegalităților (Bobbio 1995). Prin urmare, deși *clasa* nu mai este atât de definitorie în orientarea ideologică stânga/dreapta, ea nu și-a pierdut din importanță (Inglehart 1985; Freire 2008).

Pe lângă „egalitate”, alte concepte-cheie sunt asociate în prezent cu o ideologie de stânga în Vest (solidaritatea, internaționalismul, progresul, reforma), în timp ce dreapta politică se asociază cu respectul pentru autoritate, ierarhie, ordine, tradiție, naționalism (Heywood 2000). *Religia* a

fost și rămâne în statele occidentale un puternic factor predictiv socio-demografic al poziționării ideologice de dreapta, întrucât este strâns legată de valorile conservatoare și de păstrarea tradițiilor. În schimb, persoanele care se identifică cu o ideologie de stânga „dau o mai mare prioritate luptei împotriva inegalităților, susțin un rol mai mare al statului în economie și în societate, prețuiesc mai mult egalitatea decât libertatea, acordă mai puțină importanță lui Dumnezeu în viața lor, sunt mai înclinate să sprijine liberalizarea avortului, conferă un sprijin mai mare egalității de gen și drepturilor minorităților, tind să fie mai preocupate de mediu și mai predispuse să înfățișeze atitudini post-materialiste” (Freire 2008, 189).

Distincția stânga-dreapta în Europa Centrală și de Est

În țările din Europa Centrală și de Est, regimurile comuniste și tranziția către economia de piață au creat confuzii în înțelegerea dimensiunii stânga-dreapta și a valorilor asociate cu aceste orientări (Markowski 1997; Thorisdottir *et al.* 2007; Piurko *et al.* 2011). În timp ce în Europa de Vest o ideologie de stânga este asociată cu dorința de schimbare, de progres și de promovare a egalității sociale, în Europa Centrală și de Est, orientarea de stânga s-a manifestat prin conservatorism și rezistență la transformările capitaliste. După căderea regimurilor comuniste, partidele politice din țările est-europene s-au aliniat formal la diviziunea dreapta-stânga din Vest: partidele social-democrate și socialiste s-au auto-încadrat sau au fost încadrate la stânga, în timp ce partidele liberale și cele populare – la dreapta. În timp ce în țările vestice dreapta este conservatoare și, nu de puține ori, reacționară, iar stânga este progresistă, pro-schimbare, în Europa Centrală și de Est schimbarea a fost cerută de partidele de dreapta, care au militat pentru desprinderea de principiile egalitariste din comunism și pentru promovarea competiției, a economiei capitaliste și pentru reducerea implicării statului în afacerile interne.

În general, partidele de stânga au fost văzute ca partide care se opun reformelor sociale și economice (Mair 2007), chiar dacă, în realitate, au susținut de multe ori politici de austeritate la fel de dure sau mai dure decât partidele politice de dreapta (Tavits și Letki 2009). Diviziunea stânga-

dreapta, asumată oficial de partidele politice, nu s-a regăsit la fel de fidel în valorile politice împărtășite de votanți. Studiile arată că acceptarea inegalității nu este un factor predictiv al poziționării de dreapta în fostele state comuniste, așa cum se întâmplă în statele occidentale. Alte valori asociate cu dreapta în Vest nu indică aceeași orientare politică în centrul și estul Europei, cum ar fi „nevoia de securitate”. Securitatea socială este resimțită ca o necesitate de cetățenii est-europeni, indiferent de poziționarea politică, ca urmare a insecurității economice, a fricii și a resentimentelor provocate de tranziția la economia de piață (Flanagan *et al.* 2003; Weiss 2003, apud Thorisdottir *et al.* 2007).

În perioada tranziției României de la economia centralizată la economia de piață și la capitalism, diviziunea oficială pe axa stânga-dreapta nu s-a tradus în diferențe semnificative între partidele politice în privința promovării politicilor pro-privatizare sau a adoptării unor minime măsuri de protecție socială. Și guvernele de stânga, și cele de dreapta au promovat cot la cot reducerea implicării statului în societate, liberalizările și privatizările excesive, concomitent cu asigurarea unei minime plase sociale pentru cetățenii afectați de măsurile pro-piață, cu excepția perioadei crizei economice din 2008-2012, când guvernul de dreapta condus de Emil Boc a introdus cea mai dură politică de austeritate (Stoiciu 2021). Lipsa unei reale competiții politice în plan economic cu privire la politicile de liberalizare și de privatizare a făcut ca disputa electorală în state foste comuniste ca Ungaria și Polonia să se mute pe terenul subiectelor identitare și culturale, în jurul unor divergențe legate de naționalism, de politica de migrație și de rolul bisericii (Evans 2006). În unele țări central- și est-europene, cum este și România, nici poziționarea față de asemenea subiecte nu a clarificat poziționarea stânga-dreapta, ceea ce adâncește confuzia față de valori ce sunt considerate de stânga și valori de dreapta, impunând limitări față de la auto-identificarea cetățenilor pe această axă.

Diferențe de gen în identificarea stânga-dreapta în statele dezvoltate

Până la analiza propriu-zisă a poziționării femeilor și bărbaților din România pe axa stânga-dreapta, voi prezenta dinamicele orientărilor politice

ale femeilor, observabile în statele vestice. Într-o primă fază, este important de subliniat că *genul* nu este definit ca un clivaj primar, precum *clasa*, *regiunea* sau *religia*, care stau la baza formării sistemelor de partide din statele vestice. Lipset și Rokkan (1967) susțin într-un studiu celebru că procesele de formare a națiunilor și industrializarea au generat patru clivaje majore care au structurat conflictul politic: centru-periferie (tensiunea între grupurile etnice, lingvistice și religioase minoritare și cultura națională), religie-secularism (raportul biserică-stat), urban-rural (clivajul geografic) și muncă-capital (partidele muncitorești vs. partidele clasei de mijloc). *Genul* nu se regăsește nici în noile clivaje identificate de unii autori în vestul Europei, acestea fiind: clivajul educațional, migrația în masă, îmbătrânirea populației (clivajul generațional) și polarizarea geografică marcată de orașe mari prospere versus orașe mici și rurale, aflate în declin (Ford și Jennings 2020). *Genul* este recunoscut însă de unii autori (Norris 2004) ca un clivaj secundar în analiza comportamentului de vot, iar alți autori merg mai departe și definesc *genul* ca un clivaj principal (Sass și Kuhnle 2022). Indiferent că este tratat ca un clivaj principal sau ca unul secundar, *genul* este o categorie de analiză a opțiunilor politice, pentru că se observă de cele mai multe ori diferențieri de gen în opțiunile politice, îndatorate la rândul lor diferențelor de gen în socializare, în participare pe piața muncii, în implicare religioasă și în participare politică.

În orientarea stânga-dreapta, datele până în anii '70 au indicat că femeile din statele dezvoltate s-au autoidentificat într-o proporție mai mare cu dreapta politică, după care rolurile s-au inversat. Astfel, au fost conturate trei faze cronologice ale poziționării de gen pe axa stânga-dreapta (Inglehart și Norris 2000, 2003): 1) diferența de gen tradițională, caracterizată prin faptul că femeile au fost mai conservatoare decât bărbații și, prin urmare, într-o mai mare proporție de dreapta. S-a manifestat până în anii '70 în statele vest-europene, iar în unele state până în anii '90; 2) nealinierea de gen (*gender dealignment*), caracterizată de absența diferențelor de gen în orientările politice stânga-dreapta; 3) diferența de gen modernă, caracterizată prin faptul că femeile se situează, în medie, mai la stânga politic decât bărbații, situație existentă în prezent în majoritatea statelor industriale dezvoltate.

Inglehart și Norris (2000) exemplifică cum în Statele Unite ale Americii procesul de nealinieră a devenit evident în anii '80, pentru ca, ulterior, pe termen lung, femeile să se orienteze într-o proporție mai mare către Partidul Democrat, în timp ce bărbații mai mult spre Partidul Republican, ceea ce a inversat orientările ideologice de gen observate anterior.

Explicațiile pentru migrarea politică a femeilor de la dreapta spre stânga se înscriu în procesul de modernizare și de secularizare, care a adus cu sine o evoluție în rolul femeilor în societățile vestice de-a lungul timpului. Cercetătorii au arătat că gradul mai ridicat de *religiozitate* le apropia în trecut pe femei de partidele religioase și conservatoare, aspect observabil și în prezent în unele state în care catolicismul este influent. Scăderea religiozității și procesul de secularizare reies și dacă analizăm evoluția generațională a orientării femeilor pe axa stânga-dreapta: cele mai în vârstă, mai religioase, se poziționează mai la dreapta decât cele tinere, mai puțin sau deloc religioase (Abendscho și Steinmetz 2014; Shorrocks 2018). Și în prezent *religia* continuă să influențeze orientarea stânga-dreapta în statele vestice. Piurko *et al.* (2011) au studiat 20 de state vestice, iar în 18 dintre ele religiozitatea este cel mai consistent factor predictiv socio-demografic al orientării politice de dreapta, indiferent de gen. În mod tradițional, partidele conservatoare și pro-religie din statele vest-europene se situează la dreapta politică, spre deosebire de situația în statele central- și est-europene, inclusiv a României, în care, așa cum vom vedea, și partidele de dreapta, și cele de stânga sunt favorabile religiei.

Ca o consecință a diminuării gradului de religiozitate, femeile vestice au căpătat independență economică prin participarea pe piața muncii. Aceste transformări au condus și la modificări în structura familială: creșterea ratei divorțurilor, scăderea ratei căsătoriilor, creșterea ponderii familiilor monoparentale etc. (Dassonneville 2020; Gethin *et al.* 2021; Inglehart și Norris 2003). În țările nordice, unde religia nu a fost la fel de influentă, un factor important al orientării spre stânga l-a reprezentat prezența mai mare a femeilor pe piața muncii și, în special, angajarea ca lucrătoare în sectorul public (Gethin *et al.* 2021). Orientarea spre stânga a femeilor din statele dezvoltate provine și din conștientizarea inegalităților de gen de pe piața muncii: în special, diferențele de salarizare, sub-

reprezentarea în pozițiile de conducere și supra-reprezentarea în muncile precare și instabile.

Nu în ultimul rând, orientarea spre stânga a femeilor este legată și de răspândirea valorilor post-materialiste, ecologiste și feministe, împărtășite în special în rândul tinerelor, în timp ce partidele reacționare, anti-migraționiste, au o mai mare susținere în rândul bărbaților.

Diferențe de gen în identificarea stânga-dreapta în România

În cele ce urmează voi prezenta care este identificarea politică pe axa stânga-dreapta a femeilor și bărbaților în România, așa cum reiese din datele culese prin sondajul telefonic realizat de institutul CCSAS în octombrie-decembrie 2021, reprezentativ pentru populația din România. Sondajul a avut o întrebare directă pentru auto-poziționarea pe axa stânga-dreapta a respondenților, pe o scală de la 1 la 10, iar rezultatele segregate pe gen au fost următoarele:

Tabelul 1. Poziționarea pe axa stânga-dreapta în funcție de sexul respondentului

		Sexul respondentului		Total
		Masculin	Feminin	
În materie de politică, oamenii vorbesc despre stânga și dreapta. În general vorbind, unde v-ați plasa pe următoarea scală?	Stanga	14,2%	11,4%	12,7%
	2	1,5%	0,9%	1,1%
	3	2,4%	1,4%	1,9%
	4	3,0%	2,2%	2,5%
	5	17,5%	15,3%	16,3%
	6	4,2%	3,5%	3,8%
	7	8,6%	9,2%	8,9%
	8	5,2%	5,3%	5,2%
	9	1,8%	1,6%	1,7%
	Dreapta	17,4%	17,6%	17,5%
	Nu știu	16,2%	23,9%	20,4%
	Nu au răspuns	8,1%	7,6%	7,9%
Total		100%	100%	100%

Datele din Tabelul 1 indică un procent aproximativ egal de femei și bărbați care se auto-poziționează la dreapta. Diferențele de gen sunt în poziționarea la stânga, mai mare în cazul bărbaților, și în răspunsul „nu știu”, mai consistent în cazul femeilor (asupra acestui aspect voi reveni).

Datele indică că nu putem vorbi de o diferență de gen modernă, caracteristică statelor vestice, în care ponderea femeilor care se declară de stânga o depășește pe cea a bărbaților. Din contră, procentul femeilor din România care optează pentru stânga este sensibil mai mic decât al bărbaților, România nefiind o excepție în rândul statelor central- și est-europene. Diverse studii arată că și în Ungaria, Polonia, Cehia, Slovacia avem un clivaj de gen tradițional în acest sens, în care femeile se declară mai la dreapta decât bărbații, și doar în Bulgaria și Slovacia situația este inversată (Abendscho și Steinmetz 2014). În cazul României, diferența de gen în opțiunea pentru stânga nu se traduce într-o susținere mai mare a dreptei din partea femeilor, ci într-un procent mai mare al celor care declară că nu știu unde să se identifice pe axa stânga-dreapta. Contrar tendinței din statele vestice, datele din România arată că generațiile tinere de femei se poziționează mai la dreapta decât bărbații (în statele vestice, tinerele femei sunt mai la stânga, iar cele vârstnice mai la dreapta). Exemplific cu grupa de vârstă 18-34 de ani:

Tabelul 2. Poziționarea pe axa stânga-dreapta
în funcție de sexul respondentului și vârsta 18-34 an

Grupe de vârstă 18-34 ani		Sexul respondentului		Total
		Masculin	Feminin	
În materie de politică, oamenii vorbesc despre stânga și dreapta. În general vorbind, unde v-ați plasa pe următoarea scală?	Stânga	12,4%	7,6%	9,9%
	2	1,5%	1,9%	1,7%
	3	2,9%	1,2%	2,0%
	4	2,2%	2,4%	2,3%
	5	22,1%	21,5%	21,8%
	6	4,6%	4,0%	4,3%
	7	7,8%	11,1%	9,5%
	8	6,1%	5,7%	5,9%
	9	1,2%	1,4%	1,3%
	Dreapta	18,0%	19,9%	18,9%
	Nu știu	14,8%	18,7%	16,8%
	Nu au răspuns	6,6%	4,7%	5,6%
Total		100%	100%	100%

În timp ce în statele vestice orientarea femeilor spre stânga este consecința procesului de secularizare, iar tendința este ca generațiile mai tinere de femei să fie mai la stânga decât generațiile vârstnice, datele din Tabelul 2 arată un suport mai slab în România pentru stânga din partea tinerelor femei (18-34 de ani). Dar, în același timp, se constată un procent mai

mic al tinerelor care optează pentru răspunsul „nu știu” comparativ cu media generală, ceea ce indică o posibilă tendință de creștere a interesului pentru politică în rândul generației tinere de femei.

Procesul de secularizare, principalul factor al migrării femeilor occidentale spre stânga, nu se aplică în cazul României, țară în care, după căderea comunismului, a avut loc un reviriment al influenței Bisericii Ortodoxe și al altor biserici și culte religioase. Căderea comunismului a dus la o „confuzie a valorilor” la începutul anilor '90 (Fischer 1993), o criză identitară care a condus la o reîntoarcere la instituții tradiționale ca biserica, grupurile etnice, familia, în căutarea identității personale sau de grup. În timp ce în perioada comunistă religia era reprimată de politica de stat, la trei decenii distanță, aproximativ 85% dintre români se declară religioși, iar biserica este una dintre cele mai de încredere instituții (EVS 2020).

Datele din Tabelul 3, referitoare la frecvența mersului la biserică, confirmă gradul de religiozitate mai mare al femeilor, comparativ cu al bărbaților – 41,7% dintre femei și 29,5% dintre bărbați au declarat că merg la biserică cel puțin o dată pe lună (incluzând și procentul celor care merg săptămânal):

Tabelul 3. Cât de des merg la biserică, în funcție de sexul respondenților

		Masculin	Feminin	Total
În afară de nunți, înmormântări, botezuri, cât de des ați mers în ultimul timp la biserică?	Săptămânal	16,1%	24,1%	20,5%
	Lunar	13,4%	17,6%	15,7%
	Doar la cele mai importante sărbători religioase	39,6%	38,8%	39,1%
	Anual	10,7%	6,8%	8,6%
	O dată la câțiva ani	6,9%	4,8%	5,8%
	Niciodată sau aproape niciodată	11,8%	6,7%	9,0%
	NS	0,5%	0,5%	0,5%
	NR	1,2%	0,7%	0,9%
Total		100%	100%	100%

În acest stadiu al analizei se impune să subliniem că religiozitatea nu este un factor predictiv stabil al orientării stânga-dreapta în România, așa cum se întâmplă în alte state din Europa Centrală și de Est. Partidele politice, indiferent dacă sunt de stânga sau de dreapta, concurează în atragerea electoratului religios, asta în primul rând pentru că populația are un grad ridicat de religiozitate și de încredere în biserică (Raymond, 2014). În

România, politicienii de la toate partidele, indiferent de orientarea stânga-dreapta, au apelat la simboluri religioase și și-au manifestat adeziunea pentru valori conservatoare în timpul referendumului pentru familie din 2018 și ulterior (Soare și Tufiş 2021). Cu ocazia respectivului referendum puțini politicieni din România au îndrăznit să se opună definirii conservatoare a familiei, în timp ce majoritatea s-au pronunțat în favoarea ideii de familie tradițională și împotriva recunoașterii altor tipuri de familie.

Distanță și dezinteres față de politică

Poate cea mai notabilă diferență de gen în datele pe care le-am analizat cu privire la orientarea stâng-dreapta se observă în procentul celor care declară „nu știu”: 16,2% dintre bărbați și 23,9% dintre femei, prin urmare un decalaj de 7%.

La întrebarea „cât de interesat sunteți, în general, de politică”, se constată un decalaj de gen și mai semnificativ: 42,6% dintre femei și 35,7% dintre bărbați au răspuns că nu sunt interesați. O posibilă explicație pentru interesul în general mai scăzut al femeilor față de politică și pentru gradul mai mic de informare se referă la procesul diferit de socializare de gen, cu consecințele aferente, cum ar fi percepția că politica este o sferă a bărbaților (Sapiro1983, apud Oțjes și Rekker 2021). Femeile se ocupă într-o mai mare măsură de sfera privată și de îngrijirea casei și a copiilor, având resurse de timp și de bani mai limitate pentru a se dedica vieții publice. Decalajul de gen în participarea politică se menține și în țările industrializate, în care se observă o implicare mai slabă a femeilor în campanii electorale, în partide politice și în candidaturi la alegeri. Cu toate astea, în multe state dezvoltate s-au făcut progrese considerabile în ultimele decenii în echilibrarea reprezentării de gen în funcțiile politice, în timp ce în România, în actuala legislatură (2020-2024), ponderea femeilor este de numai 17%.

Într-o țară ca România, în care valorile patriarhale sunt adânc înrădăcinate, în care este răspândită preconcepția că femeile au datoria să presteze muncile casnice și de îngrijire (Grünberg 2018), chiar dacă se observă o tendință de schimbare a mentalităților în ultimele decenii, era previzibil decalajul de gen cu privire la preocuparea mai scăzută a femeilor

pentru sfera politică. Distanțarea poate proveni și din slaba reprezentare pe scena politică a unor valori și atitudini în favoarea politicilor sociale și intervenționiste, împărtășite într-o mai mare măsură de femei. Așadar, nu este întotdeauna vorba de un dezinteres politic, cât de o lipsă de reprezentare politică a ceea ce este important în viețile femeilor.

Diferențe de gen în susținerea unor valori și politici sociale

Simpla auto-identificare a cetățenilor pe axa stânga-dreapta poate fi reducăționistă, așa cum am văzut că se poate întâmpla într-un context socio-politic în schimbare și diferit de contextul statelor vestice la care se raportează teoretizările consacrate despre axa stânga-dreapta. De aceea, pasul următor este de a identifica adeziunea pentru valori și politici sociale considerate de stânga, cum ar fi susținerea pentru politici sociale intervenționiste, politici în favoarea grupurilor sociale vulnerabile și susținerea pentru servicii publice gratuite și universal accesibile.

Din datele colectate am extras o serie de răspunsuri la care s-au înregistrat decalaje de gen semnificative (peste 3%) în acest sens. Le expun în cele ce urmează pe cele mai importante dintre ele.

Femeile, într-o proporție mai mare decât bărbații, au declarat că susțin:

- mai mult siguranța decât libertatea;
- ca statul să țină prețurile sub control;
- creșterea cheltuielilor cu poliția și protecția publică; cu armata și apărarea;
- creșterea pensiilor și a ajutoarelor de șomaj;
- ca statul să fie responsabil să ofere un loc de muncă oricui muncește;
- ca statul să ofere un standard de viață decent pentru șomeri;
- ca statul să ofere locuințe celor care nu-și permit o locuință;
- că statul ajută prea mult bogații;
- că sistemul de educație îi avantajează mai mult pe copiii din familii înstărite;
- că serviciile de sănătate trebuie să fie gratuite pentru toți cetățenii, indiferent de contribuțiile fiecăruia.

De asemenea, într-o proporție mai mare decât bărbații, femeile nu sunt de acord cu afirmațiile „Statul cheltuie prea mulți bani pentru persoanele în vârstă”, „Statul cheltuie prea mulți bani pentru familiile nevoiașе”, „Statul cheltuie prea mulți bani pentru alocațiile copiilor”.

Bărbații, într-o proporție mai mare decât femeile, au declarat că sunt de acord:

- ca statul să reducă cheltuielile guvernamentale;
- că guvernul cheltuie banii într-un mod iresponsabil;
- că numărul angajaților la stat ar trebui redus;
- că salariile la stat sunt prea mari.

Datele arată o insecuritate mai mare a femeilor, comparativ cu bărbații, și dorința lor ca statul să investească mai mult în poliție, în protecție publică, în armată și în apărare. Un factor al insecurității femeilor este violența de gen. Anchetele sociologice au dezvăluit un nivel ridicat al violenței de gen – fizice, psihologice și sexuale, în România ca și în alte state europene. Un procent de 33% dintre femeile din statele UE au declarat că au fost victime ale violenței fizice sau sexuale după vârsta de 15 ani, 5% au fost victime ale violului, iar peste jumătate dintre femeile din UE (53 %) evită anumite situații sau locuri, cel puțin uneori, de teamă că vor fi agresate fizic sau sexual (FRA 2014). Violența de gen rămâne, în România ca și în alte țări, un fenomen subraportat. Datele oficiale înregistrează un număr mult mai mic de sesizări de cazuri de violență de gen decât au loc în realitate.

Nevoia de siguranță, mai mare în cazul femeilor decât al bărbaților, poate fi pusă și pe seama socializării diferențiate. Femeile sunt, prin socializarea primară, mai empaticе și mai preocupate de bunăstarea celor din jur și de siguranța copiilor, vârstnicilor și bolnavilor.

De asemenea, datele arată proporția mai mare a femeilor, comparativ cu bărbații, care susțin politici intervenționiste ale statului în favoarea sprijinirii categoriilor vulnerabile, pentru asigurarea unui trai decent, a locuințelor sociale, a accesului gratuit la sănătate etc. În societățile democratice dezvoltate acest lucru ar putea echivala cu politici sociale promovate de partide de stânga, în genere socialiste și social-democrate.

Însă nu orice politici sociale intervenționiste ale statului sunt de stânga, după cum se constată în cazul regimurilor conservatoare din Ungaria și

Polonia. Aceste regimuri investesc în politici sociale, destinate familiilor cu copii, însă o fac pe principii conservatoare, perpetuând decalajele sociale. Guvernul din Ungaria a luat măsuri pentru a reduce sărăcia familiilor cu copii și a crescut intervenția statului în gestionarea economiei, societății și redistribuției, într-un mod care nu este emancipator pentru femei. Din contră, prin reafirmarea rolului „natural” al femeilor de a naște și crește copii promovează valorile familiei tradiționale heterosexuale, concomitent cu atacarea politicilor egalității de gen (Fodor 2021). În Polonia, partidul de guvernământ PiS (Partidul Lege și Justiție), conservator, apropiat de Biserica Catolică, a crescut cheltuielile nu numai în favoarea familiilor prin celebrul Program Family 500+, dar și pe cele cu protecția socială și pensiile. Guvernul polonez se mândrește cu alocările bugetare sociale printre cele mai ridicate dintre statele central- și est-europene, însă, în același timp, promovează valori tradiționale și naționaliste. Regimurile conservatoare din Ungaria și Polonia arată că, în centrul și estul Europei, răspunsul la inegalitățile sociale create de tranziția de la comunism la capitalism (și, implicit, răspunsul la nevoia de politici sociale pe care o resimt categorii largi de populație) nu merge în direcția unor politici de stânga emancipatorii, egalitariste, ci a luat forma unor guvernări ultraconservatoare și naționaliste.

Politicile guvernului FIDESZ din Ungaria au avut drept consecință supraîncărcarea cu muncă a femeilor, în special a mamelor, în spațiul privat și pe piața muncii, în timp ce munca bărbaților rămâne neatinsă (Fodor 2014). Totodată, respectivele politici au exacerbat inegalitățile de clasă, prin favorizarea familiilor înstărite care au beneficiat mai mult de indemnizații din partea Guvernului decât familiile cu venituri mici. Politicile pro-nataliste ungare se adresează familiilor care muncesc, „care merită”, și dezavantajează categorii sociale vulnerabile: vârstnicii, beneficiarii de asistență socială, șomerii, migranții.

Politicile intervenționiste ale statului în materie de protecție socială care nu au la bază principii egalitariste și nediscriminatorii (de gen, venit, naționalitate, etnie, orientare sexuală) sunt ne-emancipatorii pentru femei prin modul în care tratează maternitatea ca principala cale de împlinire a femeilor și naționaliste prin modul în care tratează nașterea și îngrijirea copiilor din perspectiva supraviețuirii naționale. Concomitent, astfel de

politici perpetuează discriminarea și excluderea celor care nu se pliază pe modelul „cetățeanului model”, adică șomerii, migranții, minoritarii etnici, femeile și bărbații fără copii, persoanele LGBTQI+ etc.

Sintetizând, atitudinile favorabile unor politici intervenționiste ale statului, observate în datele analizate, nu trebuie tratate automat ca atitudini progresiste, egalitare, de stânga. La fel de adevărat este că ele nu trebuie tratate ca încadrându-se în politicile conservatoare și naționaliste promovate de regimuri de tipul celor Ungaria și Polonia. Datele analizate arată o susținere (atât din partea femeilor, cât și a bărbaților, dar în mai mică măsură) a unor politici pentru categorii vulnerabile (șomeri, vârstnici, elevi din familii cu venituri mici, persoane fără locuințe), care se subsumează politicilor egalitare promovate de stânga. Valorificate sau exploatare politic, aceste atitudini și valori pot duce la ascensiunea unor forțe politice din ambele sensuri, stânga sau dreapta, în funcție de cum se va coagula oferta politică și va evalua spațiul politic. Însă perspectivele nu sunt prea optimiste pentru stânga dacă punem la socoteală și influența puternică a bisericii la nivelul societății din România, ceea ce creează un potențial mai mare ca aceste forțe politice coagulate să fie conservatoare, cu elemente similare celor din Ungaria și Polonia.

Concluzii și recomandări

În România, proporția femeilor care se identifică cu stânga este mai mică în raport cu aceea a bărbaților, în timp ce la dreapta proporțiile pe gen sunt aproximativ similare (diferențe apar la cele care declară „nu știu”), ceea ce arată un decalaj de gen tradițional, așa cum a existat în majoritatea statelor industriale dezvoltate până în anii '70-'90. Procesul de secularizare și de modernizare, care a fost motorul migrării politice a femeilor spre stânga în Vest, inclusiv prin diseminarea unor valori post-materialiste, ecologice și feministe în rândul tinerelor, nu are loc și în România într-un mod semnificativ. Religia încă joacă un rol important în rândul populației, iar peste 40% din populația feminină declară că merge frecvent la Biserică (cel puțin o dată pe lună sau mai des). Tendința nu este de inversare a trendului, din datele analizate asupra generațiilor tinere reieșind un procent mai mare

al femeilor din categoria de vârstă 18-34 de ani care se identifică ca fiind de dreapta față de media generală.

În schimb, am arătat că definirea stânga-dreapta în Europa Centrală și de Est nu urmează aceleași atitudini și valori ca în statele vestice, din cauza contextului politic diferit. În anii '90, în fostele state comuniste, schimbarea, asociată în Vest cu stânga, a însemnat reducerea rolului statului, liberalizarea economiei, privatizări etc., măsuri asociate cu dreapta politică, în timp ce stânga era considerată conservatoare. În realitate, partidele încadrate ca fiind de stânga în Europa Centrală și de Est, social-democrate sau socialiste, nu s-au diferențiat foarte mult de partidele de dreapta în ceea ce privește implementarea politicilor economice pro-piață. Mai mult, în România, între partidele de stânga și cele de dreapta nu apar diferențe în privința atitudinilor față de biserică, în contextul în care un procent ridicat din populație se declară religioasă, iar biserica are un nivel ridicat de încredere și de influență. Prin urmare, ceea ce este definit ca stânga-dreapta în statele vestice are unele semnificații aparte în statele foste comuniste.

Femeile, într-o măsură mai mare, resimt dezinteres și distanțare față de politică. Un procent de peste 20% dintre cele interviewate au răspuns „nu știu” la întrebarea unde se poziționează pe axa stânga-dreapta, iar peste 40% au spus că nu sunt interesate de politică. Aceste răspunsuri sunt rezultatul funcționării societății în schema rolurilor de gen tradiționale, în care femeile se ocupă într-o mai mare măsură de îngrijirea familiei, iar bărbații dețin controlul vieții publice, inclusiv a scenei politice, ceea ce face ca decizia politică să fie percepută ca nereprezentativă pentru o parte din femei.

Din datele prelucrate am constatat că femeile susțin într-o mai mare măsură decât bărbații valori și politici sociale în favoarea egalității și pentru creșterea rolului statului în sprijinirea categoriilor vulnerabile (copii, vârstnici, persoane fără locuințe, șomeri etc.), aspect care era de așteptat într-o societate patriarhală în care sarcina îngrijirii este în mod tradițional responsabilitatea femeilor și în care femeile au locuri de muncă mai prost plătite, confruntându-se cu un nivel mai ridicat de insecuritate economică și socială. Am arătat și că în Europa Centrală și de Est politicile intervenționiste ale statului, în special, de ocrotire a copiilor și a familiilor, așa cum se întâmplă în Ungaria și Polonia, sunt politici conservatoare, de dreapta,

apropiate de biserică. Prin urmare, există un potențial ca și în România atitudinile și valorile față de politicile intervenționiste să fie exploatate de actori politici conservatori, ținând cont că Biserica Ortodoxă joacă un rol important în influențarea agendelor politice.

Un imaginar politic alternativ în care politicile de stânga ar juca un rol central în România nu poate fi gândit în absența unei viziuni emancipatoare feministe. Când spun feministe, mă refer la viziuni egalitariste în societate, nu doar pentru femei, ci și pentru alte categorii astăzi discriminate social și vulnerabilizate de politicile neoliberale. Dar raportat strict la femei, așa cum am văzut din datele analizate în acest articol, s-ar putea valorifica un potențial de a avea politici de stânga în România dacă electoratul feminin s-ar activa. Cetățenele susțin într-o mai mare măsură adoptarea unor politici sociale intervenționiste ale statului, protecția șomerilor, tinerilor, construcția de locuințe sociale și accesul gratuit și universal la sănătate. Gradul mare de dezinteres/distanță față de politică pe care-l manifestă în prezent un procent semnificativ de femei ar putea fi transformat într-o mobilizare pentru acțiunea politică dacă s-ar coagula o organizare politică suficient de vizibilă în spațiul public, care să vină în întâmpinarea a ceea ce este cu adevărat de interes pentru ele. Prin urmare, din punct de vedere al practicii politice de stânga, recomandarea de final ar fi ca orice acțiune de organizare politică de stânga să includă acțiuni emancipatoare feministe, pentru a mobiliza politic un număr cât mai mare de femei, pentru că ele, într-o mai mare măsură decât bărbații, sunt nereprezentate pe scena politică și, totuși, sunt în favoarea unor politici sociale.

Bibliografie

- ABENDSCHO, Simone, STEINMETZ, Stephanie. 2014. „The Gender Gap in Voting Revisited: Women’s Party Preferences in a European Context”. *Social Politics*, vol. 21, nr. 2, pp. 315-344, <https://academic.oup.com/sp/article/21/2/315/1620322>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- BOBBIO, Norberto. 1996. *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*. Cambridge: Polity Press.
- DASSONNEVILLE, Ruth. 2020. „Change and Continuity in the Ideological Gender Gap. A Longitudinal Analysis of Left-Right Self-placement in OECD

- Countries". *European Journal of Political Research*, vol. 60, nr. 1, pp. 225-238, <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12384>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- EVANS, Geoffrey. 2006. „The Social Bases of Political Divisions in Post-Communist Eastern Europe”. *Annual Review of Sociology*, vol. 32, pp. 245-270, <https://www.jstor.org/stable/29737739>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- FISCHER, Mary Ellen. 1994. „From Tradition and Ideology to Elections and Competition: The Changing Status of Women in Romanian Politics”. În *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*, ed. de Marilyn Rueschemeyer. Armonk, N.Y., Londra: M.E. Sharpe, pp. 168-195.
- FODOR, Eva. 2022. *The Gender Regime of Anti-Liberal Hungary*. London: Palgrave Pivot, <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-85312-9>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- FORD, Robert, JENNINGS, Will. 2020. „The Changing Cleavage Politics of Western Europe”. *Annual Review of Political Science*, vol. 23, pp. 295-314, <https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev-polisci-052217-104957>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- FRA – European Union Agency for Fundamental Rights. 2014. *Violence against Women: An EU-wide Survey*, https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2014-vaw-survey-main-results-apr14_en.pdf. Accesat în 10 septembrie 2023.
- FREIRE, André. 2008. „Party Polarization and Citizens’ Left-Right Orientations”. *Party Politics*, vol. 14, nr. 2, pp. 189-209.
- GETHIN, Amory, MARTINEZ-TOLEDANO, Clara, PIKETTY, Thomas (ed.). 2021. *Political Cleavages and Social Inequalities: A Study of Fifty Democracies, 1948–2020*. Cambridge: Harvard University Press.
- GRÜNBERG, Laura (coord.). 2019. *Barometru de Gen. România 2018*. București: Hecate, <https://centrulfilia.ro/new/wp-content/uploads/2021/01/Barometru-de-gen-2018.-Centrul-FILIA.pdf>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- HEYWOOD, Andrew. 2015. *Key Concepts in Politics and International Relations*, 2nd edition. Berlin: Springer.
- INGLEHART, Ronald. 1985. „The Changing Structure of Political Cleavages in Western Societies”. În *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?*, ed. de Russell J. Dalton și Scott E. Flanagan. Princeton: Princeton University Press, pp. 25-69.
- INGLEHART, Ronald, NORRIS, Pippa. 2000. „The Developmental Theory of the Gender Gap. Women’s and Men’s Voting Behavior in Global Perspective”.

- International Political Science Review*, vol. 21, nr. 4, pp. 441-463, <https://www.jstor.org/stable/1601598>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- INGLEHART, Ronald, NORRIS, Pippa. 2003. *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIPSET, Seymour Martin, ROKKAN, Stein. 1967. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-national Perspectives*. New York: Free Press.
- MAIR, Peter. 2007. „Left-Right Orientation”. În *The Oxford Handbook of Political Behavior*, ed. de Russell J. Dalton și Hans-Dieter Klingemann. Oxford: Oxford University Press, pp. 206-222.
- MARKOWSKI, Radoslaw. 1997. „Political Parties and Ideological Spaces in East Central Europe”. *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 30, nr. 3, pp. 221-254, <https://www.jstor.org/stable/45302031>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- NORRIS, Pippa. 2004. „The ‘New Cleavage’ Thesis and the Social Basis of Radical Right Support.” Paper for APSA Panel 36-15 *The Right in Elections at the Annual Meeting of the American Political Science Association*, <https://www.hks.harvard.edu/publications/new-cleavage-thesis-and-social-basis-radical-right-support>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- OTJES, Simon, REKKER, Roderik. 2021. „Socialised to Think in Terms of Left and Right? The Acceptability of the Left and the Right among European Voters”. *Electoral Studies*, vol. 72, nr. 2, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102365>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- PIURKO, Yuval, SCHWARTZ, Shalom H., DAVIDOV, Eldad. 2011. „Basic Personal Values and the Meaning of Left-Right Political Orientations in 20 Countries”. *Political Psychology*, vol. 32, nr. 4, pp. 537-561, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9221.2011.00828.x>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- RAYMOND, Christopher. 2014. „Party Agency and the Religious – Secular Cleavage in Post-Communist Countries: The Case of Romania”. *Political Studies*, vol. 62, nr. 2, pp. 292-308, <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12061>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- SASS, Katharina, KUHNLE, Stein. 2022. „The Gender Cleavage: Updating Rokkanian Theory for the Twenty-First Century”. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, vol. 30, nr. 1, pp. 188-210, <https://doi.org/10.1093/sp/jxac003>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- SHORROCKS, Rosalind. 2018. „Cohort Change in Political Gender Gaps in Europe and Canada: The Role of Modernization”. *Politics & Society*, vol. 46, nr. 2, pp. 135-175, <https://doi.org/10.1177/0032329217751688>. Accesat în 10 septembrie 2023.

- SOARE, Sorina, TUFÎȘ, Claudiu D. 2021. „No Populism’s Land? Religion and Gender in Romanian Politics”. *Identities. Global Studies in Culture and Power*, vol. 30, nr. 1, pp. 112-130, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1070289X.2021.1953784>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- STOICIU, Victoria. 2021. „Consens politic, mișcări sociale și critici ale capitalismului în România postcomunistă”. În *Critica socială și artistică a capitalismului românesc*, ed. de Sorin Gog, Miki Braniște, Claudiu Turcuș, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, http://editura-ubbcluj.ro/www/ro/ebooks/authors_d.php?ida=1942. Accesat în 10 septembrie 2023.
- TAVITS, Margit, LETKI, Natalia. 2009. „When Left Is Right: Party Ideology and Policy in Post-Communist Europe”. *The American Political Science Review*, vol. 103, nr. 4, pp. 555-569, <https://www.jstor.org/stable/27798525>. Accesat în 10 septembrie 2023.
- THORISDOTTIR, Hulda, JOST, John T., LIVIATAN, Ido, SHROUT, Patrick E. 2007. „Psychological Needs and Values Underlying Left-Right Political Orientation: Cross-national Evidence from Eastern and Western Europe”. *Public Opinion Quarterly*, vol. 71, nr. 2, pp. 175-203, <https://psycnet.apa.org/record/2007-11167-001>. Accesat în 10 septembrie 2023.

Ecologie politică în spațiul românesc: În ce măsură e conștientizată urgența climatică?

Un stat ecologic și social se poate realiza doar printr-un dezvoltționism „verde” și printr-un spațiu larg de manevră fiscală, adică prin investiții publice masive pentru a asigura tranziția energetică. După ani de tranziție spre o economie de piață cu puternice accente neolibérale și neoconservatoare, există resurse în societatea românească pentru a asigura o nouă tranziție de idei?

Cerere din partea publicului pentru un stat dezvoltționist ecologic există. Mai multe cercetări indică o conștientizare mai mare a urgenței climatice, o dorință de a folosi transportul public în locul celui privat, precum și creșterea altor teme de mediu precum calitatea apei și gestionarea deșeurilor, alături de tradiționalele temeri legate de exploatarea pădurilor și de defrișările ilegale de arbori. În topul amenințărilor cu privire la viitor, din perspectiva elevilor de liceu, sunt problemele de mediu și încălzirea globală, înaintea războaielor sau a crizei energetice (Țoc și Stroe 2022). Așa cum deja se formează o nișă eco în Europa Centrală și de Est, care oferă partide parlamentare și chiar guvernări în care participă Verzii, deci nu doar în vestul continentului, există deja condiții de posibilitate de a se crea o stângă ecologică și în spațiul românesc, o orientare critică la adresa capitalismului neoliberal, cu infrastructuri partinice, asociative și de idei. Singura problemă e că nu se poate estima când va apărea și care va fi impactul ei real în societate.

În același timp, neoliberalismul a individualizat răspunderea pentru criza climatică și a externalizat-o consumatorilor. Încă nu e corelată la noi cu claritate criza climatică cu necesitatea de intervenție a unui stat responsabil atât social, cât și pentru politicile de mediu. Eseul de mai jos pune problema nu doar în termeni analitici, ci și prescriptivi, plus că acordă o atenție mai

mare tacticilor necesare pentru a forma o stângă verde¹. Într-o primă parte, datele statistice arată că acest curent partinic poate fi format, pe de o parte, cu tineri, cel puțin cu aceia aparținând unei nișe urbane educate, conștiente, cărora nu li se adresează politic nimeni în momentul de față, mai ales pe social media, dar și, pe de altă parte, cu persoane care nu aparțin categoriei amintite, pentru că nu există diferențe generaționale majore în privința valorilor ecologiste și progresiste.

A doua parte explică faptul că nu am avut o mișcare ecologistă și progresistă articulată partinic în România din cauza valorilor materialiste (în primele trei decenii postdecembriste), dar și din cauza neclarității ideologice ecologiste din spațiul autohton, aspect care începe să se schimbe.

A treia secțiune punctează strategic trei teme de mediu necesare unei mișcări politice în sens larg, inclusiv problema creșterii ratei de colectare fiscală, în special, a taxelor de mediu, problematică tratată din perspectiva tranziției ecologice. Iar, concluziv, ne întrebăm – dar poate mai bine, de data asta – *ce-i de făcut* pentru a vedea preocupările de mediu mai bine reprezentate la nivelul politicilor publice.

Sunt tinerii electoratul unei stângi verzi?

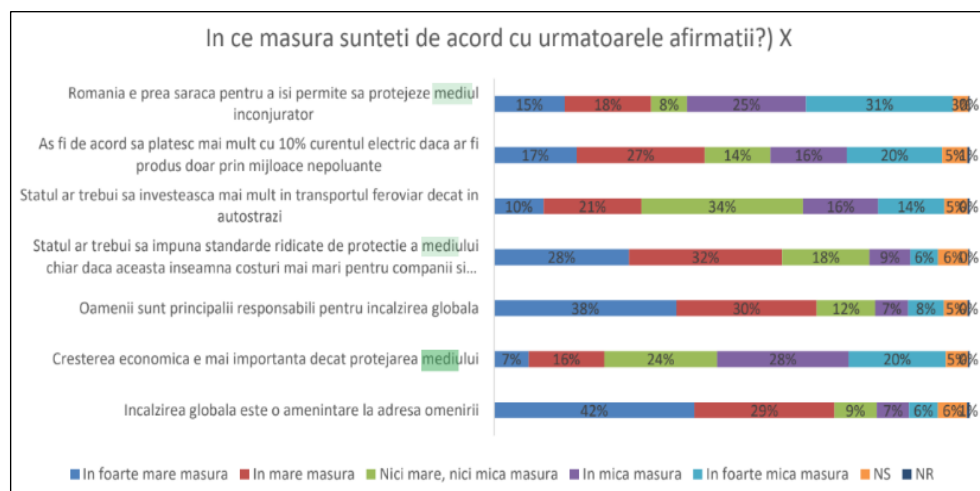
La o privire superficială, tinerii ar putea fi categoria de vârstă pe care s-ar baza o mișcare politică deopotrivă progresistă și ecologistă, dar datele nu indică în mod necesar acest fapt. Românii sunt, în general, favorabili politicilor de mediu și pentru o mai mare implicare a statului în reglementarea problemelor generate de economie la adresa naturii. Dar nu neapărat tinerii în particular, care sunt mai depolitizați decât alte generații și nu responsabilizează statul pentru intervenție.

La afirmația dacă statul ar trebui să crească cheltuielile guvernamentale pentru protecția mediului, 70% dintre cetățeni sunt de acord, doar 12% aleg opțiunea ca aceste cheltuieli să scadă. Datele din raportul de cercetare, care nu au intrat în studiul final *Atitudini și valori de tip progresist în România* (Bădescu *et al.* 2022), arată înțelegerea faptului că schimbările climatice sunt o amenințare la adresa omenirii, dar și că o eventuală creștere economică nu este mai importantă decât protejarea mediului.

¹ Mă refer la o stângă verde îndeajuns de conturată doctrinar, încât o căutare pe google să nu te conducă preponderent, ca acum, la cel mai nou colțar de pe piața de mobilă.

Raportul menționat indică și că suntem dispuși pentru un echilibru mai clar de investiții între infrastructura feroviară și cea auto, în condițiile în care investim semnificativ mai mult în transport auto față de feroviar, în ultimele decenii raportul fiind de 10:1, mult diferit față de echilibrul de finanțare existent la nivelul țărilor UE², oricum favorabil transportului rutier.

60% dintre români cred că statul trebuie să impună standarde mai ridicate pentru protecția mediului în condițiile în care evaziunea fiscală pe taxe de mediu este estimată spre 3-4 miliarde de euro anual³, iar cea generală la 16 miliarde de euro⁴, pe locul I în UE.

Grafic 1. Atitudinea românilor în privința mediului

Sursa: Bădescu et al. 2022, fig. 75, p. 46

Este o prejudecată că valorile progresiste și ecologiste ale românilor se diferențiază major, în funcție de vârstă. Cert este că respondenții tineri susțin

² Potrivit *Strategiei de dezvoltare a infrastructurii feroviare 2021-2025*, „raportul dintre feroviar și rutier în ceea ce privește finanțarea publică a infrastructurilor de transport a fost menținut aproape în permanență la valori mai mari decât 10:1, ceea ce constituie o distorsionare importantă a pieței transporturilor terestre” (CFR 2020, 41). Doar investițiile pe fonduri europene prin PNRR au mai diminuat din decalajul imens de finanțare a infrastructurii feroviare, dar acest lucru s-a întâmplat pentru că proiecte de infrastructură rutieră, inelul sudic al Clujului, spre exemplu, nu puteau fi finanțate prin PNRR oricâte piste de bicicletă se trasau lângă centură pentru a o înverzi.

³ Sumele indicate reies din discuțiile avute cu conducerea Administrației Fondului de Mediu AFM, nu există estimări oficiale.

⁴ Sumele au o valoare estimativă (vezi Digi24 2022).

într-o măsură mai mare ca salariul minim să crească⁵, se pronunță pentru plafonarea chiriilor ori sunt de acord într-o proporție mai mare decât alte grupuri de vârstă cu investiții în locuințe publice. Sunt poziționări care au legătură cu starea materială a tinerilor având în vedere că România este pe ultimul loc în UE, cu un sfert din populația cu vârsta cuprinsă între 16 și 29 de ani, cu un nivel de trai scăzut, față de 7% la nivel european.

Preferințele tinerilor pentru implicarea statului în economie nu au legătură cu plasarea pe axa stânga-dreapta pentru a-i capta cu un apel explicit la valori progresiste, ecologiste și de stânga (Bădescu *et al.* 2019). Tot astfel, la nivelul populației generale, în urma felierii pe vârste a rezultatelor cercetării⁶, tinerii (18-34 de ani) nu sunt nici mai ecologiști, nici mai progresiști, în ceea ce privește impozitarea, chiar dimpotrivă, sunt puțin sub media generală, ceea ce poate implica faptul că creșterea într-un mediu neoliberal de valori a plasat responsabilitatea în termeni individuali. În același timp, alte cercetări arată că tinerii sunt segmentul de vârstă cel mai favorabil măsurilor socialiste și social-democrate, în proporție de două treimi favorabilitate, peste media generală (Stefan 2020 22), dar într-un cadru generic care nu pune problema taxării.

10% dintre tineri sunt în deprivare severă de locuire la nivelul UE 28, dar, în România, procentul ajunge la 43.3%, ceea ce arată de ce tinerii sunt la noi mult mai favorabili intervenției publice în domeniul locuirii (CES 2022) față de alte politici sociale. Cum veniturile a două treimi dintre tinerii dintre 16 și 34 de ani sunt sub 3.000 de lei sau nu au venituri deloc, o retorică politică redistributivă de construcție de locuințe publice ar fi o temă de succes, dacă ajunge să fie crezută de către cei vizați: „27% dintre tineri locuiesc cu părinții, 14% locuiesc cu alți membrii ai familiei, iar aproximativ 50% locuiesc în locuința personală sau în chirie, iar 8% în locuința partenerului/partenerei” (Țoc 2022, 20).

⁵ În acest sens, susținerea corelării salariului minim cu un coș minim pentru un trai decent poate să dea o notă socială distinctă unui partid care îmbină valori materiale cu cele post-materiale. În continuare, legea pe care am co-inițiat-o, cu sprijinul societății civile, deși promulgată, nu se aplică.

⁶ Îi mulțumesc și pe această cale lui Gabriel Bădescu pentru felierea rezultatelor cercetării pe categorii de vârstă.

În măsura în care o mișcare partinică ar căuta sprijinul tinerilor pe teme socio-economice, dincolo de nișele deja conștiente de tineri progresiști și ecologiști, tema locuirii publice accesibile, îmbinată cu subtema ecologică a eficientizării termice pentru reducerea cheltuielilor energetice, ar trebui să devină în timp unul dintre subiectele principale de dezbatere într-o mișcare politică progresistă și ecologistă, mai ales că nu e abordată de niciun partid, favorabilitatea tinerilor fiind mai mare cu privire la intervenția statului în domeniul locuirii, după cum reiese și din segmentarea pe grupuri de vârstă a cercetării *Atitudini și valori de tip progresist în România*.

In ce masura sunteti de acord cu urmatoarele afirmatii?A) Statul ar trebui sa ii ajute pe cei care au venituri atat de mici incat nu isi pot permite sa inchirieze sau cumpere o locuinta. * Age Crosstabulation

% within Age

		Age				Total
		18-34	35-49	50-64	65+	
In ce masura sunteti de acord cu urmatoarele afirmatii?A) Statul ar trebui sa ii ajute pe cei care au venituri atat de mici incat nu isi pot permite sa inchirieze sau cumpere o locuinta.	In foarte mare masura	60.8%	46.4%	47.6%	44.6%	48.6%
	In mare masura	27.8%	37.2%	37.1%	36.6%	35.3%
	In mica masura	7.2%	10.7%	7.4%	8.9%	8.6%
	In foarte mica masura	3.8%	3.8%	5.6%	5.1%	4.7%
	NS	0.5%	1.9%	2.4%	4.8%	2.8%
Total		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

In ce masura sunteti de acord cu urmatoarele afirmatii?B) Statul ar trebui sa plafoneze valoarea chiriilor. * Age Crosstabulation

% within Age

		Age				Total
		18-34	35-49	50-64	65+	
In ce masura sunteti de acord cu urmatoarele afirmatii?B) Statul ar trebui sa plafoneze valoarea chiriilor.	In foarte mare masura	40.2%	24.5%	31.2%	27.0%	29.9%
	In mare masura	29.7%	31.0%	29.1%	33.5%	31.1%
	In mica masura	15.8%	21.5%	17.1%	15.7%	17.3%
	In foarte mica masura	9.6%	15.3%	14.4%	9.6%	12.2%
	NS	4.3%	7.7%	8.2%	14.2%	9.5%
	NR	0.5%				0.1%
Total		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Grafic 2. Percepția privind locuirea socială și accesibilă

Sursa: prelucrare din Raport de cercetare *Atitudini și valori de tip progresist în România*

Dar pentru a ajunge la adolescenți (14-19 ani) și la tineri deja adulți, e necesară prezența cu mesaje pe social media, nu în media clasică, pe canale ca tik tok, instagram, snapchat și într-o măsură mai mică pe facebook, care se adresează unor segmente de vârstă mai înaintate. Partidele autohtone, cu

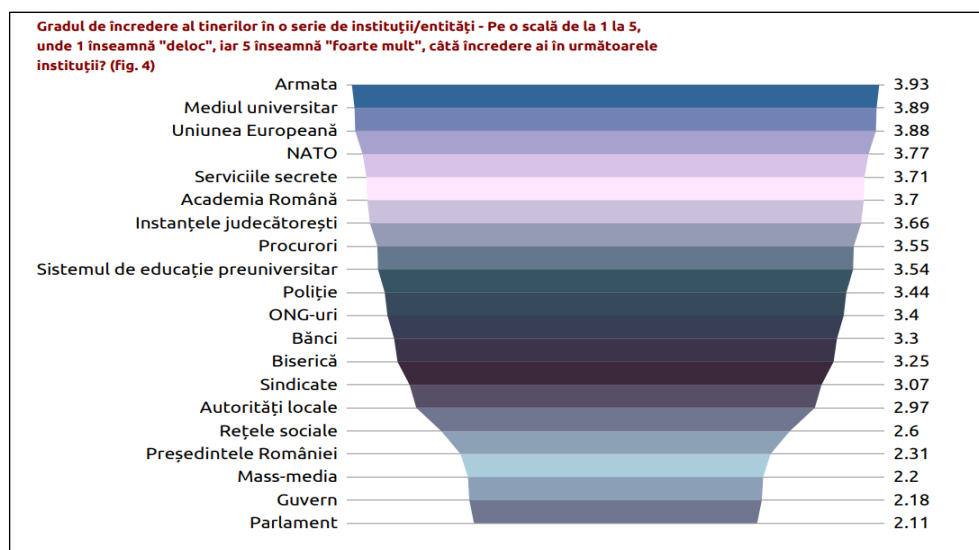
atât mai mult cele noi, nu beneficiază la momentul actual nici de resursele necesare, nici de vârsta membrilor, pentru a fi prezente masiv pe aceste canale, cu excepția facebook. O treime dintre adolescenți nu citesc pe net știri politice, un sfert doar o dată pe lună sau mai rar. În topul îngrijorărilor legate de viitor sunt, în ordine, sănătatea mentală, locuința și siguranța financiară, înaintea educației, familiei, prietenilor. Problemele de mediu și încălzirea globală, înaintea războaielor sau a crizei energetice, sunt pentru elevi în topul amenințărilor viitorului. Dar până la politizare propriu-zisă, munca de educare politică este de realizat într-un mod mult mai accentuat, din moment ce responsabilitatea pentru schimbări climatice e considerată umană, dar generic distribuită: „Nu există consens cu privire la responsabilitatea instituțiilor pentru reducerea impactului schimbărilor climatice. 36% dintre tineri menționează responsabilitatea organizațiilor guvernamentale, 30% a guvernului, 28% a indivizilor și numai 6% a companiilor private” (Țoc și Stroe 2022, 28).

În alte sondaje comparative la nivel internațional, românii responsabilizează în procentul cel mai mare guvernul (50%), iar companiile, pe principiul UE *Poluatorul plătește*, doar în proporție de 13%, deci de două sau chiar de trei sub media altor țări vestice sau nordice.

Românii cred că schimbările climatice sunt cauzate de activitatea economică în raport de peste două treimi (INSCOP 2023). Totuși, întrebați dacă schimbările climatice sunt cauzate atât de om, cât și de natură, procentul românilor care cred că și omul, și natura sunt responsabili este cel mai mare din UE. Procentul celor care cred că responsabili sunt oamenii și natura (40%) este mai decât procentul celor care cred că omul și sistemul economic sunt responsabili (36%) (Leiserowitz *et al.* 2022), fatalism explicabil doar prin lipsa de educație.

Implicarea politică sau civică în masă în viitorul apropiat e puțin probabilă din cauza climatului general de neîncredere în instituții și în valoarea asocierii și atâta timp cât în topul încrederii pentru tinerii de 18-29 de ani sunt instituții ca armata, NATO sau servicii secrete, adică instituții de forță, în fond. 63% dintre tineri nu au deloc sau aproape deloc încredere în guvern, iar 65% spun același lucru în raport cu Parlamentul (Manda 2022, 6).

Totuși, o abordare mai puțin generalistă a valorilor tinerilor nu exclude posibilitatea ca nișe mai conștiente de tineri urbani, din medii universitare, mai educați decât media generală, cu valori progresiste, ecologiste și feministe, să creeze o masă critică pentru schimbare, mai ales în siajul unor mișcări internaționale similare, așa cum a fost *Friday's For Future*.

Grafic 3. Gradul de încredere al tinerilor în instituții
Sursa: Manda 2022

Chiar dacă o conștientizare a schimbărilor climatice e relativ vagă în termeni de acțiune civică și politică propriu-zisă, 80% dintre români cred că efectul schimbărilor climatice va fi sever sau oarecum sever. România e în top zece țări ca îngrijorare la nivel mondial (World Economic Forum 2022). Tema schimbărilor climatice, a încălzirii globale, care nu existau în vocabularul public în urmă cu un deceniu, devin în schimb uzuale, mai ales pe social media și prin preluarea de știri de către media tradițională din media internațională. Patru cincimi dintre tineri sunt preocupați de schimbările climatice, trei sferturi ar dori să aibă mai multe date privind sursele și soluțiile la schimbările climatice. Sub un sfert dintre români sunt mulțumiți de activitatea autorităților pe subiect. Doar 3% dintre români „spun că statul cheltuie prea mult în efortul de a reduce impactul schimbărilor climatice” (Raport prezidențial 2022, 41-42), semn că există o

favorabilitate mare pentru creșterea cheltuielilor publice, ceea ce nu există pentru domeniul social sau al administrației.

Dacă diverse cercetări nu arată o diferențiere semnificativă a propensiunii pentru mediu pe categorii de vârstă, aceasta există, aparent, pe criterii etnice, maghiarii din Transilvania fiind mai deschiși către temele de mediu decât românii, ba chiar și în comparație cu maghiarii din Ungaria. Procentul la români e puțin sub 50%. Dintre cei mai favorabili ca vârstă sunt tinerii⁷. 88% dintre români cred că schimbările climatice au impact direct asupra vieții cotidiene, în mod interesant cu 11 procente peste media UE, aspect care poate să aibă legătură nu atât cu schimbările climatice, cât cu climatul general de îngrijorare cu privire la viitor. O majoritate similară de români crede că schimbările climatice sunt cea mai mare provocare pentru secolul XXI (European Investment Bank 2021).

Rolul de a prezenta meticulos mai multe cercetări, studii și analize de acest fel este de arăta că există conștientizare a schimbărilor climatice, uneori o îngrijorare peste media europeană, dar informația este îndeajuns de difuză pentru a nu se structura politic fie printr-un partid aproape de 5%⁸, fie prin responsabilizare civică anti-corporatistă⁹ pe principiul *Poluatorul plătește*.

⁷ Ca posibilă interpretare, atașamentul față de țară, pentru o minoritate, se declină mai pronunțat regional, prin transferul patriotismului către mediul și provincia din care faci parte, nu față de stat, biodiversitatea Transilvaniei ajutând, cu siguranță, în acest sens. Peste 70% dintre maghiarii ardeleni susțin protejarea mediului, chiar dacă încetinește creșterea economică și duce la pierderea unor locuri de muncă (Cluj24 2020).

⁸ Sondajele din ultimii ani dau procente puțin sub 3% atât pentru Partidul Verde, afiliat familiei Verzilor Europeni, cât și pentru Partidul Ecologist, neacceptat de Verzi la nivel internațional din cauza greenwashing-ului politic operat constant pentru membrii care nu își găsesc locul în alte formațiuni. Chiar dacă nu au reprezentanți în Parlament în ultimii ani, au sute de reprezentanți locali. Între timp, s-au mai format încă vreo cinci formațiuni politice cu orientare doctrinară ecologistă și progresistă, dar care nu reușesc să coopereze coerent între ele decât sub titulatura fantasmagorică a alianțelor, nu a contopirii într-un partid, dar care deplasează pragul electoral la 10%!

⁹ În afara fondurilor europene, corporațiile sunt principalul finanțator al societății civile instituționalizate de mediu cu fonduri de cel puțin câteva milioane de euro, ceea ce face foarte dificilă coagularea unor acțiuni de responsabilizare nu corporatistă, ci fiscală, de asumare reală a costurilor de mediu ale economiei de piață. Marea majoritate a ONG-urilor nu fac greenwashing nici măcar cu intenție, pur și simplu nu își dau seama de responsabilitatea pieței, critica lor fiind îndreptată cvasiexclusiv la adresa statului.

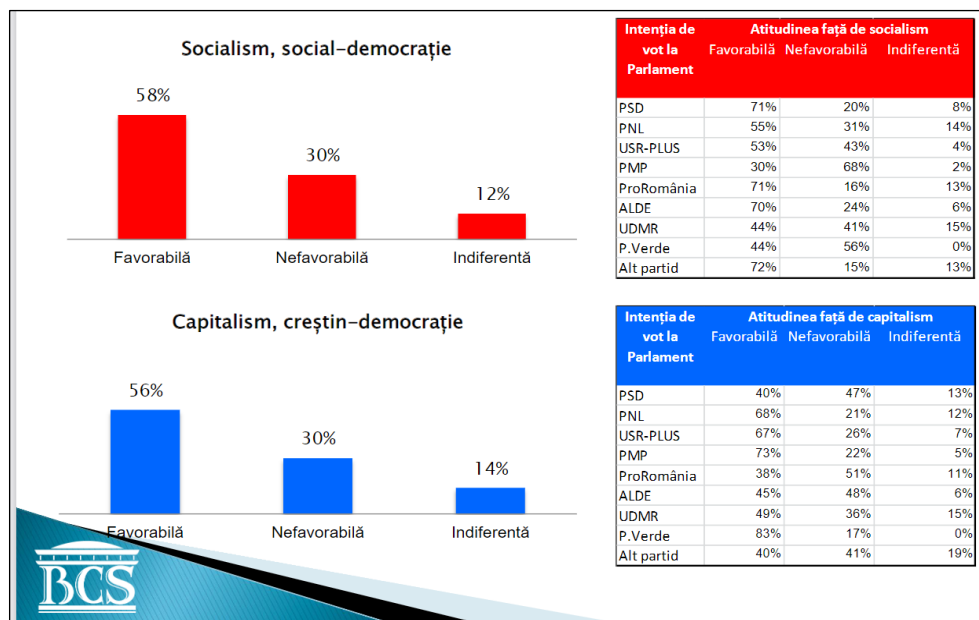
De ce nu avem o mișcare politică deopotrivă verde și progresistă în România?

În ciuda unui start postdecembrist promițător în Europa Centrală și de Est, inclusiv în România, care avea 20 de parlamentari din două partide denumite ecologiste, adică 4% din locurile din legislativ în 1990, ecologismul politic nu a avut succes în regiune. Motivul constă în faptul că variatele partide politice care și-au asumat o umbrelă „verde” sau „ecologistă” au preluat titulatura pentru că efectiv „sună bine”, la un nivel extrem de superficial, fără să dezvolte o ecologie politică propriu-zisă. Chiar și academicieni de prestigiu implicați politic, asemenea lui Marcian Bleahu, ministru ecologist al Mediului în guvernul de coaliție de la începutul anilor 1990, subordona ecologia economiei de piață ori privatizărilor care aveau loc și care vizau inclusiv bunuri comune precum pădurile. La nivel de circumscripție, Bleahu lista drept cele mai importante urgențe locale pentru mandatul său de parlamentar realizarea de centuri și a unui aeroport¹⁰ (Bleahu 2006).

Ecologismul în spațiul românesc este mai degrabă conservaționist, limitat la arii naturale ori la „salvări” punctuale în campanii temporare. Nu este o teorie politică dezvoltată în mod coerent și adaptată spațiului autohton. În rândurile alegătorilor, dacă există la nivelul populației generale un procent echilibrat între alegerea capitalismului versus alegerea socialismului, în ceea ce privește votanții Partidului Verde, atitudinea, cel puțin în urmă cu câțiva ani¹¹, era net favorabilă capitalismului în raport cu alte partide (Stefan 2020). Cât timp ecologismul este depolitizat, tehnocratizat (Vesalon 2017, 95), ori este subordonat capitalismului ca sistem, ori unor orientări ideologice liberale sau conservatoare (creștin-democrate), nu are cum să se structureze politic separat, cel mult să permeeze periferia altor curențe doctrinare.

¹⁰ Cazul său este relevant nu doar din cauza ocupării unei demnități publice de ministru al Mediului ori de președinte de onoare al Partidului Verde în trecut, ci pentru respectul de care se bucura atât în medii academice datorită producției științifice ori popularizării speologiei, cât și în mediile ONG-iste de mediu care s-au format după 1989.

¹¹ De la final de 2022, Verzii autohtoni stipulează clar în statutul revizuit al partidului o nouă orientare doctrinară, de la centru la stânga, în acord cu poziționarea familiei politice europene.

Grafic 4. Atitudinea alegătorilor față de socialism și față de capitalism
Sursa: Stefan 2020

Superficialitatea doctrinară a Verzilor trebuie pusă într-un context regional. La începutul anilor 1990, existau un fel de *proto-partide* Verzi, care au preluat sintagma „eco” în titulatură mai degrabă decât doctrina, instabile ca număr de membri și simpatizanți, care au pierdut sprijinul popular, pe de o parte, din cauza temelor socio-economice primordiale pe agenda publică central-europeană, dar și, pe de altă parte, din cauza politicilor identitare naționaliste și religioase (Frankland 2016). Ultimele sunt resurgențe conservatoare care nu cadrau cu profilul internațional cosmopolit și progresist al Verzilor. Verzii din România au dispărut și prin politica de alianțe, care aducea temporar câteva posturi pentru o elită a partidului, dar contribuia pe termen mediu la disoluția partinică.

Ceea ce e valabil pentru stânga *mainstream* în regiune, e relevant și pentru ecologism: regimurile post-decembriste au fost restauratoare ale unui capitalism fără stat social și ecologic (Zuk 2017), când nu au fost îmbinate de-a dreptul cu doctrina șocului, adică privatizări cât mai rapide și dispariția bunurilor comune, revendicarea lor fiind considerată reziduu comunist de noile elite economice, politice și intelectuale. Nu e de mirare atunci că pădurile, de pildă, privatizate în mare măsură după 1989 și furate în

proporții mult mai mari față de sistemul de stat de dinainte de 1989, nu au fost puse în corelație cu largul proces de privatizare. Iar imputarea corupției și a administrației deficitare a căzut strict pe umerii Romsilva, ceea ce e valid, dar incomplet (Albulescu *et al.* 2022), atâta timp cât noua piață a valorificării lemnului ori corupătorii privați nu au fost puși în discuție ca logică de funcționare de către mainstreamul anti-corupție¹².

Subordonarea ecologiei curentelor dominante neoliberale și neoconservatoare a condus la dispariția partidelor verzi de pe scena parlamentară, dar și la apariția unei societăți civile instituționalizate fie birocratică, încremenită în proiectele fondurilor europene, fie dependentă de fondurile de CSR, cu o slabă reprezentativitate democratică, cu un număr de membri redus și dependentă de donatori externi¹³. Mobilizările civice de mediu au loc adesea în afara unui cadru instituțional, ca mișcări civice informale, ca alerte la acte legislative împotriva mediului, ca reacții la investiții private majore care destructurează major echilibrul ecosistemic.

Prăbușirea regimurilor comuniste după 1989 a determinat, cel puțin temporar din cauza scăderii nivelului de trai, mutarea atenției spre probleme sociale și economice, cele ecologice fiind considerate post-materialiste. Iar dezvoltarea economică și prezența unor teme ecologice tangibile sunt predictorii importanți ai votului pentru un partid verde, potrivit unei analize pe 45 de ani, în 32 de țări, pe 347 de alegeri parlamentare (Grant și Tilley 2019), ceea ce România și alte țări din regiune, cel puțin până în trecutul recent, nu au bifat într-un mod consistent. Situația începe să se schimbe, țările din regiune intrând de câțiva ani, potrivit Băncii Mondiale, în clubul țărilor cu venituri ridicate, de acum miza, dacă a fost vreodată doar asta, nemaifiind doar „dezvoltarea”, ci și redistribuția, deci un stat al bunăstării sociale și ecologice.

¹² Din observațiile mai multor cercetători și din multiple cercetări de teren pe care le-am făcut, reiese că mai multe furturi au loc în păduri private decât în păduri publice, mai ales în păduri private de dimensiuni mici care nu au contracte de pază cu Ocoale Silvice, deși legea prevede acest lucru.

¹³ Excepția este constituită de Asociația Declic, care rezistă mai ales din donațiile comunității de semnatori de petiții. Alte asociații mari ca Greenpeace ori World Wide Fund trăiesc, în principal, din donațiile membrilor din străinătate.

Creșterea nivelului de trai în câteva orașe mari din România, agravarea problemelor de poluare în aglomerațiile urbane, prezența mediatică și pe social media, la nivel internațional cu răsfrângere și în spațiul românesc, din ce în ce mai puternică, a temei schimbărilor climatice etc. creează în România, ca în alte țări din regiune, premisele de realizare, după alegerile din 2024, a unei mișcări partinice verzi, cu valori progresiste, cu o întărire concomitentă a mișcărilor civice de mediu și cu o opinie publică mai informată.

Dificultatea pentru apariția unor teme de mediu în 2024 este constituită de temele macro: continuarea războiului în Ucraina și, implicit, perpetuarea temelor de securitate geopolitică și militară, în raport cu care Verzii, la nivel internațional, nu au cel mai mare scor electoral, insecuritatea energetică și economică, scumpirea produselor, ceea ce riscă să mențină temele progresiste și ecologiste într-o nișă subreprezentabilă. O variantă posibilă pentru 2024 e ca un partid mai mare, erodat de guvernare, să preia Verzii într-o alianță, dacă Verzii își mențin o imagine publică proaspătă, de partid nou, dar și o vizibilitate în sondaje de 3%. În lipsa unei alianțe naționale ori a intrării în Parlament pe listele unui partid mai mare, speranța poate să fie ca Verzii să aibă un număr mai mare de consilieri locali și județeni de la puțin peste 100 la câteva sute.

Deocamdată, politica eco este crudă în aspirații, pe un fond de dezamăgire și pasivitate generală, după dezamăgirea civică privind noul val de partide, al căror populism *anti-corupție fără corupători*¹⁴ a dezangajat cetățenii după un val inițial entuziast de proteste civice și capitalizare politică. Nu ajută nici transformarea partidelor politice atât la nivel internațional (Lucardie și Rihoux 2008), dar mai ales la noi, în mașinării electorale oligarhice finanțate de stat cu peste 100 de milioane de euro¹⁵ într-un ciclu electoral, fără legătură substanțială cu societatea civilă, fără cluburi de socializare și lectură, fără fundații politice cu rol educativ, fără institute de politici publice, fără activism extra electoral etc., care pot forma oameni

¹⁴ Corupătorii determină modelul de piață neoliberală și anti-ecologică, care corupe administrația publică, determină inegalități majore și costuri de mediu neluate în calcul de dezvoltarea economică.

¹⁵ A se vedea investigațiile Recorder (Ilie *et al.* 2022). Subvențiile pe 2022-2023 au trecut de 100 de milioane de euro (Expert Forum 2023).

politici cu valori etice de substanță, o conștiință doctrinară solidă și mai ales *know-how* pragmatic de politici publice.

Sunt trei cercuri concentrice de partide verzi, cu un nucleu puternic în Europa Nordică și de Vest, un cerc mai palid ca reprezentare în sudul continentului și, în fine, țările Europei Centrale și de Est (CEE), unde ecologismul e tot nascent de trei deceni, dar cu rezultate care încep să mijească și la nivel regional, chiar dacă nișate.

Verzii în Bulgaria au avut recent un vicepremier într-un guvern de tranziție, în Muntenegru un prim-ministru din 2022, în Croația au dat primarul Zagrebului, în Polonia au ajuns în coaliție în Parlament, Ungaria oferă europarlamentari ecologiști etc. Deci, e doar o chestiune de timp până când în România să dea mai mult decât figuri individuale și mișcări civice de mediu.

Electoratul preponderent al Verzilor, de regulă mai tânăr, non-religios, feminin, educat și urban, cu valori post-materialiste (van Haute 2016, 319) există și în România. Dar pentru ca turnura spre stânga să fie clară, dar și electoratul ecologist să crească, e evident că valorile post-materialiste trebuie îmbinate, așa cum se întâmplă și în Vest, cu valori materialiste clasice de reprezentare a drepturilor angajaților, prin susținerea unui stat dezvoltationist și intervenționist prin politici energetice, de mobilitate ori sociale. E vorba despre un stat care oferă timp liber în natură, nemarketizat, spații publice verzi și centre comunitare.

Spre deosebire de social-democrați nostalgici îndreptățiți spre trecutul statului social, Verzii pot să își caute un imaginar politic care nu se înfruptă din „westalgia” planului Marshall, a comunității europene bazată pe cărbune și oțel, așa cum au fost începuturile UE, ori pe New Deal, pentru că aceste proiecte dezvoltationiste de parteneriat între stat și capital presupuneau, în ciuda unei intervenții masive pe piața „liberă”, subiecți politici amorfi, relativ dezangajați civic (Couperus și Milder 2022) în aceste planuri macro-economice. Cei 30 de ani glorioși de după război au condus la o accelerare fără precedent în istoria umană a extragerii resurselor din natură și la o prosperitate și siguranță a locului de muncă, însă fără grijă față de mediu. Imaginarul mulțumirii cetățenești din trecut exclude femeile, imigranții și zonele rurale (care au fost destructurate). În locul monopolului

de stat energetic ori al concurenței pieței private, ar trebui să existe loc într-un imaginar ecologist descentralizat și pentru cooperative de producție și de consum energetic care își produc propria energie și o distribuie. În loc de consumatori, e loc de prosumatori. Iar acest imaginar al decuplării de ierarhii și recuplării la comunități mai orizontale poate fi transpus în multe domenii decât cel al energiilor verzi, solară, eoliană, hidro etc.

Electoratul verde la nivel european e mai la stânga socio-economic și liberal în termen de drepturi, încrezător în democrație participativă, de aceea, uneori critic la adresa birocrăției UE, chiar dacă, în general, este încrezător într-o mai mare integrare la nivel european. Rezultatele Verzilor variază și pentru că partidele din acest spectru din regiune nu au reușit să impună o nouă perspectivă asupra politicii și lumii pe care vor să o schimbe, lucru care se poate modifica odată cu conștientizarea mai acută a efectelor schimbărilor climatice și începerea criticării mai consistente a logicii pieței, în special în varianta sa neoliberală și a statului care face ranforsarea acestei variante.

O posibilitate pentru România sau pentru alte state din Europa Centrală și de Est este de a avea temporar o organizare similară cu cea din Anglia, unde, ce e drept, lucrurile se întâmplă astfel pentru că sistemul electoral uninominal și non-proporțional nu permite partidelor mici să câștige funcții publice suficiente. O problemă similară e în România, dar din perspectiva pragurilor de semnături și de accedere în Parlament. În Anglia, Verzii sunt în primul rând o organizație politică „caracterizată prin activism extrainstituțional” (Delwit și Close 2016, 246). O abordare de acest fel trebuie văzută însă pe termen mediu, adică nu din perspectiva alegerilor din 2024. Ar fi o tactică de combinare a eforturilor civice cu cele politice, ceea ce în Vest se întâmplă, destui Verzi fiind membri atât de partid, dar și de ONG, la fel cum membri ai partidelor politice de stânga sunt și membri de sindicat, fără ca acest lucru să scandalizeze pe nimeni. Și asta pentru că în democrațiile consolidate nu există dihotomia apolitică, însă cu accente caragialești: curat/murdar, adică societatea civilă curată vs. politica partinică murdară. În schimb, există o distincție necesară între societatea civilă partinică și cea apartinică. O astfel de perspectivă situează activismul de partid în rândul

societății civile și provoacă partidele să devină mai mult decât simple trepte de accedere în funcții publice.

Totuși, chiar și o variantă de început de partid, cu activități extraparlamentare necesare din cauza pragurilor ridicate, trebuie să conducă spre un partid cu tipologii diverse. E necesar un echilibru de reprezentare, pentru că un partid bazat pe un profil socio-demografic similar, cum sunt așa-numiții *hipsteri*, indiferent dacă sunt mai la stânga ori mai ecologiști, nu are cum să aibă tracțiune politică. De aceea, e necesar un partid care se adresează mai multor generații, mai multor profiluri sociale care co-există într-o singură structură și negociază intrapartinic.

Ecologia politică în România și, mai larg, în Europa Centrală și de Est se va instaura când va veni cu o narațiune care se desparte clar atât de liberalism, cât și de conservatorism, nu se va aclimatiza la amândouă apolitic, subordonându-se curentelor dominante (van Eeden 2018, 109). Tipul acesta de încredere fundamentală lipsește după alegerile din 2020, iar speranțele sunt îndreptate spre foști membri UR, dezamăgiți de noua conducere a partidului, dar neinteresați de poziționare doctrinară, ecologismul devenind o subramură politică a liberalismului nedisputat de majoritatea celor care s-au rupt de UR. Chiar dacă liberalismul poate să facă joncțiunea cu ecologia, compatibilă e componenta de drepturi și libertăți a unui liberalism politic, nu cel economic. Stânga și ecologismul co-există fie în interiorul aceluiași partid, fie în mișcări de coaliție, cu o candidatură comună, așa cum a fost coaliția de dinainte de formarea Syriza, în coaliția de stângă verde care a intrat în Parlament la ultimele alegeri naționale în Italia, în coaliția Podemos/ Stânga Unită din Spania, în mișcările politice roșii verzi din spațiul scandinav, ori în coaliții ulterioare, formate pragmatic pentru guvernare. Juxtapunerea celor două curente progresiste și ecologiste transcende contextul național, fiind o practică europeană recurentă (Park 2022).

Dincolo de decuplarea de curentele dominante, care încă nu s-a făcut, ecologismul autohton s-a dovedit deocamdată puțin capabil să construiască un suveranism neexclusiv, un naționalism civic, nu etnic, cu trepte de suveranitate democratică: locală, regională, națională, globală. Un glocalism bazat pe acțiune locală și pe gândire globală. Această suveranitate se poate

converti ecologic, pornind de la practicile reziliente locale, cu apel la sustenabilitatea tăcută din Estul Europei, unde producția proprie de mâncare este semnificativ mai mare față de lanțurile lungi de aprovizionare din Vest. Multinaționalele alimentare și de retail au invadat și Estul, dar nu îndeajuns de tare încât practicile de auto-consum să se diminueze semnificativ ori ca acestea să fie uitate unde legăturile au fost întrerupte. Înrădăcinarea în comunitate, apărarea unor cauze foarte specifice teritorial, comunitatea de limbă, suveranismul alimentar și al resurselor naturale pot da și o componentă locală, regională ori națională ecologiei, suveranism democratic care nu trebuie lăsat a fi confiscat de dreapta naționalistă (Conversi și Hau 2021). În sensul acesta, un partid verde, ca în restul Europei, se definește cel mai bine împotriva unor partide de extremă dreapta, xenofobe, conservatoare, de tip AUR, SOS, PMP etc.

Dacă în Vest, maxim 10% din populație este implicată în producția de mâncare, în Est procentul crește la 40%. În Est, ecologismul este mai degrabă cultural, față de Vest, unde este orientat spre *advocacy* și politici publice (Jehlička și Jacobsson 2021, 7-8). Biodiversitatea Carpaților și a Deltei Dunării situează țara noastră în topul Europei. Și chiar dacă distrugerea naturii din ultimele decenii postcomuniste este un fapt real, în continuare avem unul dintre cele mai bogate patrimonii naturale de pe continent, plus practici de subzistență care au continuat și în perioada comunistă și care au rămas în memoria locală: de la ateliere meșteșugărești de reparații, la refolosire de produse în loc de reciclare, la grădini comunitare și în orașe, nu doar la țară, la multe alte mijloace care au încurajat autosuficiența și frugalitatea (Kovács 2021, 2), care nu trebuie confundate a fi în prelungirea precarității (neoliberale) actuale. Recuperarea acestui suveranism eco, cu o importantă tentă *glocală*, are rolul de a contracara atât individualizarea răspunderii într-o logică neoliberală¹⁶, cât și naționalismul etnic conservator. Plus că va conferi identitate specifică ecologismului autohton.

Aserțiunea, „pragmatică” aparent, că nu există ideologie în Europa Centrală și de Est (Coman 2017) este periculoasă pentru că ascunde

¹⁶ Potrivit acestei logici propagate de poluatori, reciclarea este responsabilitatea consumatorilor, la fel cum eșecul pentru adaptare la piață aparține indivizilor disociați (Vezi și Plastic Wars (full documentary) | FRONTLINE).

transformările către o economie neoliberală de piață după căderea comunismului, fără o plasă socială sau ecologică. Deci o deplasare a „centrismului” și a „normalității non-ideologice” foarte la dreapta gândirii ideologice. După această deplasare, da, se poate constata lipsa importanței distincțiilor, dar doar în acest context de poziționare generală a partidelor și discursului elitelor, mediatic și intelectual la dreapta, în care cadrul acceptat al dezbaterii este între facțiunile concurente, adică între liberalism și conservatorism, ambele curente rezervate la adresa (re)distribuției sociale și (pre)distribuției ecologice.

O altă concluzie eronată este generată de transpunerea unui cadru teleologic post-materialist în Europa Centrală și de Est, în sensul în care singura formă de ecologie posibilă este cea occidentală, când am arătat, chiar dacă schițat mai sus, că sunt și practici autohtone care pot fi recuperate în cheie eco, fără ca acestea să devină în mod necesar apanajul dreptei neoconservatoare de tip AUR.

Fără a creiona un plan detaliat ori a avea pretenția de a fi exhaustiv, ilustrez câteva teme prin care un dezvoltationism ecologic se poate manifesta deopotrivă civic și partinic pe trei teme nicidecum exclusive: fiscalitate, mobilitate și tema pădurilor. Sunt teme îndeajuns de populare încât să galvanizeze eforturi civico-politice substanțiale. Înainte de a începe, o notă distinctivă a acestui dezvoltationism verde care corectează major piața este că în dezvoltationismul eco, deocamdată imaginat, cetățenii devin mult mai activi față de vechiul Green Deal, față de Planul Marshall ori față de dezvoltationismul industrialist din socialismul real. În sensul acesta, scara nu este doar macro, ci și micro, în sensul în care cetățenii sunt incluși prin diverse proceduri deliberative¹⁷ pe mai multe paliere la luarea deciziei în firmă, respectiv în statul local ori național.

¹⁷ Modalitățile sunt multiple, de la drept de vot în firme mai mari prin reprezentanți în consiliul de administrație, la cotă parte din profit pentru angajați, drept la informare în companie la decizii majore, bugetare participativă și ansambluri cetățenești la nivel municipal, creșterea ratei de sindicalizare în mediul privat pentru a avea contracte colective de muncă, educație non-formală continuă pentru elevi și adulți, centre comunitare pentru a revitaliza viața de cartier etc. (enumăr nu doar idei, ci proiecte legislative concrete pe care le-am inițiat ca parlamentar și care zac în sertarele Parlamentului ori sunt propuneri detaliate de politici publice la nivel local).

Imaginarul ecopolitic alternativă la neoliberalism

Două treimi din cei 57% dintre români care au trăit în socialism spun că era mai bine înainte de 1989, la 30 de ani de la căderea sistemului. Dar cum 90% dintre români cred că este bine că avem economie de piață (IRES 2018), joncțiunea dintre cele două sisteme poate să fie un nou dezvoltationism, cu un stat care intervine în economie și promovează o economie socială și ecologică de piață. Două treimi dintre români consideră că socialismul a fost o idee bună aplicată greșit, ceea ce arată că există „la nivelul întregii populații o susținere foarte puternică pentru un stat”, chiar „în detrimentul sectorului privat” (Gog *et al.* 2021, 15).

Tranziția energetică are nevoie de coordonare publică, aceasta e concluzia transideologică pentru a evita catastrofa climatică. Într-un scenariu pesimist pentru România, din multitudinea de scenarii încă posibile, în care nu sunt destule forțe ecologiste în societate atât la noi, cât și la nivel internațional, pentru a declanșa decarbonizarea economiei, temperatura pe timp de vară crește în medie cu aproape 7°C după 2050, potrivit Institutului Național de Meteorologie (Bojariu *et al.* 2021). Deja temperatura medie vara a crescut în ultima jumătate de secol în orașele mai mari ale României cu trei-patru grade, iar cantitatea de precipitații scade cu o treime din a doua jumătate a secolului. Iarna și primăvara la munte stratul de zăpadă va scădea, ceea ce va favoriza incendii forestiere vara. Odată cu creșterea de gaze cu efect de seră și cu creșterea temperaturilor, solul în sudul țării se deșertifică. Orașele sigilate cu beton devin insule de căldură. Oamenii vulnerabili vor muri în număr și mai mare din cauza valurilor de căldură, nu doar din cauza poluării orașelor. Dar nu e ireversibil. Trăim în secolul urgenței climatice, iar decada crucială pentru a menține creșterea temperaturii sub 2° C la nivel global este acum! România e și ea o mică parte din această luptă globală și nu ne putem permite în spațiul politic să abordăm aceleași teme parohiale și politici provinciale decuplate de la marile temeri ale momentului.

Cele trei teme de mai jos¹⁸ nu epuizează nicidecum solicitările multiple pe care un stat dezvoltat ar trebui mandat să le preia. Dar au un rol tactic pentru o mișcare eco în dezvoltare care nu are capacitatea, din cauza resurselor limitate, de a aborda toate temele de mediu. Mai mult, cele trei teme propuse nu epuizează potențialul tactic al altor mesaje congruente cu mișcările Verzi și progresiste precum feminismul și încurajarea unui stil de viață non-tradiționalist (post-materialist, non-productivist, tolerant, de pildă, în privința consumului de droguri ușoare, nu a drogurilor tari, cu accent pe crearea unei infrastructuri publice de petrecere a timpului liber etc.).

Creșterea ratei de colectare ca luptă anti-corupție

Pentru a recupera decalajul în privința politicilor climatice, tema aparent aridă a marjei fiscale de manevră pentru politici publice de atenuare a schimbărilor climatice trebuie îmbinată cu anticorupția, în sensul formării unui curent anticorupție ecologist și progresist. Astfel, anticorupția este înțeleasă prin întărirea funcției de planificare și reglementare a autorităților publice, nu prin minimizarea rolului statului în favoarea pieței neoliberale. În același timp, într-un stat în care destule funcții publice sunt valorificate și transmise mai departe ca rente, de unde percepția unui stat maximal, feudal, în ciuda cheltuielilor cele mai mici din UE, trebuie marșat în continuare pe reforma statului, cu autorități în mod semnificativ publice, supuse controlului democratic al cetățenilor. Această restructurare posibilă a statului se poate realiza doar prin ocuparea demnităților publice de oameni cu crezuri democratice nu doar în sens reprezentativ, ci și participativ¹⁹.

¹⁸ În urma unui efort colectiv al mai multor experți și activiști de mediu, am reușit să convingem AFM să creeze cel mai mare fond civic din țară din taxele de mediu, de 150 de milioane de lei, la care s-au înscris peste 650 de ONG-uri care urmează să facă educație de mediu, program care poate fi îmbunătățit în anii viitori și crescut până la 5-10% din bugetul AFM, procent prezent în revendicările noastre.

¹⁹ Potrivit evaluării pe teme de mediu a Comisiei Europene din Raportul de țară, „nu pare să existe niciun fel de încurajare activă a cetățenilor de a alerta autoritățile cu privire la problemele de mediu, cu excepția ONG-urilor și a altor organizații ale societății civile. Nu pare să existe nicio politică națională de încurajare a utilizării științei cetățenești în ceea ce privește asigurarea respectării legii sau orice altă problemă de mediu” (Comisia Europeană 2022, 52).

La o evaziune fiscală de 16 miliarde de euro, din care un sfert estimativ constă în evitarea taxelor de poluare și de mediu, statul român, odată refuncționalizat, are capacitate de manevră, de a investi în transport public în defavoarea celui auto privat. Sau, spre exemplu, să facă ceea ce nu face aproape deloc: să restaureze habitate deteriorate, fie prin împăduriri, unde e cazul, deși nu întotdeauna (Tölgyesi *et al.* 2021), fie prin crearea unor zone umede ori a unor pajiști cu arbori, pentru a maximiza captura de carbon, dar și pentru multiplele beneficii pe care le oferă natura²⁰. Un stat dezvoltat are capacitatea de a dirija producția de energie mai ieftină, dincolo de liberalizarea eronată a pieței de energie. Un stat dezvoltat, cu o capacitate fiscală ridicată, are fonduri pentru a izola termic sectorul rezidențial, alături de proprietarii privați, unul dintre factorii principali de emisie a gazelor cu efect de seră în România.

Miza este de a pregăti Garda de Mediu și Administrația Fondului de Mediu (AFM)²¹ să devină eficiente în controale pentru a avea o fiscalitate ecologică. Iar Agențiile pentru Protecția Mediului să fie pregătite cu resurse noi pentru a aviza proiecte dirijându-le spre metodologii ce vizează o amprentă redusă de carbon prin care știe cum să ceară investitorilor să atenueze impactul climatic al investițiilor. Dincolo de deziderate, suntem la polul opus în prezent. În 2020, de pildă, veniturile realizate în spațiul autohton din taxele de mediu rămân în termeni absoluți cele mai scăzute din UE. Impozitarea energiei și a transporturilor din taxa de mediu reprezintă cea mai mare pondere, 92,4% și 7,35% în 2020, în timp ce taxa pe poluare/pe resurse a fost de 0,22% (Comisia Europeană 2022).

Provocările economice și sociale generate de schimbările climatice presupun un nou contract fiscal între stat și cetățeni. Reforma fiscală structurală ar trebui să aibă ca miză principală creșterea fondurilor la buget, iar, secundar, justiția socială și de mediu, o echitate atât umanistă, cât și post-speciistă. Dacă România ar colecta la buget cât colectează țările vecine, guvernul s-ar încadra în țintele de deficit bugetar și ar avea destui bani să reducă decalajele din educație, sănătate și infrastructură (Ban și Rusu 2020).

²⁰ AFM a investit în programe de renaturare sume nesemnificative spre zero, fie că sunt investiții în biodiversitate sau în spații verzi (Raport mediu 2022).

²¹ Bugetul AFM în 2023 este de aprox. 15 miliarde de lei.

Pe baza concluziilor relativ conservatoare ale Consiliului Fiscal, miza principală e de a elimina scutirile fiscale care conduc la regresivitate, abia apoi pe impozitare progresivă (Consiliul Fiscal 2022). Dar cum 10% dintre români dețin 60% din averea națională, impozitarea progresivă poate să devină un obiectiv adiacent la creșterea ratei de colectare. România colectează catastrofic, 26% din PIB în anii recenti, față de o medie de 35-36% în țările intrate în UE odată cu noi și de peste 40% media în UE. ANAF colectează doar o cincime din profitul companiilor.

De aceea, crearea unui corp fiscal profesional de elită la nivel ANAF și subsidiar, în AFM²², pentru a contracara evaziunea fiscală a companiilor prin prețuri de transfer, prin entități offshore, prin evitarea taxelor de poluare, devine țintă politică prioritară, mai ales dacă retorica anti-corupției este infuzată cu un nou impuls afectiv dinspre stânga în reabilitarea autorității publice, controlate cetățenesc, pentru a realiza tranziția energetică, pe care piața, prin liberalizarea haotică, e eșuat să o facă (Mouffe 2022). O astfel de reformă majoră nu poate să fie realizată fără un discurs populist al unui nou proiect de țară, iar tranziția energetică în contextul catastrofelor climatice preconizate poate să fie vehiculul pentru acest pol discursiv deopotrivă ecologist și progresist.

Este nevoie de reformă fiscală de fond aplicată după o dezbatere obligatorie cât mai largă cu cetățenii, dublată de investigații ale fraudelor fiscale. Cetățenii asigură prin contribuții sociale, impozit pe salariu și plățile indirecte legate de accize și TVA, aproape 75% din veniturile bugetare. Acest mod de impozitare favorizează în mod dezechilibrat deținătorii de capital și de proprietăți și împovărează cetățeanul de rând²³. În termeni strategici, o

²² Colectarea bună conduce la o redistribuire și mai bună, care ar trebui să vizeze și reforma AFM prin subvenții nu doar pentru industria mai puțin poluantă, ci și pentru noi programe și fonduri pentru activism civic, cultură și educație de mediu ori pentru Soluții Bazate pe Natură, nu soluții „gri”. În cea ce privește celelalte două teme propuse pentru o mișcare eco, conservarea pădurilor și transportul alternativ la trafic auto, analiza mea se bazează pe două metodologii utilizate de-a lungul timpului, Participatory Action Research și Citizen Science, prin care am propus prin acțiuni colective dintre cele mai mari spații publice verzi/coridoare velo și pietonale din țară.

²³ Câteva idei schițate pentru un stat dezvoltationist sunt și în programul politic al Verzilor la care am contribuit cu Marius Lazăr: <https://partidulverde.ro/wp-content/uploads/2022/08/Noul-Program-Politic-al-Verzilor-din-Romania.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.

astfel de discuție, aparent abstractă despre fiscalitate și creșterea ratei de colectare, trebuie tradusă, pe de o parte, ca luptă anticorupție și, pe de altă parte, ca susținere a investițiilor publice, dar cu metodologii de renaturare, dar și ca suport pentru sectorul asociativ de mediu, de educație și cultural printr-un program de mediu de proporții adresat societății civile (1 miliard de lei, între 5-10% din bugetul AFM, nu 1% cât e acum). Dar o luptă anticorupție dinspre stânga în care se arată faptul că piața corporatistă profită de capacitatea scăzută a statului, de lipsa de reglementare, cumulată cu prădarea statului de către deținătorii de rente²⁴. Depășirea neoliberalismului înseamnă transformarea statului-rentă într-un stat dezvoltationist, iar acest lucru se poate întâmpla doar prin întărirea capacității statului de colectare, de impozitare progresivă justă, apoi, de investiții publice²⁵, dar și prin colaborarea cu societatea civilă care exercită un control civic asupra statului pentru a restabili încrederea în autoritatea publică. Controlul democratic are rolul de a întări demnitatea cetățenească, cu atât mai necesară într-un context de tranziție climatică, care poate accentua inegalitățile regionale prin acces preferențial la noile tehnologii verzi. Această recăpătare a demnității politice prin suveranitate fiscală nu e naționalistă, ci e internaționalistă, atâta timp cât federalismul fiscal la nivelul UE e vital pentru a putea negocia cu multinaționalele și pentru a diminua masiv evaziunea fiscală. În final, subfinanțarea statului²⁶ conduce la dezvoltare nesustenabilă: „Consensul internațional este clar în acest sens. Un stat subfinanțat aduce cu el o serie de flageluri pe termen scurt (probleme cu

²⁴ Fondul de Garantare a Asiguraților plătește din banii contribuabililor sume de sute de milioane de euro pentru falimentele firmelor de RCA neprevăzute de Autoritatea de Supraveghere Financiară care a anunțat mult prea târziu falimentul unor firme de pe piața de asigurări (Stoiciu 2023).

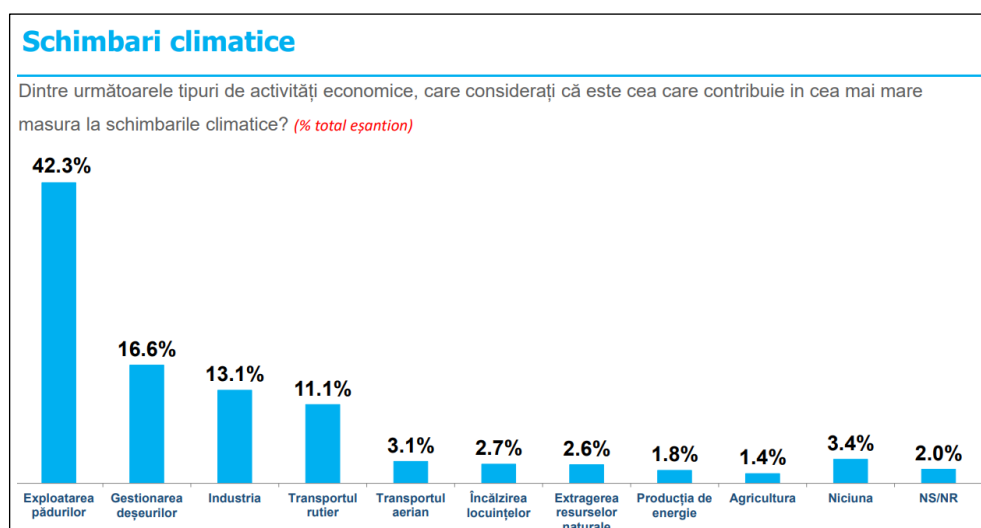
²⁵ În Germania, Verzii se separă de ordoliberalismul creștin-democraților propunând ca datoria să poată să treacă de la 2%, așa cum apare în Constituție, până la 10%, pentru a pregăti tranziția climatică.

²⁶ Reformele fiscale din toamna anului 2023 (prin care s-au eliminat o parte din excepțiile fiscale pe taxele pe venituri în IT, agricultură și construcții, s-a taxat cifra de afaceri, s-a schimbat regimul fiscal al microîntreprinderilor, s-au introdus câteva impozite modeste pe proprietăți de lux, s-a mărit TVA în câteva sectoare etc.) sunt doar un început modest pentru a crește veniturile statului, în condițiile în care cheltuielile statului român, în ciuda ineficienței unor cheltuieli și investiții publice, erau cele mai mici ca procent din UE, austeritatea nefiind o opțiune.

costul datoriei publice, cursul de schimb, rata dobânzii) și pe termen lung (infrastructură deficitară, mediu nesănătos, forță de muncă needucată, cu sănătate precară, inegalitate socială)” (Ban și Buciu, 2023, 5).

Păduri protejate ca reînfrățire deloc simbolică a românului cu codrul

Tema pădurilor este relevantă strategic fie și pentru că, în percepția românilor, exploatarea lor, atât ilegală, cât și inefficientă, contribuie cel mai mult la schimbările climatice, mai mult decât toate celelalte activități economice, de la producția de energie la încălzirea locuințelor, la transport²⁷. Această percepție diferă mult de realitate, având în vedere că poluarea este determinată în primul rând de încălzirea clădirilor, de transport, de agricultură și de gestionarea deficitară a deșeurilor.

Grafic 5. Percepția factorilor economici care ar contribui la schimbările climatice

Sursa: sondaj INSCOP la cererea Partidului Verde, 2023

Pădurile acoperă o suprafață de 32,46% din teritoriul românesc. Cum peste 40% dintre păduri se află „într-o stare rea spre necorespunzătoare”

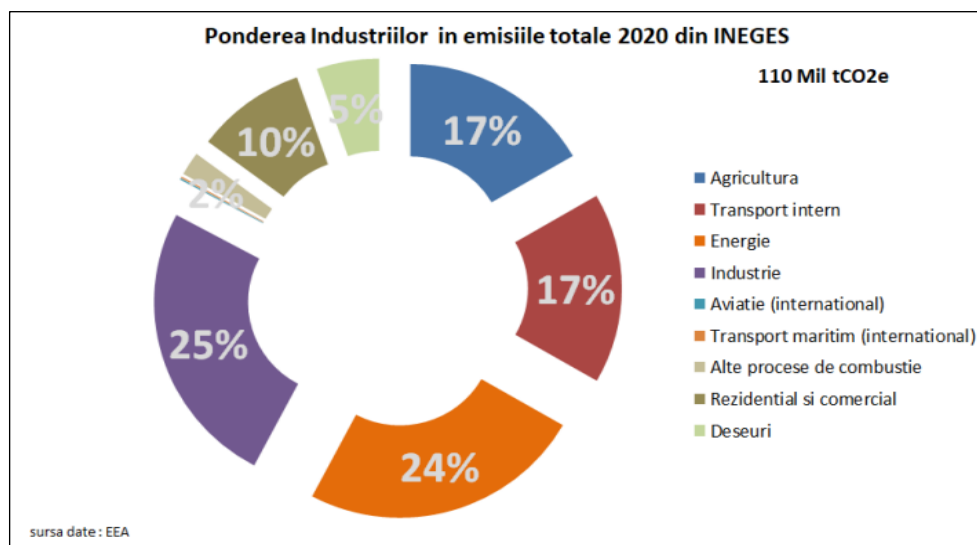
²⁷ Sondajul e comandat de Verzi și a fost puțin discutat în spațiul autohton, chiar și la nivelul asociațiilor de mediu (INSCOP 2023). De asemenea, în topul problemelor de mediu, tăierile ilegale surclasează considerabil următoarele probleme ca poluarea apei, depozitarea ilegală a deșeurilor ori poluarea aerului (GreenReport 2022).

(Comisia Europeană 2022, 15), o soluție cerută de societatea civilă și de specialiști este protejarea unei părți din suprafața împădurită ca arii naturale, mai ales în contextul asumării de către guvernul român a strategiei UE privind biodiversitatea pentru 2030, deci a creșterii suprafeței protejate de la 23% la 30% și a celei protejate strict de la 2-3% la 10%. Această perspectivă vine însă în conflict cu cea economică definită îngust, prin care se cere exploatarea lor. În acest sens mai larg de protecție pot fi incluse pășunile cu arbori prin subvenții APIA, gândite special pentru tipul acesta de categorie, dar și coridoarele ecologice, cu vegetație ripariană, „pădurile tip galerie” existente de-a lungul mai multe cursuri de apă, tocmai pentru a le feri de pericolul îndiguirii și cu scopul de a le renatura. Tot ca arii naturale pot fi incluse pădurile din zonele metropolitane, chiar dacă nu au aceeași biodiversitate ca pădurile îndepărtate de aglomerări urbane, pentru a compensa urbanizarea haotică a ultimelor decenii, dar și pentru a stopa exploatarea lor, chiar și în termeni legali, cumulat, desigur, cu crearea unor planuri de management care funcționează și în realitate, nu doar „pe hârtie”: „Pădurile urbane și periurbane sunt esențiale pentru adaptarea la efectele schimbărilor climatice și aduc o valoare adăugată și pentru biodiversitatea din orașe și sănătatea oamenilor. Este nevoie de elaborarea cadrului legal pentru desemnarea de arii protejate urbane care ar permite punerea sub protecție a unor zone valoroase existente și refacerea zonelor degradate” (Raportul prezidențial 2022, 136). Suprafața strict protejată crește și dacă pădurile sunt privite ca ecosisteme mai complexe, încorporând și pajiști limitrofe pădurilor, cu practici sociale (Hartel *et al.* 2015) care permit interacțiunea dintre om și animal ori susținând valoarea culturală de peisaj, deci dincolo de o perspectivă ecologică clasică a ariei naturale ca peisaj neantropizat.

Cum cele mai relevante proteste de mediu din spațiul românesc sunt legate de conservarea pădurilor²⁸ și de împotriviri civice la adresa tăierilor ilegale, o mișcare civico-politică ecologistă ar trebui să adopte în prim-plan tema pădurilor dacă vrea să se plieze pe așteptările generale ale românilor,

²⁸ Inclusiv cele mai mari proteste pe teme ecologice precum *Campania Salvați Roșia Montană* accentua nu doar componenta de patrimoniu, ci și ce este aurul „verde” al localității, care ar fi dispărut prin decopertarea dealurilor și munților cu mine la suprafață.

chiar dacă tabloul emisiei de gaze cu efect de seră este mult mai complex, cel puțin la nivelul UE²⁹ (vezi grafic), față de percepția generală de la noi.

Grafic 6. Ponderea emisiilor verificate de GES aferente diferitelor sectoare în INEGES (exclusiv LULUCF), 2020
Sursa: EEA, prelucrare consultant

Mobilitate alternativă la trafic auto

16% din totalul emisiilor de gaze cu efect de seră din România sunt generate de sectorul transporturilor, al treilea cel mai mare contribuitor după agricultură și industrie/energie (Deloitte 2022), îngrijorare cu atât mai acută în urbanul mare. Emisiile în transporturi la noi au crescut cu 40% în intervalul 2005-2019 (Comisia Europeană 2022, 35). În rândul statelor membre, cea mai mare poluare a aerului din UE o au zonele urbane din Bulgaria, Polonia și România. În topul problemelor locale, traficul apare constant în top trei la marile orașe (Digi24 2021).

O treime din trenuri sunt electrice, puțin peste o treime dintre linii sunt electrificate. În România, sunt 7 milioane de mașini, se estimează că numărul

²⁹ Vezi evoluția emisiilor de gaze cu efect de seră în perioada 2007-2020 la nivel UE (Deloitte 2022).

va crește la 8 milioane în curând. În consensul general legat de necesitatea de a dezvolta infrastructura rutieră, un partid ecologist și progresist care se opune ideii de „dezvoltare” prin infrastructură rutieră, dincolo de încheierea șantierelor actuale, are toate șansele de a se diferenția în peisajul politic. Dar și de a fi fidel unor crezuri și obiective că, prin încurajarea transportului public la nivel urban, metropolitan și național, se contribuie semnificativ la atenuarea schimbărilor climatice, la orașe mai puțin poluate.

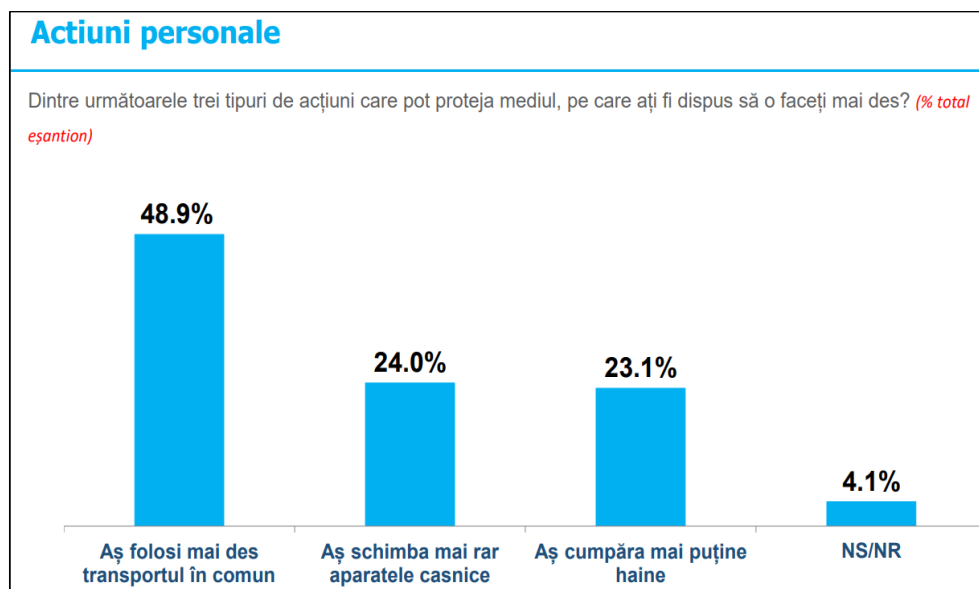
Diferența de finanțare între infrastructura auto națională și cea feroviară a fost de ordinul câtorva zeci de procente în unii ani postdecembriști în favoarea transportului rutier, spre deosebire de media țărilor UE, unde raportul a fost mult mai echilibrat în ultimele decenii³⁰. În intervalul 2012-2018, infrastructura de întreținere feroviară a beneficiat de 56,33% din necesar, la reparații 19,35%, iar la reînnoire doar 2,53% din necesar (CFR 2020, 40).

Aparent surprinzător, românii preferă în proporție de 20% bicicletele și trotinetele electrice ca modalitate de deplasare prin oraș, pe distanțe ceva mai mari, grad de preferință semnificativ peste utilizarea actuală, de câteva zeci de ori în marile orașe fiind decalajul între dorință și realitate în lipsa infrastructurii. Sunt preferințe ce pot fi cuplate cu favorizarea unui transport intermodal, în defavoarea celui auto privat. Totuși, optimismul pro-biciclist trebuie ponderat atâta timp cât 42,9% dintre respondenți declară că preferă transportul cu vehicule personale pentru a se deplasa pe distanțe mai lungi în interiorul localității. 27,3% preferă transportul public, 17% transportul cu bicicleta, 5,1% altă modalitate, 4,3% transport cu taxi, uber, bolt, 2,8% transport cu trotinete electrice (Strategic Thinking Group 2022).

Transportul public local a fost neglijat în anii postdecembriști, în destule situații desființat, iar în majoritatea orașelor mari nu există benzi dedicate extinse pentru transport public pentru a-l face mai rapid și mai atractiv, mai puțin poluant decât transportul privat. De aceea, se justifică plierea unui partid de mediu pe prioritizarea transportului public, mai ales că, în ceea ce privește percepția românilor, pare cel mai la îndemână lucru

³⁰ „În rețelele feroviare au fost investite 843 de miliarde de euro între 2000 și 2019, conform datelor OCDE (Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică). În aceeași perioadă, investițiile în infrastructura rutieră au totalizat 1.341 miliarde” (Geerts 2021).

pe care l-ar face indivizii în planul acțiunilor personale, potrivit graficului de mai jos (INSCOP 2023).

Grafic 7. Întrebare închisă: ce ar face românii pentru a proteja
Sursa: sondaj INSCOP la cererea Partidului Verde, 2023

Concluzii

Spre deosebire de Verzii din Vest care s-au format parțial ca reacție la consumerism, cu origini în pacifismul libertar antinuclear post 1968 (Maillard și Schmidhuber 2021, 2), plus miriade de campanii conservacioniste mai *straight*, spațiul estic nu a beneficiat de un trecut cu valori post-materialiste similare.

În lipsa unui trecut bogat în activism de mediu, e mai dificil a forma în Est o identitate ecologistă comună. Dar această identitate se formează în prezent, conștientizarea schimbărilor climatice fiind din ce în ce mai pregnantă, în condițiile în care sintagma nici nu exista în vocabularul public în urmă cu un deceniu. Și Verzii din Vest au trecut prin transformări mari în ultimele decenii: de la un partid lipsit de disciplină, cu conflicte interne mari, cu alură anti-politică radicală, cu refuzul de a se plasa pe axa stânga-dreapta,

a devenit o familie partinică ceva mai convențională, inclusiv prin acceptarea plasării de la centru spre stânga spectrului politic. Câteva caracteristici mai recente îi arată mai degrabă constructivi decât critici, mai degrabă cooperativi decât conflictuali, mai degrabă centriști decât alternativi, pozitivi decât negativi. Verzii devin o forță moderată într-o epocă de polarizare (Sloat 2020). Acestor caracteristici li se alătură câteva linii dure în vestul Europei, care trebuie preluate și în Est: feminismul, care e cel mai pronunțat dintre toate familiile politice europene, combaterea schimbărilor climatice prin Green Deal ca stat dezvoltationist ecologic³¹, stil de viață postconsumerist.

Se poate construi în Est o tactică similară, metodică, graduală, constructivă, dar având în prim-plan realitatea colapsului planetar în Antropocen³², realitate sobră care nu permite vechea gesticulație butaforică și politic narcisistă?

Este posibil un astfel de partid deopotrivă ancorat factual și (depresiv) afectiv în realitatea globală a schimbărilor climatice și care să-și mențină fidel un activ de partid cât mai bine format ideologic în condițiile în care tacticile parohiale anti-politice, anti-corupție, anti-stat de tip UR, ca să nu mai vorbim de AUR, par epuizate retoric?

Rămâne de văzut, cert este că, în spațiul românesc, ecologiștii trebuie să se definească doctrinar mai clar pentru a coagula un curent distinct de idei-acțiune care să îi catapulteze în fața opiniei publice, dar, la fel de relevant în *realpolitik*-ul autohton, să aibă resursele financiare pentru a

³¹ Până să devină *policy mainstream* și mult atenuat ca implicații structurale, Green New Deal circula într-o variantă mai radicală de propuneri de politici publice în cercurile partinice vestice ecologiste încă din timpul crizei economice din 2008.

³² Sau Capitalocen, după alte referințe, mai puțin cunoscute, dar mai exacte în plasarea responsabilității, care este evitată în previziunile din ce în ce mai sumbre ale IPCC legate de viitor (martie 2023): „Raportul publicat luni de Grupul Interguvernamental pentru Schimbări Climatice al Organizației Națiunilor Unite a arătat că este posibil ca lumea să rateze cel mai ambițios obiectiv climatic – limitarea încălzirii la 1,5 grade Celsius (2,7 grade Fahrenheit) peste temperaturile preindustriale – într-un deceniu. Dincolo de acest prag, au descoperit oamenii de știință, dezastrele climatice vor deveni atât de extreme că oamenii nu se pot adapta. Valurile de căldură, foametea și bolile infecțioase vor aduce milioane de vieți suplimentare. Componentele de bază ale sistemului Pământului vor fi modificate fundamental, irevocabil” (Kaplan 2023).

combate subvențiile electorale de sute de milioane de euro care oligarhizează sistemul politic românesc.

Bibliografie

- ALBULESCU, Andra-Cosmina, MANTON, Michael, LARION, Daniela, ANGELSTAM, Per. 2022. „The Winding Road towards Sustainable Forest Management in Romania, 1989-2022: A Case Study of Post-Communist Social-Ecological Transition”. *Land*, vol. 11, nr. 8, p. 1198.
- BADESCU, Gabriel, SANDU, Daniel, ANGI, Daniela, GREAB, Carmen. 2019. *Studiu despre tinerii din Romania. 2018-2019*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/15294.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- BAN, Cornel, BUCIU, Petre. 2023. *Reforma fiscală. Propuneri pe termen scurt*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/20416.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- BAN, Cornel, RUSU, Alexandra. 2020. *Pauperitatea fiscală a României: Ce o explică și ce se (mai) poate face*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/15915.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFIȘ, Claudiu, 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- BLEAHU, Marcian. 2006. *Spovedania unui neînvinș*, București: Paideia.
- BOJARIU, Roxana et al. 2021. *Schimbările climatice – de la bazele fizice la riscuri și adaptare*, ediție revăzută și adăugită. București: Printech.
- CFR. 2020. *Strategia de dezvoltare a infrastructurii feroviare 2021-2025*, https://cfr.ro/wp-content/uploads/2018/05/files_strategie_SDezIF_2020_strategie-infra-v4.2.pdf. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- CLUJ24. 2020. „Diferențe între românii și maghiarii din Transilvania. Încredere diferită în instituții. Maghiarii se definesc rar de stânga”, https://cluj24.ro/diferente-intre-romanii-si-maghiarii-din-transilvania-incredere-diferita-in-institutii-maghiarii-se-definesc-rar-de-stanga-33172.html?utm_source=projectagora&utm_medium=contentdiscovery. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- COMAN, Emanuel. 2019. „When Left or Right Do Not Matter: Ideology and Spending in Central and Eastern Europe”. *Research & Politics*, nr. 6, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053168018817391>. Accesat în 3 noiembrie.

- COMISIA EUROPEANĂ. 2022. *Raport de țară – România*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022SC0271>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- CONSILIUL FISCAL. 2022. *Consolidarea bugetară și creșterea veniturilor fiscale – necesitate vitală pentru stabilitatea și securitatea economică a României*, http://www.consiliulfiscal.ro/-Analiza_sistem_fiscal_RO.pdf. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- CONVERSI, Daniele, HAU, Mark Friis. 2021. „Green Nationalism. Climate Action and Environmentalism in Left Nationalist Parties”. *Environmental Politics*, vol. 30, nr. 7, pp. 1089-1110.
- COUPERUS, Stefab, MILDERS, Steve. 2022. „From ‘Grey Democracy’ to the ‘Green New Deal’: Postwar Democracy and the Hegemonic Imaginary of Material Politics in Western Europe”. *Journal of Modern European History*, vol. 20, nr. 3, pp. 288-293.
- DELOITTE. 2022. *Evoluția emisiilor de gaze cu efect de seră în perioada 2007-2020*, http://www.mmediu.ro/app/webroot/uploads/files/Livrabil_emisii_GES.pdf. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- DELWIT, Pascal, CLOSE, Caroline. 2016. „Green Parties and Elections”. În *Green Parties in Europe*, ed. de Emilie van Haute. Abingdon: Routledge, pp. 241-264.
- DIGI24. 2021. „România, în top 3 țări din UE cu cea mai mare poluare a aerului în zonele urbane”, <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/romania-in-top-3-tari-din-ue-cu-cea-mai-mare-poluare-a-aerului-in-zonele-urbane-1550011>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- DIGI24. 2022. „Evaziunea fiscală a atins cote alarmante: România pierde 507 euro pe secundă”, <https://www.digi24.ro/stiri/economie/digi-economic/evaziunea-fiscala-a-atins-cote-alarmante-romania-pierde-507-euro-pe-secunda-1976759>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- EXPERT FORUM. 2023. „Finanțarea partidelor politice în 2022”, <https://expertforum.ro/finantare-partide-2022/>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- FRANKLAND, E. Gene. 2016. „Central and Eastern European Green Parties. Rise, Fall and Revival?”. În *Green Parties in Europe*, ed. de Emilie van Haute. Abingdon: Routledge, pp. 59-91.
- GEERTS, Esther. 2021. „More Money Invested in Roads than Rail, Where Is the Shift?”. *Railtech*, <https://www.railtech.com/infrastructure/2021/11/24/more-money-invested-in-roads-than-rail-where-is-the-shift/?gdpr=accept&gdpr=deny&gdpr=accept>. Accesat în 3 noiembrie 2023.

- GOG, Sorin, BRANIȘTE, Miki, TURCUȘ, Claudiu (ed.). 2021. *Critica socială și artistică a capitalismului românesc*. Cluj: Presa Universitară Clujeană.
- GRANT, Zack P., TILLEY, James. 2019. „Fertile Soil: Explaining Variation in the Success of Green Parties”. *West European Politics*, vol. 42, nr. 3, pp. 495-516.
- GREENREPORT. 2022. *Românii sunt din ce în ce mai deschiși la transportul cu bicicleta sau trotineta*, <https://green-report.ro/romanii-sunt-din-ce-in-ce-mai-deschisi-la-transportul-cu-bicicleta-sau-trotineta/>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- HARTEL, Tibor, PLIENINGER, Tobias, VARGA, Anna. 2015. „Wood-pastures in Europe”. În *Europe's Changing Woods and Forests. From Wildwood to Managed Landscapes*, ed. de Keith J. Kirby și Charles Watkins. Wallingford: Cabi, pp. 61-76.
- ILIE, Victor, VOINEA, Mihai, DELCEA, Cristian. 2022. „Prețul tăcerii. O investigație în contabilitatea presei de partid”. *Recorder*, <https://recorder.ro/prețul-tăcerii-o-investigație-in-contabilitatea-presei-de-partid/>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- INSCOP. 2023. *Sondaj de opinie*, <https://www.inscop.ro/wp-content/uploads/2023/03/RAPORT-INSCOP.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- IRES. 2018. *Capitalism și societate în România*, <https://www.revistasinteza.ro/sondaj-ires-capitalism-si-societate-in-romania>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- JEHLIČKA, Petr, JACOBSSON, Kerstin. 2021. „The Importance of Recognizing Difference: Rethinking Central and East European Environmentalism”. *Political Geography*, vol. 87, <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2021.102379>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- KAPLAN, Sarah. 2023. „World Is on Brink of Catastrophic Warming, U.N. Climate Change Report Says”. *Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/climate-environment/2023/03/20/-climate-change-ipcc-report-15/>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- KOVÁCS, Eszter Krasznai (ed.). 2021. *Politics and the Environment in Eastern Europe*. Cambridge, UK: Open Book Publishers.
- LEISEROWITZ, Anthony et. al. 2022. *International Public Opinion on Climate Change, 2022*, <https://climatecommunication.yale.edu/wp-content/uploads/2022/06/international-public-opinion-on-climate-change-2022a.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- LUCARDIE, Anthonie, RIHOUX, Benoît. 2008. „From Amateur-Activist to Professional-Electoral Parties? On the Organizational Transformation of Green Parties in Western Democracies”. În *Green Parties in Transition: the End of Grass-roots Democracy?*, ed. de E. Gene Frankland, Anthonie Lucardie, Benoît Rihoux. Surrey and Burlington: Ashgate Publishing. pp. 3-16.

- MAILLARD, Sébastien, SCHMIDHUBER, Alice. 2021. *What Are the Ambitions of the German Green Party*, <https://institutdelors.eu/en/publications/quelles-ambitions-pour-les-verts-allemands/>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- MANDA, Constantin-Alexandru. 2022. *Provocările tinerilor din România. Analiză și recomandări*, <https://cdn.g4media.ro/wp-content/uploads/2022/09/Provocarile-tinerilor-din-Romania.-Analiza-si-recomandari.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- MOUFFE, Chantal. 2022. *Towards a Green Democratic Revolution Left Populism and the Power of Affects*. Londra: Verso Books.
- PARK, Suksam. 2022. *Contemporary European Party Movement*, teză de doctorat, https://www.researchgate.net/publication/358088359_Contemporary_European_Left_Party_Movement. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- RAPORT MEDIU. 2022. *Raport privind utilizarea fondului de mediu*, https://www.afm.ro/main/informatii_publice/raport_anual_utilizare/raport_privind_utilizarea_fm_2022.pdf. Accesat în 3 noiembrie.
- RAPORT PREZIDENȚIAL. 2022. *Limitarea schimbărilor climatice și a impactului lor: o abordare integrată pentru România*, <https://www.presidency.ro/files/userfiles-/Raport%20Limitarea%20Schimbarilor%20Climatice.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- SLOAT, Amanda. 2020. *Germany's New Centrists? The Evolution, Political Prospects, and Foreign Policy of Germany's Green Party*, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020-/10/FP_20201020_germanys_new_centrists_sloat.pdf. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- STEFAN, Bruno. 2020. *Lumea și valorile ei politice: barometru politic național 1-7 mai 2020*. București: Editura BCS.
- STOICIU, Victoria. 2023. „De la SOV, statul român n-a mai fost atât de sfidat cum o fac patronii Euroins. Datoria statului e să ne apere de excesele celor puțini și extrem de puternici”. *Libertatea*, <https://www.libertatea.ro/opinii/lectia-scupirii-rca-statul-roman-nu-a-mai-fost-asa-sfidat-cum-o-fac-patronii-euroins-4487260>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- STRATEGIC THINKING GROUP. 2022. <https://www.strategicthinking.ro/wp-content/uploads/2022/11/18.11.2022-Prezentare-grafica-Agenda-Romania-2050.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- TÖLGYESI, Csaba *et al.* 2021. „Urgent Need for Updating the Slogan of Global Climate Actions from ‘Tree Planting’ to ‘Restore Native Vegetation’”. *Restoration Ecology*, vol. 30, nr. 3, https://hal.science/hal-03454170v1/file/Tolgyesi-et-al_HAL.pdf. Accesat în 3 noiembrie 2023.

- ȚOC, Sebastian, STROE, Monica. 2022. *Raport de cercetare. Cum percepe generația Z viitorul*, https://kinoteca.bloczero.ro/upload/fa6c68908ae0372e86ac25634d35d03bf30/Raport%20de%20Cercetare%20-%20Viitorul_i%CC%82n_construct%CC%A6ie_Final.pdf. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- ȚOC, Sebastian. 2022. *Tinerii și piața muncii din România. Provocări, așteptări și cunoașterea drepturilor la locul de muncă*, <https://politeia.ro/wp-content/uploads/2022/11/Studiu-politeia-tinerii-si-piata-muncii.pdf>. Accesat în 3 noiembrie 2023.
- VAN EEDEN, Pepijn. 2018. „Politicization and Depoliticization of Ecology. Polish and Romanian Perspectives”. *Interface*, vol. 9, nr. 2, pp. 83-113.
- VESALON, Lucian. 2017. *Ecologia politică a postcomunismului*. Timișoara: Editura Universității de Vest.
- ŻUK, Piotr. 2017. „Non-alternative Reality? On the Misery of the Left in Eastern Europe: The Case of Poland”. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, vol. 25, nr. 1, pp. 63-84.

Suveranitatea alimentară între populism și progresism

Introducere: Populismele din perspectiva ecologiei politice

În contextul acutizării crizei alimentare și climatice, populismul agrar se reactivează ca suveranitate alimentară, un discurs acaparat de populiști naționaliști. Deseori, populismele (agrare sau extractiviste) reproduc politici de excludere și de marginalizare împotriva acelorași categorii pe care pretind să le sprijine. Inspirați de abordarea interdisciplinară a ecologiei politice, în acest capitol pornim de la premisa că populismul necesită o analiză a condițiilor materiale și relaționale care ajung să se articuleze în cadrul unor astfel de discursuri.

Ultimii ani au fost marcați de apariția tot mai proeminentă pe scena politică a partidelor populiste de dreapta: puterea este reclamată în numele unei categorii esențializate, de obicei definită în termeni naționaliști („națiunea”), pusă în antagonism cu o entitate exterioară, care amenință integritatea acestei categorii. Populismul are ca formă centrală de organizare a discursului dihotomizarea „Noi vs. Ei” (Valero 2022). Atunci când populismul ia forme de dreapta, categoria exterioară este identificată cu grupuri sociale deja marginalizate din societate, ca de exemplu imigranții, minoritățile sexuale, minorități etnice. Populismul nu poate fi redus la o problemă a populațiilor needucate, ușor de manipulat sau cu origine rurală, așa cum este de obicei abordat acest subiect: această perspectivă ignoră modul în care acesta sprijină guvernele de dreapta în Nordul Global educat, dezvoltat, liberal (Hart 2013). Dacă populism poate fi simultan atât

neoliberalism, cât și conservatorism, aceasta este deoarece sistemul capitalist în sine (a se citi dincolo de ideologie!), de-a lungul istoriei, și-a rezolvat crizele/contradicțiile reificând categorii vulnerabile pe care el însuși le-a creat, pentru consolidarea și stabilizarea relațiilor de putere existente. Pentru a da sens acestor contradicții, trebuie să observăm cum se produc aceste efecte regresive, și cum apar „periferiile” chiar și prin reificarea lor ca fiind progresive (Loftus și Gort 2022).

În acest capitol ne propunem să ne uităm la populismele de stânga, punând accent pe populismul agrar al mișcărilor sociale și ecologiste globale. Populismul agrar este ideologia primară după care se guvernează mișcările sociale țărănești, care contribuie la crearea unui imaginar emergent emancipator în mediul rural (Scoones *et al.* 2021, 10). La Via Campesina este, astăzi, una dintre cele mai mari mișcări sociale din lume, care unește interesele lucrătorilor din mediul rural, ale țăranilor și ale indigenilor, argumentând pentru schimbarea radicală a sistemului alimentar global sub deviza suveranității alimentare, cât și pentru „dreptul popoarelor la alimente sănătoase și adecvate din punct de vedere cultural, produse prin metode ecologice solide și durabile și dreptul lor de a-și defini propriile sisteme alimentare și propriile agriculturi” (Nyéléni 2007, 9). Singura organizație din Europa de Est care face parte din această mișcare este Asociația Eco Ruralis, care în 2012 a obținut statutul de membru cu drepturi depline al Coordonării Europene Via Campesina (ECVC). Vom analiza discursul progresist al acestei organizații în România și Europa de Est, cu accent pe problema pământului și a semințelor: vom arăta cum membrii/reprezentanții acestei organizații își propun să revitalizeze mediul rural, munca agricolă de subzistență, producția agricolă la scară mică precum și identitatea de „țăran”. De asemenea, vom discuta provocările și dificultățile pe care aceștia le întâmpină în avansarea unei agende progresiste. Vom porni de la ideea conform căreia nicio politică nu poate deveni majoritară fără a face apel la așa numitul „popor” (Hart 2020). În același timp, vom accentua faptul că populismele trebuie analizate în funcție de modul în care acestea ajung să fie articulate în procese și relații, evitând reificarea unor categorii sau diviziuni, cu accent pe aspectul relațional al experiențelor trăite: de exemplu, experiențe precum nedreptăți de mediu rasializate, conflicte între suburbii deținătoare de mașini versus transport

public, pierderea locurilor de muncă în industrii extractive (Loftus și Gort 2022). În analiza populismelor, este esențial să observăm fetișismele: reproducerea relațiilor de putere inegale, a supremației albe (Pulido 2015), a economiei politice globale (Hart 2020) și modul în care perspectivele intersecționale apar sau nu (Crenshaw 1991). O democrație populară are la bază excluderea xenofobismului, recunoașterea inegalităților, a diferențelor, precum și a limitelor democrației deliberative cosmopolite (Kipfer 2016). Prin urmare, este esențial, așa cum au subliniat deja unii autori, să distingem populismul agrar de stânga de cel de dreapta, deoarece uneori există o „apropiere incomodă” între cele două orientări (Borras 2020).

Populismul agrar progresist

Motivul pentru care populismul de dreapta sau populismul autoritar pare să înflorească în rural, captând o mare parte din alegători și dominând direcția dezbaterilor politice, trebuie văzut în relație cu contextul politic și economic, mai exact, cu criza globală a capitalismului (Mamonova și Franquesa 2020). Astfel, principalele probleme cu care zona rurală se confruntă se află în strânsă legătură cu logica extractivistă ce domină politicile actuale și care duce la folosirea nesustenabilă a resurselor naturale, precum și la creșterea controlului corporatist în domeniul agricol și la acapararea pământurilor (Scoones *et al.* 2021). O altă problemă majoră care a schimbat structura demografică a comunităților rurale este lipsa locurilor de muncă în zona rurală din cauza dezindustrializării, care a împins o mare parte din populația rurală înspre a accesa piețe ale muncii din zone periurbane sau chiar internaționale (Scoones *et al.* 2021). Nu în ultimul rând, scăderea rolului statului în furnizarea serviciilor sociale a cauzat un declin al infrastructurii rurale și acutizarea problemelor sociale (Mamonova și Franquesa 2020). În estul Europei, problemele cu care se confruntă zona rurală sunt strâns legate de moștenirile cauzate de politicile perioadei de tranziție. Decolectivizarea în România a fost un amplu proiect de privatizare a pământurilor și o încercare de reîntoarce la o ordine socială pre-război, care a avut ca rezultat o puternică fragmentare a pământurilor. În perioada de tranziție, agricultura est-europeană a trecut prin o serie de reforme care au

avut ca scop recuperarea decalajului față de țările vestice (Mamonova și Franquesa 2020), lucru care nu s-a întâmplat, astfel că, în Est, fermele de familie de dimensiuni medii sunt practic inexistente, existând fie exploataări agricole de dimensiuni foarte mari, fie agricultură de semi-subsistență – adică un sistem dual al agriculturii (Visser *et al.* 2019, 501). Populiștii de dreapta preiau în discursurile lor multe din temele promovate de mișcările pentru drepturile țăranilor, promovând retoric soluții naționaliste pentru susținerea țăranilor, în timp ce, în practică, duc mai departe o agendă neoliberală, care favorizează marile corporații (Mamonova și Franquesa 2020; Gonda 2019).

Nu întotdeauna furia fermierilor vizează dreptatea sau emanciparea: așa cum a descris Ploeg protestele din Olanda (2019), fermierii au criticat politicile de reducere a emisiilor de azot (nitrogen, pesticide etc.), ignorând faptul că actuala criză alimentară este și o criză ecologică a producției industriale, mai ales prin zootehnie. Acest fapt reflectă cât de mult au internalizat fermierii/antreprenori din Vest logica creșterii economice industriale (van der Ploeg 2022). Contradicțiile populiste sunt însă vizibile și în Est, în Ungaria: acumularea de pământ în mâinile oligarhilor a avut loc în timpul guvernării populiste a elitelor maghiare. Orban a contribuit la dispariția a 30% din fermele mici, folosind atât criza refugiaților din 2015 ca pretext, cât și subvențiile UE, organizând licitații în favoarea baronilor locali care sunt astfel înlesniți să facă afaceri pe piețele globale (Bori și Gonda 2022). De asemenea, un studiu recent din Norvegia ne arată o dimensiune interesantă pentru nuanțarea analizei populismului rural: clivajul dintre centrul urban și periferia rurală a fost accentuat chiar și în absența creșterii inegalității economice (Vik *et al.* 2022). Aceste exemple din trei contexte diferite ilustrează aceeași natură contradictorie și „regresivă” a rezultatelor politicilor rurale în contextul economiei globale actuale: atunci când forța de muncă este în permanență înlocuită cu tehnologii noi, mari consumatoare de energie, bazată pe împrumuturi bancare, rezultatul nu este nici un sistem alimentar mai bun, nici politici sociale rurale mai juste.

Problema rurală trebuie văzută și în contextul tezei „urbanizării planetare” (Brenner și Schmid 2015), care neagă în mod inerent – adică depolitizează – diversitatea (Grange și Gunder 2019). Ruralul nu poate fi

doar periferia care alimentează și conduce dezvoltarea urbanizării: deși a fost adesea văzut ca „exterior”, spațiu bun de „cucerit” în sensul proletarizării (Bergstein 2014), a fost văzut și ca sursă de „reziliență” pentru aceste populații care, în multe cazuri, nu au fost niciodată absorbite pe deplin în cadrul forței de muncă salariată (Visser *et al.* 2019). Fie că vorbim de „țărani care trăiesc în apartamente” (Visser *et al.* 2019, 501) sau urbaniști care investesc în mediul rural pentru a se extinde, puterea politică a unor astfel de forme de identificare poate fi mai degrabă limitată dacă emanciparea este văzută ca o simplă formare intersecțională de alianță (Sbicca 2012). A se numi „țărani” în Via Campesina a fost în sine o declarație de poziție politică și o acțiune performativă (Desmarais 2008; Velicu și OGREZeanu 2022). Revendicarea suveranității pentru hrană, semințe sau pământ este descrisă ca un proiect politic democratic, cu potențial în limitarea șomajului urban, a migrației sau a foametei și în construirea rezilienței ecosistemului (McMichael 2014). Imensa literatură despre suveranitatea alimentară se concentrează pe „validarea” și recunoașterea valorii economice, culturale sau spirituale a subiectului „țăran”. Comunitățile agrare sunt revendicate ca „gardieni ai bunurilor comune” (McMichael 2010; Borras și Franco 2010; Edelman 2013; Patel 2009; Wittman *et al.* 2010) și ca „purători de cunoștințe indigene” (Altieri 2010).

Mișcările agro-alimentare mai largi declară că democratizarea sistemului alimentar este principalul lor scop: adică dezactivarea puterii de monopol a corporațiilor agroalimentare, redistribuirea pământului și ameliorarea mijloacelor de trai, promovarea drepturilor comunitare și reposedarea semințelor. Valorile etico-politice propuse de mișcarea pentru suveranitatea alimentară pentru a contracara discursul tehnocrat pot fi rezumate în câteva dualisme care susțin poziționarea lor ca „alternativă” la agricultura capitalistă: autonomie vs. dependență, diversificare vs. standardizare/specializare, cooperare/reciprocitate vs. competiție, suficiență vs. eficiență, suveranitate vs. comercializare (Bergstein 2014). Oamenii de știință susțin că țărănimea este politică, deoarece, în ciuda diviziunilor și tensiunilor sale interne (clasă, gen etc.), există o persistență pentru unificare și mobilizare împotriva violenței capitalului (Desmarais 2007; Edelman 2013). Revendicarea drepturilor ca proces instituțional și politic a jucat, de asemenea, un rol-cheie în clădirea unei colectivități țărănești (Desmarais 2008). Declarația recentă a ONU cu

privire la drepturile țăranilor și ale altor muncitori rurali (2018) i-a făcut pe cercetători încrezători în succesul deceniilor de activism pentru drepturile la pământ și la alte resurse naturale, cum ar fi semințele. Respectiva declarație a fost evaluată drept apariția unei concepții alternative a drepturilor omului: mai puțin individualistă sau liberală, mai puțin antropocentrică, non-occidentală și mai colectivă, mai cosmopolită și mai multiculturală (Claeys 2018). Această strategie a fost similară cu revendicarea dreptului la autonomie, recunoscut în Declarația internațională a drepturilor popoarelor indigene (Golay și Özden 2010, 24). Radicalitatea „căii țăărănești” constă nu numai în procesele de abordare critică a drepturilor omului, ci și în faptul că revendicările lor nu implică doar includerea țăranilor în cadrul sistemului liberal de beneficii: intenția este de a muta politica agrară dincolo de cerințele reformiste tipice și de a căuta alternative structurale de re-organizare a producției alimentare planetare (Claeys 2018).

„Calea țăărănească” a fost supusă unei examinări critice din partea economiștilor politici care au indicat limitele discursului său: Bergstein (2014) argumenta că „nu există țărani în lumea globalizării capitaliste contemporane”, deoarece comercializarea subzistenței îi face pe țărani să acționeze ca mici producători, însă, aceștia nu pot hrăni lumea singuri. Mulți autori au problematizat deja termenul de suveranitate, care deține un rol-cheie pentru diverse mișcări sociale, existând o dezbatere în curs cu privire la cine este „inclus” în paradigma suveranității, la problema patriarhală, la drepturile femeilor și ale minorităților și la abordarea populațiilor rurale care nu se ocupă de agricultură (Agarwal 2014; O’Laughin 2009). Mai mult de atât, statul este, într-adevăr, elefantul în camera suveranității alimentare, deoarece este mai degrabă un partener decât un oponent al „marilor agro-afaceri” (Bernstein 2014). „Calea țăărănească” a trebuit adesea să se facă vizibilă sau inteligibilă în limbajul consensului economic. Intenția noastră este de a invita o abordare a mișcărilor agro-alimentare fără a apela la securități onto-epistemologice precum „țărănul” ca forma de identificare de clasă sau de grup: astfel, de a evita o logică meritocrată care dă putere unui „suveran” să creeze aranjamente politice care să impună o ordine „naturală” sau o coerență ontologică, oricând potențial opresivă (Ranciére 2010; Velicu 2022).

În ceea ce urmează ne propunem să dezbatem conceptul de „populism agrar” analizând două probleme esențiale în care se pot observa aceste

condiții și cum se manifestă ele în România: concentrarea pământurilor și monopolul asupra semințelor. Ne propunem să analizăm discursurile mișcării globale Via Campesina și ale asociației membre, Eco Ruralis, din România. Argumentul nostru este că logica politică suveranistă bazată doar pe ontologie – sau identități „merituoase” – nu poate evita reacții protecționist-conservatoare (Velicu 2022). Aplicat la contextul uzurpării resurselor naturale ca problemă globală a industrializării și a expansiunii ideologiei neoliberale, conceptul de suveranitate se transformă într-un fel care permite exercitarea unor poziționalități politice emancipator egalitariste diverse. Dincolo de esențialism sau de poziționare identitară strategică, populismul agrar ca mișcare globală pentru suveranitate este emancipator, fiind axat pe solidaritate transnațională și intersecțională.

Viziunea Eco Ruralis asupra suveranității alimentare: drepturile țăranilor

În ultimul deceniu, țăranii cu statut de membri din cadrul Asociației Eco Ruralis din România s-au organizat pentru a-și revendica autonomia, drepturile și demnitatea unui „mod țăranesc” de viață, inclusiv luând parte la mișcarea Via Campesina. Cu siguranță, munca lor abia a început: faptul că au strâns peste 17.000 de țărani, interesați în principal de schimbul de semințe tradiționale, demonstrează însă faptul că aceste interese sunt importante. Prin implicarea activă în mișcări precum Roșia Montană sau Via Campesina, membrii Eco Ruralis devin nu doar parte a mișcărilor politice de rezistență față de mineritul excesiv și poluant, ci și contribuie la democratizarea dezvoltării rurale și locale. Insistența asupra utilizării termenului „țăranime”, pentru a descrie membrii acestei asociații, este crucială: a fi „țaran” înseamnă, în primul rând, „subzistență”, să produci hrană pentru uz propriu, nu doar pentru schimb, pentru menținerea unui statut și a relațiilor sociale. Această condiție este în contrast cu profesia de „fermier”, care urmărește, în primul rând, realizarea unei producții pentru comercializarea și extinderea operațiunilor economice, fapt care, dacă este desfășurat la scară mare, necesită exploatarea masivă a sute de hectare de teren (Wolf 1955).

Asociația și-a concentrat activitatea pe conștientizarea rolului crucial al țăranilor în istorie ca producători de hrană. În acest scop, Eco Ruralis a

organizat numeroase consultări naționale ale țăranilor în toată România, invitând diferite organizații să dezbată și să reflecteze asupra problemelor legate de pământ, de semințe și de drepturi politice și socio-economice. Plasate în contextul unor conflicte și mișcări socio-ecologice mai largi, actele de adoptare a practicilor colective, devalorizate din punct de vedere social (așa cum este practicarea agriculturii de subzistență, reproducerea și schimbul de semințe) ilustrează caracterul politic contemporan al muncii țărănești sau al micropoliticii suveranității alimentare (Velicu, OGREZEANU 2022). Majoritatea țăranilor din Eco Ruralis se mândresc, de asemenea, cu practica lor agricolă ca fiind intrinsec durabilă, fără să o clasifice sau certifice drept „organică” (Delibas 2021). Cu toate acestea, ei denunță faptul că o astfel de muncă nu este recunoscută ca profesie sau tip de expertiză validă. Ei își identifică munca cu aceea a producătorilor meșteșugari și o prioritizează ca pe o poziție economică și politică esențială, mai ales în contextul monopolizării corporatiste a producției economice: „În urmă cu zece ani le era chiar rușine să se numească țărani. Acum vorbim despre noi cu mândrie, vorbim despre cooperare și chiar feminism. [...] Eco Ruralis crește atât de bine și de repede, deoarece există această nevoie de exprimare și autodeterminare a țăranilor în raport cu propria existență și reprezentare politică” (Interviu, Attila Szocs-Boruss, Eco Ruralis, Cluj, 2019)¹.

Organizând ateliere de conștientizare a pericolelor reprezentate de OMG-uri (Organisme modificate genetic) sau de acapararea terenurilor, Eco Ruralis încearcă să creeze mai mult spațiu pentru ca diferite organizații și producători de alimente țărănești să împărtășească în mod colectiv preocupările, produsele sau serviciile lor, invitând la o reînnoire a sentimentului de mândrie față de potențialul de a produce alimente hrănitoare în mod durabil. Una dintre cele mai importante colaborări internaționale este aceea cu mișcarea Nyéléni, cea mai largă mișcare pentru suveranitatea alimentară din Europa și Asia Centrală. În 2016 Eco Ruralis a găzduit și a co-organizat al doilea Forum European Nyéléni pentru Suveranitatea Alimentară la Cluj-Napoca (România), unde au participat

¹ Interviuurile sunt realizate în cadrul proiectului „Just Food: From Alternative Food Networks to Socio-Environmental Justice Project”, finanțat de FCT - Foundation for Science and Technology, Referință: POCI-01-0145-FEDER-029355.

aproximativ cinci sute de țărani (păstori, muncitori, activiști) din patruzeci și două de țări, acesta fiind cel mai mare eveniment de acest tip din Europa. De exemplu, așa cum vom discuta mai jos, membrii Eco Ruralis percep restricțiile legate de conservarea și schimbul semințelor ca pe o amenințare la adresa existenței lor ca producători de alimente, deci ca o amenințare la adresa vieții lor, în general. În acest context, chemarea lor la suveranitate urmărește lărgirea cadrului de definire a termenilor politici și economici în care are loc această discuție, repolitizând dezbaterea privind producția economică de alimente și semințe prin conectarea la idealul democratic de justiție și la problemele legate de forța de muncă.

În prezent, eforturile colective ale Asociației Eco Ruralis se concentrează pe planificarea monitorizării și promovării implementării la nivel național a noii Declarații a Națiunilor Unite pentru Drepturile Țăranilor și a Altor Persoane care Lucrează în Zonele Rurale (UNDROP 2018). Eco Ruralis încearcă să introducă pe agenda publică a României aceste probleme dintr-o perspectivă progresistă, contribuind la dezvoltarea unei alternative alimentare și ecologice bazate pe sprijinirea agriculturii țărănești, a agroecologiei și a reproducerii agro-biodiversității specifice locale. Munca lor prefigurează emergența unor mișcări globale socio-ecologice pentru transformare rurală în direcția obținerii suveranității și dreptății alimentare. Deși agenda intersecțională a ER este văzută ca fiind insuficientă atât de către reprezentanți, cât și de unii cercetători (Hajdu și Mamonova 2021), membrii ER adresează aceste conflicte atât în interiorul organizației, cât și în exterior, în relație cu alte organizații și cu autoritățile. Programele ER includ tematici intersecționale, aceștia înființând un grup special dedicat drepturilor femeilor din mediul rural. Desigur, este important să aducem în discuție astfel de critici și mai ales să lucrăm la identificarea resurselor emancipatoare locale, deoarece astfel de critici pot întări idei auto-colonizatoare cum că Europa de Est nu este capabilă să țină pasul cu Vestul liberal, din nou minimalizând violența globală a logicii coloniale, esențial sexistă, naționalistă și rasistă (Atanasoski și McElroy 2018). Astfel de lizibilitate este înrădăcinată într-o logică colonială a modernizării, care a menținut viziunea economică dublă a nativului „pasiv” (țăran) și a colonizatorului „antreprenor” (Tsing 2003): în timp ce nativul nu pare să îndeplinească

niciodată standardele moderne, procesul de „integrare” îl produce pe nativ ca cetățean subaltern al unei tranziții moderne fără sfârșit, „de la fermă la fabrică”, de la „fermă la furculiță” etc. Nu putem privi o comunitate în afara contextului care l-a (re)produs la nivel global structural, parte a proceselor prin care, de-a lungul istoriei, puterea hegemonică conservatoare a investit în normalizarea acestor forme de relaționare.

În continuare ne vom uita mai atent la populismul agrar din prisma a două problematici fundamentale rurale, adică problema acaparării pământului și problema semințelor.

Problema pământului

„A apărut problema acaparării de terenuri care pare că ia o amploare deosebită [...]. Acuma problema e dacă noi devenim conștienți destul de repede să oprim cumva procesul ăsta și țăranii să poată să aibă încredere... să participe efectiv” (Interviu, Alunișu, 2019).

În lupta pentru suveranitate alimentară, tema accesului la pământ a țăranilor este centrală. Dreptul la pământ apare ca drept înscris în Declarația Națiunilor Unite pentru Drepturile Țăranilor și a Altor Persoane care Lucrează în Zonele Rurale (UNDROP 2018). Acest drept, împreună cu alte drepturi ale țăranilor, ale muncitorilor agricoli, ale persoanelor indigene a fost recunoscut foarte recent, după decenii de activism concentrat înspre democratizarea sistemului agrar și înspre transformarea radicală a sistemului alimentar global. Pământul nu este doar un alt tip de resursă ce poate fi transformată în simplu bun de vânzare, el reprezintă un mod de trai pentru țărani, sursa lor de hrană și de subzistență, capacitatea lor de a-și păstra autonomia. Dincolo de considerentele economice, pământul are o însemnătate culturală, comunitară și spirituală.

Fenomenul acaparării pământurilor a luat amploare în special după criza alimentară din 2008-2010. Cauzele care au dus la financiarizarea pământurilor și la creșterea controlului corporațiilor asupra agriculturii, în detrimentul fermelor mici, sunt multiple și țin de turnura neoliberală a economiei globale, iar, cel puțin în Europa, sunt de multe ori o consecință directă a politicilor agrare, cum ar fi CAP (Common Agricultural Policy –

Politica Agricolă Comună), care favorizează fermele mari și foarte mari în schemele de subvenții. Un raport produs de TNI (Transnational Institute) în 2016 avertizează cu privire la faptul că fenomenul de acaparare a pământurilor a devenit o problemă în Europa, cu precădere în Europa Centrală și de Est. Experții estimează că, între 2005 și 2009, în România, circa 10 % din suprafețele agricole au ajuns în posesia unor investitori din afara UE, iar alte 20-30% sunt deținute de investitori din Uniunea Europeană (Kay 2016). Într-un alt raport din 2013, produs tot de TNI, se discută faptul că România este una din țările cele mai afectate de acapararea pământurilor din Europa, problematizând condițiile date de politicile naționale și la nivel european, care urmăresc crearea unei agriculturi productiviste și liberalizarea pieței (Transnational Institute 2013). Așa cum ne arată și raportul Eco Ruralis din 2015, deși România a avut până în 2014 un moratoriu care interzicea vânzarea de pământuri unor firme cu capital străin, această lege a fost de multe ori ocolită prin diverse tertipuri, iar după 2014, când moratoriul a fost ridicat, firmele cu capital străin au putut cumpăra pământ fără alte restricții, ceea ce a dus la transformarea terenurilor agricole în ținta diverselor fonduri de investiții (Szöcs *et al.* 2015).

„Deși, la nivel declarativ, autoritățile române zic că susțin fermele de familie și agricultura de... mică. Asta numai declarativ, realitatea este exact invers. Toate deciziile și hotărârile sunt făcute ca să le suprimă” (interviu membru Eco Ruralis, 2019).

În România, Eco Ruralis este principala organizație care militează activ pentru dreptul la pământ al țăranilor, având un grup de lucru dedicat exclusiv pentru a adresa această problemă. Eco Ruralis face parte și din Grupul de Lucru pe Pământ al Confederației Țărănești Via Campesina Europa (ECVC), iar din 2014 a aderat la Rețeaua Europeană „Acces la Pământ”. Modul în care Asociația contribuie la cauza dreptului la pământ este prin acțiuni de lobby și prin campanii de conștientizare a publicului cu privire la această problemă, dar și prin elaborarea de rapoarte de cercetare: *Acapararea terenurilor agricole în România* (2012) – în care sunt investigate cauzele răspândirii acestui fenomen în România, consecințele pe care le are, precum și principalii actori care consolidează pământurile; *Succesiunea fermelor în România* (2016) – raport care abordează problema îmbătrânirii

populației și a necesității creării de pârgii de acces pentru noile generații de țărani, aducând propuneri legislative concrete în această privință; *Fermele mici și acapararea pământurilor comunale* (2017) – raport care vizează situația pământurilor aflate în tip de proprietate comună.

Un succes important al colaborării cu ECVC a fost raportul *Concentrarea și acapararea pământului și lupta oamenilor în Europa* (Institutul Transnațional 2013), care a fost discutat, în cele din urmă, în Parlamentul UE și a avut ca rezultat Rezoluția privind concentrarea terenurilor agricole în UE din aprilie 2017. Trebuie menționat faptul că, înainte de această dată, acapararea terenurilor nu era considerată o problemă europeană. Există, desigur, și alte inițiative internaționale care au întărit colaborările pentru justiția și suveranitatea alimentară din Europa de Est și din Asia Centrală. În 2014, Eco Ruralis a devenit, de exemplu, membru al Access to Land Network – Europe, contribuind la rapoarte cu privire la acapararea terenurilor și la succesiunile de ferme din România, care reprezintă unele dintre provocările majore ale țăranilor și ale micilor producători rurali din Europa de Est.

Eco Ruralis definește acapararea pământurilor, în acord cu definiția dată de ECVC astfel: „controlarea – prin titlu de proprietate, arendă, concesiune, contracte, acțiuni sau ocupare ilegală – a unor suprafețe de terenuri mai mari decât media locală de către orice persoană ori entitate, publică sau privată, din țară ori din străinătate, prin indiferent ce mijloace «legale» ori «ilegale», în scopul speculei, extracției, controlării resurselor, în detrimentul agroecologiei, gospodăririi terenurilor, suveranității alimentare și drepturilor omului” (Eco Ruralis 2009). După cum putem vedea, acapararea terenurilor este definită în așa fel încât să cuprindă atât forme legale, cât și forme constrângătoare, iar acest lucru se face tocmai pentru a mobiliza politic, arătând că este vorba de o injustiție suferită de țărani, o injustiție ce trebuie privită dincolo de înțelegeri ce țin strict de un cadru legal.

Viziunea Eco Ruralis despre accesul țăranilor la pământ are în centru acțiunea colectivă pentru restaurarea dreptului la autodeterminare și la controlul democratic al sistemului agrar, care să fie construit pe principii juste și sustenabile. Promovează re-localizarea sistemelor de producție și distribuție, păstrarea cunoștințelor ancestrale cu privire la munca pământului, recunoașterea și împuternicirea celor marginalizați de sistemul

agricol actual. Nu în ultimă instanță, Eco Rurális militează pentru democratizarea accesului la pământ și pentru transformarea modului de abordare a pământului dintr-un simplu bun de vânzare într-o chestiune legată fundamental de drepturile omului: recunoașterea rolului central pe care pământul o are ca bun comun de care depinde modul de trai și hrana tuturor.

Problema semințelor

„dacă cumperi semințe de la firme, cumperi hibrizi. Deci pe alea nu le poți folosi, nu le poți păstra. Deci dacă cumperi hibrizi, tu cumperi în fiecare an hibrizii, deci tre’ să cumperi sămânța, dacă nu cumperi și insecticidele, erbicidele și tot, toate input-urile, ai mari șanse să nu faci nimic. Pentru că tu tre’ să cumperi de la ei toată tehnologia” (Interviu, Eugen, 2019).

Problema „semințelor țărănești” apare mai recent în literatură ca fiind cauza pentru care micii fermieri (de subzistență) își pierd capacitatea de a face propriile alegeri agronomice (Demeulenaere 2014; Balázs și Aistara 2018; Bezner Kerr 2013). Țăranii sunt într-o dependență structurală de firme precum Monsanto sau DuPont, „companii care lucrează agresiv pentru a le separa de autoprovizionarea cu cel mai fundamental mijloc de producție” (Kloppenburger 2010, 370). Revendicarea dreptului la semințe reprezintă o formă de activism care devine din ce în ce mai răspândită în întreaga lume, semințele fiind o resursă fundamentală de (re)producție. Numite și drepturi împotriva capitalismului, radicalitatea acestora constă în faptul că se așteaptă să rupă logica comercializării care stă la baza regimului drepturilor de proprietate și să schimbe modul în care este gândită guvernanta globală și acordurile comerciale (Claeys 2015; Edelman și James 2011).

Legislația semințelor din România urmează îndeaproape directivele UE, prin urmare L266/2002 a țării corespunde Directivei CEE 98/95, astfel că Institutul de Stat pentru Testarea și Înregistrarea Soiurilor din România (ISTIS) înregistrează în Catalogul Oficial doar soiul care îndeplinește criteriile D.U.S. (distinctivitate, uniformitate, stabilitate). Potrivit aceleiași legi și modificărilor ulterioare ale acesteia, pe piețele locale din România pot fi comercializate doar cantități mici de soiuri neînregistrate în Catalogul

Oficial, cu condiția ca acestea să nu aducă atingere reglementărilor de carantină fitosanitare. În agricultura ecologică, organismul de certificare și inspecție poate acorda derogări pentru utilizarea semințelor necertificate din soiuri locale (Regulamentul CE nr. 889/2008, art. 45). Deși în unele țări europene au fost implementate astfel de măsuri, în România, Planul Național de Dezvoltare Rurală (PNDR) 2014-2020 nu oferă niciun fel de facilități fermierilor care doresc să cultive specii autohtone: doar două soiuri de tomate au fost certificate ca soiuri de conservare (Cassiana și Danamari), de către Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară Cluj-Napoca (2017). Un certificat de producător de semințe poate fi obținut numai pentru hibrizii deja aprobați.

Potrivit unui studiu recent realizat de cercetătorii români din Transilvania, majoritatea țăranilor sunt pesimiști cu privire la posibilitățile de a continua o astfel de conservare *in situ* a soiurilor locale de către generațiile viitoare: referindu-ne în special la femei, acești țărani și aceste țăranici fac munca de conservare *in situ* a soiurilor locale pentru motive non-economice, fiind pasionați mai degrabă de gustul semințelor tradiționale locale decât de crearea de noi soiuri sau de a obține profituri mari. În condițiile actuale, păstrarea și reproducerea semințelor comerciale este nu doar imposibilă, dar și nesatisfăcătoare, necesitând achiziționarea anuală a acestor semințe, alimentând dependența și lipsa de mâncare cu „gust”. Prin urmare, autorii susțin că sunt necesare derogări de la astfel de organisme de certificare și de inspecție pentru a înregistra soiurile locale în Catalogul Oficial și pentru a proteja agrobiodiversitatea, deoarece „procedurile sunt destul de complexe și costisitoare și nu sunt accesibile micilor legumicultori” (Maxim *et al.* 2020, 5).

Așa cum susțin și membrii ER în interviurile noastre, este imposibil ca țăranii români să producă semințe care să respecte standardele actuale ale Catalogului sau criteriile pieței. Aceste reglementări sunt concepute pentru fermierii mari care pot naviga de fapt în sisteme birocratice complexe, și nu pentru majoritatea țăranilor marginalizați, săraci, izolați, adesea în vârstă și slab educați. Pierderea experienței și a beneficiilor păstrării și schimburilor de semințe cu familia extinsă, prietenii, vecinii etc. se resimte ca pierderea unui aspect important al apartenenței la o comunitate.

„Suntem producători de semințe tradiționale și nu le putem certifica... sau am putea, dar cu costuri mari și probabil nu vor îndeplini standarde tehnice [...] nu putem garanta că varietatea noastră va produce o cantitate exactă de produse sau de o anumită dimensiune” (Interviu, Dragos, Neamț, 2020).

„Certificare... Cine ești tu să pui limite semințelor pe care ni le dă natura! Adică... bun comun. Este absolut împotriva logicii, umanității și a tot ceea ce înseamnă demnitate umană” (Interviu personal, Iulia, 2019).

Unii țărani în vârstă vând semințe pe piețele locale, dar sunt „pur și simplu tolerați”, adesea amenințați cu amenzi mari, acest lucru punându-i într-o situație de vulnerabilitate și mai mare. Orice vânzare de semințe care nu este înregistrată în Catalogul Național poate fi sancționată, așa cum s-a întâmplat cu mulți țărani-membri de la Eco Ruralis. Costurile certificării semințelor sunt foarte mari pentru un mic fermier, între 500 și 1200 de euro pentru un soi de roșii. Acesta este motivul principal pentru care eforturile ER în viitorul apropiat se vor concentra pe solicitarea unui sistem paralel de certificare, care să corespundă cu realitatea locală a țăranilor români. Discutând contribuția acestui program la emanciparea mediului rural, reprezentanții ER comentează: „venind ei înspre noi cu gândul să salveze semințe ca să ajungă și în mâinile altora, este deja un obiectiv progresist... ceea ce alții caută cu disperare pentru că au pierdut, la noi e văzut de o majoritate din clasa de mijloc și guvernanți drept practici mai degrabă retrograde” (Conversație personală email, ER, 2021).

Aceste probleme sunt abordate ca parte a politicii Via Campesina, axată pe decenii de muncă transnațională de „advocacy” pentru promovarea și instituționalizarea atât drepturilor la semințe, cât și a pământului, ca drepturi și bunuri comune, ca parte a instrumentului legal internațional UNDROP. Un bun exemplu al provocării pe care o are „politicul” în promovarea emancipării rurale, acest instrument încearcă nu doar să apere drepturile țăranilor sau resursele acestora, ci și să regândească poziția sau deținătorul oricăror astfel de drepturi; cum se poate citi încă din titlu, UNDROP se adresează muncitorilor pământului, definiți ca circumscripții și nu drept categorii sociale fixe, incluzând muncitori fără pământ, imigranți, minorități, muncitori agricoli, femei, persoane indigene.

O agendă politică rurală progresistă

Nu e un secret că ruralul apare pe agenda politicienilor mai mult ca o sursă de mobilizare a unor sentimente de nostalgie și de mândrie națională decât ca un subiect de care depinde existența a milioane de oameni și capacitatea de autonomie alimentară a țării. În discursurile politicienilor, țăranii și micii producători apar ca eroi ai națiunii, dar, în realitate, aceștia sunt tot mai marginalizați și privați de demnitatea muncii pe care o depun. Tot mai mult politicile neoliberale îi constrâng pe aceștia să își abandoneze modul de trai și să migreze în spațiul urban sau în străinătate, în timp ce marile companii avansează în transformarea sistemului de producție și distribuție global. Prin urmare, merită să ne întrebăm ce ar însemna o agendă politică care să centreze nevoile țăranilor, dincolo de măsuri populiste fără de substanță.

Diverse perspective critice au subliniat nevoia de a accentua acțiunile progresiste în mediul rural pentru a contracara agenda populismului de dreapta fixată în idea restaurării unui trecut glorios: o strategie politică în combaterea populismului de dreapta poate fi promovarea populismului de stânga, care are capacitatea de a reprezenta interesele maselor fără a apela la înfierarea altor categorii sociale (Mamanova și Franquesa 2020).

În primul rând, dorim să atragem atenția asupra importanței de a recunoaște mai înainte de toate atât contribuția țăranilor și a micilor producători la crearea unor sisteme agricole reziliente și sustenabile, dar și valoarea cunoașterii și inovației date de agricultura țărănească, o agricultură care are la bază principii de reciprocitate în relație cu natura. Desigur, această recunoaștere trebuie susținută și prin măsuri de protecție care să le permită țăranilor să își continue munca într-un sistem agricol favorabil producției la scară mică, dar și să li se garanteze capacitatea de participare la procesul de luare a deciziilor în toate politicile referitoare la agricultură, hrană și semințe. Prin urmare, este cu atât mai importantă susținerea organizațiilor și asociațiilor de țărani, precum și luarea de măsuri care să vizeze scăderea inegalităților rural-urban.

O altă sferă de interes ar viza re-localizarea sistemelor alimentare, pornind de la înțelegerea că rescalarea lanțurilor de producție alimentară necesită atât susținerea unui mod de producție țărănesc, mai exact

asigurarea accesului micilor producători la infrastructura agricolă necesară și prioritizarea finanțării unei agriculturi la scară mică, cât și asigurarea distribuției la scară restrânsă, deci asigurarea și mentenanța piețelor agro-alimentare și eliminarea barierelor existente care împiedică micii producători să își comercializeze producția la scară mică.

Nu în ultimul rând, este necesară promovarea drepturilor micilor producători la semințe țărănești și dreptul la pământ, două resurse indispensabile pentru crearea unei agriculturi țărănești sustenabile. În acest caz vorbim de măsuri directe de stopare a fenomenului de acaparare/concentrare a pământurilor, dar și de facilitare a accesului la pământ a tinerilor fermieri, și, posibil, crearea unui sistem de certificare paralelă a semințelor țărănești. Astfel, este imperioasă garantarea implementării UNDROP în România. Contribuția țăranilor și a fermelor mici este și socio-ecologică, nu doar economică. A lucra pământul nu este doar o acțiune economică, ci și un mod de viață care aduce un sentiment de auto-împlinire, de apartenență la un teritoriu sau la o comunitate locală, și o reconectare cu „natura” având grijă de sol, peisaj, case și cultură, sănătate, cunoaștere ancestrală și spiritualitate. Agricultură la scară mică aduce beneficii sociale și de mediu: îngrijirea solului, conservarea patrimoniului genetic și cultural sau reproducerea semințelor (soiurilor locale), menținerea cunoștințelor și cunoașterii ancestrale, producerea de alimente sănătoase accesibile, menținerea diversității și a vitalității rurale, prevenirea abandonului terenurilor și a incendiilor forestiere. Această recunoaștere a valorilor pluriversale ale agriculturii la scară mică este, în primul rând, o recunoaștere globală și nu națională: eforturile micilor fermieri necesită alianțe transnaționale în care aceștia se asociază pentru ca drepturile lor locale și naționale să poată fi revendicate pentru o sustenabilitate justă a sistemului global alimentar.

Concluzie

Există diferențe fundamentale între populismul agrar de dreapta și cel progresist. Restaurativ și orientat spre justiție, populismul progresist este în principal axat pe politici transnaționale și anti-discriminatorii, în sprijinul

diverselor clase și etnii de agricultori/muncitori din mediul rural, cu accent pe drepturile omului. Politica agrară progresivă evidențiază în mod critic contradicțiile capitalismului neoliberal: prin contrast, fermierii de dreapta sunt mai degrabă asociați la agrobusiness decât cu adevărat critici față de efectele acestei industrii.

În abordarea populismului rural ca pe o acțiune colectivă potențial emancipatoare, este esențial nu numai să re-unim „forțele” unei astfel de acțiuni, ci și să observăm modul în care problema agrară poate deveni catalizatoare împotriva sistemului opresiv hegemonic care continuă să marginalizeze sistematic categoriile defavorizate. Deși nu este greu de imaginat modul în care cererile diverse ale populațiilor rurale creează o identitate colectivă numită „țăranime”, este crucial să observăm modul în care se realizează construcția antagonismului, deoarece pentru populismul rural de dreapta conflictul este limitat la revendicări naționaliste. Astfel de mantre în sine blochează spațiile (și timpul) re-imaginării politicii „poporului”. Este util să construim un populism rural care să diversifice percepția asupra țăranimii ca un „popor” complex eterogen în cadrul matricei contra-hegemonice a relațiilor de putere, i.e. pentru a transforma această identitate dintr-o poziție opresivă într-o situație în care condițiile de emancipare sunt posibile. Indiferent dacă este vorba despre țăran sau de muncitor salariat, lupta pentru recunoașterea drepturilor egale sociale și economice rămâne crucială pentru transformarea progresivă a lumii în care trăim (Bernstein *et al.* 2018).

Promovând o viziune post-industrială a agriculturii, cercetătorii subliniază reevaluarea agriculturii non-industriale ca parte a unei schimbări culturale mai largi în conștientizarea problemelor ecologice globale: determinând piețele să servească mai degrabă decât să înlocuiască forme de viață și de reproducere ale tuturor ființelor de pe această planetă. În timp ce capitalismul dorește să extragă valoare din orice, privatizarea vieții rămâne întotdeauna incompletă din cauza puterii regenerative a cunoașterii și a relațiilor dintre ființe (Hardt și Virno 1996; Singh 2019).

Împotriva unor povești de „puritate” a oricărei comunități, ar trebui să împărtășim mai degrabă decât să reconciliem lumile diferite pe care le trăim: construirea unei lumi în comun poate însemna pur și simplu întâlnirea reciprocă inter-subiectivă și intersecțională. Un astfel de proces deschis care

urmărește reînnoirea comunităților mai degrabă decât reconcilierea diferențelor, trebuie să anuleze orice figuri „fondatoare” sau certitudini ontologice ca fantasme de siguranță. Aceasta implică trăirea propriei „alterități” și redeschiderea practicilor interpretative ale noilor generații de comunități (țărănești) ca modele etico-politice marcate de „discontinuități care rămân pe loc în viața reală” (Spivak 2012, 317), cu „respect agonist” (Connolly 2005), prin care ne apropiem de cei de lângă noi cu aceeași îngăduință cu care ar trebui să ne apropiem de noi înșine (Shapiro 2021).

Mulțumiri

Primul autor recunoaște sprijinul Programului de Estimulo ao Emprego Científico, Referință DL 572016/CP1341/CT0022 și FCT, Referință: POCI-01-0145-FEDER 029355 și I8 PNRR grant ID: 760077/23.05.2023.

Al doilea autor recunoaște sprijinul Programului de Bolsa de Dotoramento, FCT - Foundation for Science and Technology, Referință: 2021.04661.BD

Bibliografie

- AGARWAL, Bina. 2014. „Food Sovereignty, Food Security and Democratic Choice: Critical Contradictions, Difficult Conciliations”. *Journal of Peasant Studies*, vol. 41, nr. 6, pp. 1247-1268.
- ALTIERI, Miguel A. 2010. *Agroecology versus Ecoagriculture: Balancing Food Production and Biodiversity Conservation in the Midst of Social Inequity*, <https://agroeco.org/wp-content/uploads/2011/02/ECOAG.pdf>. Accesat în 26 octombrie 2023.
- BERNSTEIN, Henry. 2014. „Food Sovereignty via the ‘Peasant Aay’: A Sceptical View”. *Journal of Peasant Studies*, vol. 41, nr. 6, pp. 1031-1063.
- BEZNER KERR, Rachel. 2013. „Seed Struggles and Food Sovereignty in Northern Malawi”. *Journal of Peasant Studies*, vol. 40, nr. 5, pp. 867-897.
- BORI, Péter József, GONDA, Noémi. 2022. „Contradictory Populist Ecologies: Pro-peasant Propaganda and Land Grabbing in Rural Hungary”. *Political Geography*, vol. 95, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0962629821002432?via%3Dihub>. Accesat în 28 octombrie 2023.

- BORRAS Jr, Saturnino M., FRANCO, Jennifer C. 2010. „Contemporary Discourses and Contestations around Pro-poor Land Policies and Land Governance”. *Journal of Agrarian Change*, vol. 10, nr. 1, pp. 1-32.
- Borras Jr, S. M. 2020. „Agrarian Social Movements: The Absurdly Difficult but not Impossible Agenda of Defeating Right-wing Populism and Exploring a Socialist Future”. *Journal of Agrarian Change*, vol. 20, nr. 1, pp. 3-36.
- BRENNER, Neil, SCHMID, Christian. 2015. „Towards a New Epistemology of the Urban?”. *City*, vol. 19, nr. 2-3, pp. 151-182.
- BUTLER, Judith, LACLAU, Ernesto, LADDAGA, Reinaldo. 1997. „The Uses of Equality”. *Diacritics*, vol. 27, nr. 1, pp. 3-12.
- CLAEYS, Priscilla. 2015. „Food Sovereignty and the Recognition of New Rights for Peasants at the UN: A Critical Overview of La Via Campesina’s Rights Claims over the last 20 Years”. *Globalizations*, vol. 12, nr. 4, pp. 452-465.
- CLAEYS, Priscilla. 2018. „The Rise of New Rights for Peasants. From Reliance on NGO Intermediaries to Direct Representation”. *Transnational Legal Theory*, vol. 9, nr. 3-4, pp. 386-399.
- CONNOLLY, William E. 2005. *Pluralism*. Durham, NC: Duke University Press.
- DELIBAS, Hestia. 2021. „Trust and the Clean Food Imaginaries: An Analysis of a Short Food Supply Chain from Romania”. *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society*, vol. 9, nr. 2, <https://www.thefutureoffoodjournal.com/index.php/FOFJ/article/view/365>. Accesat în 28 octombrie 2023.
- DEMEULENAERE, Elise. 2014. „A Political Ontology of Seeds: The Transformative Frictions of a Farmers’ Movement in Europe”. *Focaal*, nr. 69, pp. 45-61.
- DESMARAIS, Annette Aurélie WITTMAN, Hannah, WIEBE, Nettie (eds.). 2010. *Food Sovereignty. Reconnecting Food, Nature & Community*. Halifax, Winnipeg: Fernwood Publishing.
- DESMARAIS, Annette Aurélie, CLAYES, Priscila, TRAUGER, Amy (eds.). 2007. *Public Policies for Food Sovereignty: Social Movements and the State*. Abingdon: Routledge.
- DESMARAIS, Annette Aurélie, WITTMAN, Hannah. 2014. „Farmers, Foodies and First Nations: Getting to Food Sovereignty in Canada”. *Journal of Peasant Studies*, vol. 41, nr. 6, pp. 1153-1173.
- DESMARAIS, Annette Aurelie. 2008. „The Power of Peasants: Reflections on the Meanings of La Vía Campesina”. *Journal of Rural Studies*, vol. 24, nr. 2, pp. 138-149.

- ECO RURALIS. 2009. *Dreptul la pământ*, <https://www.ecoruralis.ro/programe/dreptul-la-pamant/>. Accesat în 28 octombrie 2023.
- EDELMAN, Marc, JAMES, Carwil. 2011. „Peasants’ Rights and the UN System: Quixotic Struggle? Or Emancipatory Idea Whose Time Has Come?”. *The Journal of Peasant Studies*, vol. 38, nr. 1, pp. 81-108.
- EDELMAN, Marc. 2013. „What Is a Peasant? What Are Peasantries? A Briefing Paper on Issues of Definition”, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WG-Pleasants/MarcEdelman.pdf>. Accesat în 28 octombrie 2023.
- GOLAY, Christophe, ÖZDEN, Melik. 2012. *The Right to Food*, <https://www.cetim.ch/wp-content/uploads/Right-to-food2.pdf>. Accesat în 28 octombrie 2023.
- GONDA, Noémi. 2019. “Land Grabbing and the Making of an Authoritarian Populist Regime in Hungary”. *Journal of Peasant Studies*, vol. 46, nr. 3, pp. 606-625.
- GRANGE, Kristina, GUNDER, Michael. 2019. „The Urban Domination of the Planet: A Rancièrian Critique”. *Planning Theory*, vol. 18, nr. 4, pp. 389-409.
- HOLT GIMÉNEZ, Eric, SHATTUCK, Annie. 2011. „Food Crises, Food Regimes and Food Movements: Rumblings of Reform or Tides of Transformation?”. *The Journal of Peasant Studies*, vol. 38, nr. 1, pp. 109-144.
- ILES, Alastair, MONTENEGRO DE WIT, Maywa. 2015. „Sovereignty at What Scale? An Inquiry into Multiple Dimensions of Food Sovereignty”. *Globalizations*, vol. 12, nr. 4, pp. 481-497.
- KAY, Sylvia. 2016. *Land Grabbing and Land Concentration in Europe: A Research Brief*, https://www.tni.org/files/publication-downloads/landgrabbingeurope_a5-2.pdf. Accesat în 28 octombrie 2023.
- KLOPPENBURG, Jack. 2010. „Impeding Dispossession, Enabling Repossession: Biological Open Source and the Recovery of Seed Sovereignty”. *Journal of Agrarian Change*, vol. 10, nr. 3, pp. 367-388.
- LOFTUS, Alex, GORT, Joris. 2022. „Populist Political Ecologies? Urban Political Ecology, Authoritarian Populism and the Suburbs”. În *Turning up the Heat: Urban Political Ecology for a Climate Emergency*, ed. de Maria Kaika, Roger Keil, Tait Mandler; Yannis Tzaninis. Manchester: Manchester UP.
- MAMONOVA, Natalia, FRANQUESA Jaume. 2020. „Populism, Neoliberalism and Agrarian Movements in Europe. Understanding Rural Support for Right-Wing Politics and Looking for Progressive Solutions”. *Sociologia Ruralis*, vol. 60, nr. 4, pp. 710-31.

- MCMICHAEL, Philip. 2010. *Contesting Development: Critical Struggles for Social Change*. Abingdon: Routledge.
- MCMICHAEL, Philip. 2014. „Rethinking Land Grab Ontology”. *Rural Sociology*, vol. 79, nr. 1, pp. 34-55.
- NYÉLÉNI. 2007. The Nyéléni 2007 International Steering Committee. *Forum for Food Sovereignty*, https://nyeleni.org/DOWNLOADS/Nyelni_EN.pdf. Accesat în 28 octombrie 2023.
- O’LAUGHLIN, Bridget. 2009. „Gender Justice, Land and the Agrarian Question in Southern Africa”. În *Peasants and Globalization. Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*, ed. de A. Haroon Akram-Lodhi, Cristóbal Kay. London: Routledge, pp. 190–213.
- OSWIN, Natalie. 2018. „Planetary Urbanization: A View from Outside”. *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 36, nr. 3, pp. 540-546.
- PATEL, Raj. 2009. „Grassroots Voices: Food Sovereignty”. *Journal of Peasant Studies*, vol. 36, nr. 3, pp. 663-706.
- RANCIÈRE, Jacques. 2010. *Dissensus: On politics and Aesthetics*. Trad. de Steven Corcoran. New York, NY: Continuum.
- SBICCA, Joshua. 2012. „Growing Food Justice by Planting an Anti-oppression Foundation: Opportunities and Obstacles for a Budding Social Movement”. *Agriculture and Human Values*, vol. 29, nr. 4, pp. 455-466.
- SCHINDLER, Seth. 2017. „Towards a Paradigm of Southern Urbanism”. *City*, vol. 21, nr. 1, pp. 47-64.
- SCOONES, Ian, EDELMAN, Marc, BORRAS, Saturnino M., HALL, Ruth, WOLFORD, Wendy, WHITE, Ben. 2021. „Emancipatory Rural Politics: Confronting Authoritarian Populism”. *Authoritarian Populism and the Rural World*, vol. 45, nr. 1, pp. 1-20.
- SHAPIRO, Michael J. 2021. *The Phenomenology of Religious Belief: Media, Philosophy, and the Arts*. New York: Bloomsbury Academic.
- SPIVAK, Gayatri. 2012. *An Aesthetic Education in the Era of Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SZÖCS, Boruss, MIKLOS, Attila, BEPERET, Maria Rodriguez, SROVNALOVA, Alzbeta. 2015. *Land Grabbing in Romania: Fact Finding Mission Report*, https://www.accessto-land.eu/IMG/pdf/land_grabbing_in_romania_report_eco_ruralis_2015_finalsmall.pdf. Accesat în 28 octombrie 2023.
- TRANSNATIONAL INSTITUTE. 2013. *Land Concentration, Land Grabbing and People’s Struggles in Europe: Introduction to the Collection of Studies*,

- <https://www.tni.org/-en/publication/land-concentration-land-grabbing-and-peoples-struggles-in-europe-0>. Accesat în 28 octombrie 2023.
- TSING, Anna Lowenhaupt. 2003. „Agrarian Allegory and Global Futures”. În *Nature in the Global South*, ed. de Paul Greenough, Anna Lowenhaupt Tsing. Durham: Duke University Press, pp. 124-169.
- VALERO, Diana E. 2022. „From Brexit to VOX: Populist Policy Narratives about Rurality in Europe and the Populist Challenges for the Rural-Urban Divide”. *Rural Sociology*, vol. 87, nr. S1, pp. 758-783.
- VAN DER PLOEG, Jan Douwe. 2022. „Right Wing Farmers’ Protests in the Netherlands”. *Agrarian Conversations*, <https://www.peasantjournal.org/news/jan-douwe-van-der-ploeg-on-right-wing-farmers%E2%80%99-protests-in-the-netherlands/>. Accesat în 28 octombrie 2023.
- VELICU, Irina, OGREZEANU, Andreea. 2022. „Quiet No More: The Emergence of Food Justice and Sovereignty in Romania”. *Journal of Rural Studies*, nr. 89, pp. 122-129.
- VELICU, Irina. 2022. „The Peasant Way or the Urban Way? Why Disidentification Matters for Emancipatory Rural Politics”. În *Turning Up the Heat. Urban Political Ecology for a Climate Emergency*, ed. de Maria Kaika, Roger Keil, Tait Mandler, Yannis Tzaninis. Manchester: Manchester UP.
- VISSER, Oane, DORONDEL, Stefan, JEHLIČKA, Petr, SPOOR, Max. 2019. „Post-socialist Smallholders: Silence, Resistance and Alternatives”. *Canadian Journal of Development Studies/Revue canadienne d'études du développement*, vol. 40, nr. 4, pp. 499-510.

Dezvoltarea personală și intensificarea individualismului: o analiză a valorilor de clasă și a solidarității

Am început studiarea dezvoltării personale în 2011 și acum, la distanță de ani, apreciez că previziunile mele au fost confirmate. La acea vreme, această temă de cercetare era considerată obscură de multe persoane, inclusiv de profesorii de sociologie, cu câteva importante excepții care m-au sprijinit în cercetare. Dezvoltarea personală abia începea să fie adoptată în România, iar aceia care o practicau considerau că aduc ceva revoluționar pe piață. Teza mea afirma că dezvoltarea personală, ca parte a ideologiei capitalismului, va domina discursul public, iar acest lucru s-a dovedit a fi adevărat (Trifan 2016a). Îmi aduc aminte că, în acea perioadă, monitorizam presa și cu greu am găsit câteva referințe în spațiul public la dezvoltarea personală. Însă, în 2023, nu aș mai avea timp să fac acest demers, deoarece vedetele și promotorii dezvoltării personale sunt foarte numeroși, în special pe platformele social media cum ar fi YouTube și TikTok, unde se promovează ideea că fiecare trebuie să se mobilizeze pentru a reuși în viață și alte sfaturi asemenea.

În cercetarea pe care am realizat-o, am legat acest fenomen de o reconfigurare a relației pe care cetățenii o au cu statul, declanșată la nivel global (Trifan 2016b, Trifan 2019, Trifan 2020a, 2020b). Aceasta reconfigurare este mai ales vizibilă în fostele țări socialiste, cum e cazul României, unde statul avea un rol central în economie și era cel care oferea serviciile de bază (sănătate, educație, locuință, loc de muncă). A fost numită neoliberalism și a

început cu alegerile lui Ronald Reagan și Margaret Thatcher în SUA, respectiv în Marea Britanie. Ulterior, a devenit un model global prin intermediul Consensului de la Washington, influențând procesul de tranziție al țărilor socialiste către capitalism.

Voi explora în cadrul acestui capitol în ce măsură ideologia dezvoltării personale s-a infiltrat în percepțiile pe care oamenii din România le au asupra politicii și societății în general. În acest scop voi folosi datele din cadrul studiului *Atitudini și valori de tip progresist în România* (Bădescu *et al.* 2022). Ipoteza de la care pornesc această explorare este că discursul de tip dezvoltare personală este mai prezent în rândul persoanelor care fac parte din clasa de mijloc și mai sus (educație superioară și venituri peste medie). Pentru a observa acest aspect am identificat variabilele din cadrul studiului care sunt consonante cu valorile promovate în discursul contemporan de dezvoltare personală și voi prezenta cum clasa, echivalată cu nivelul educației și cu percepția asupra veniturilor, dar și profesia influențează percepțiile asupra cauzelor sărăciei, a rolului statului, precum și asupra modului în care este imaginată o societate ideală.

Este destul de dificil de definit ce înseamnă dezvoltarea personală, deoarece poate fi privită din mai multe perspective. În acest capitol mă voi referi la acele servicii și produse care au drept scop propus îmbunătățirea persoanei care le folosește. Dezvoltarea personală poate fi interpretată prin lentila teoriei lui Foucault (1988) ca o tehnologie a sinelui prin care societatea modelează indivizii pentru a servi cât mai bine scopurilor sale. În neoliberalism, dezvoltarea personală devine un instrument de formare a cetățenilor responsabili de propriul destin (Rose 1996). Cea mai comună frază din dezvoltarea personală, „ești cea mai importantă persoană din viața ta”, cuprinde două aspecte importante din ideologia neoliberală: responsabilitate individuală și negarea importanței societății.

În cazul României, dezvoltarea personală a pătruns în spațiul public mai ales prin intermediul corporațiilor și al ONG-urilor, în timp ce, la nivel de politici sociale și de măsuri economice, neoliberalismul a ajuns discursul hegemonic. În ceea ce privește măsurile economice, acest proces este descris în lucrarea lui Cornel Ban (2014), care urmărește cum neoliberalismul a devenit singurul model economic pe care elitele din România l-au preluat,

mai ales datorită direcționării realizate prin burse și prin alte beneficii către acest câmp academic și politic.

La nivel social, problemele au început să fie abordate prin programe și proiecte care erau ținute către creșterea capacității beneficiarilor de a depăși situația în care se găsesc. Majoritatea acestor programe sociale, oferite în țări precum România, sunt implementate de către ONG-uri și pornesc ca exemple de joc al realității, ca un joc video în care sunt testate diferite soluții pentru ceea ce înseamnă ieșirea din sărăcie, de la experimente cu micro-credite, la construcția de locuințe în zone defavorizate, până la oferirea de servicii de dezvoltare personală pentru persoanele aflate în sărăcie. Astfel de forme de dezvoltare personală sunt oferite și pentru persoanele care locuiesc în *favelas* în Brazilia sau în închisorile din Statele Unite.

Discursul responsabilității individuale a devenit din ce în ce mai prezent la marii câștigători ai ultimelor decade, în timp ce pozează în *self-made men* care au reușit prin propriile eforturi să creeze afaceri considerate de succes. Paradoxal, el ajunge și la unii dintre pierzători, cei care cred că încă nu au luptat suficient de mult pentru a reuși cu adevărat, după standardele capitalismului, dar care totuși au experimentat o formă de mobilitate socială pe care o văd drept o consecință a propriilor forțe. Discursul este vizibil și la cei plecați să muncească în străinătate, a căror experiență descrie consecințele statului neoliberal, preocupat de piață, proprietate privată și apărare, care nu a contribuit cu nimic la casele și la stilul de viață pe care îl au acum muncitorii migranți, și care este, în mod evident, principalul motiv pentru care majoritatea a plecat.

În afara discursului responsabilității individuale rămân cei care au picat complet în abisul sistemului. Sunt cei care își dau seama că sistemul nu îi mai poate ajuta, cei care ar fi denumiți „lumpeni”, cei fără adăpost, ieșiți din centrele de protecție, cei care sunt evacuați, care locuiesc în locuințele sociale ale unui stat neoliberal. Ei sunt cei ale căror voci se aud doar prin intermediul mișcărilor de stânga și al ONG-urilor, pentru care se oferă fonduri și se fac donații. Restul pierzătorilor care încă mai au o casă ajung să reproducă discursul hegemonic – „am muncit, de asta nu sunt pe străzi” și pare că se simt într-o competiție meritocratică cu cei mai puțin norocoși decât ei.

Împreună cu responsabilizarea individuală se amplifică și o formă de obsesie pentru gândirea pozitivă, aceasta din urmă reprezentând unul dintre principalele instrumente pe care dezvoltarea personală le oferă indivizilor ca soluție pentru a-și atinge obiectivele (Trifan 2016a). Gândirea pozitivă este pasul de bază din rețeta reușitei, fără ea nu se poate construi nimic și, dacă persoana nu crede că va reuși, atunci orice efort este inutil. Prezența gândirii pozitive devine o etapă importantă în mistificarea realității – cel mai mare obstacol pe care îl avem în viață este reprezentat de propria persoană și de gândurile negative care ne opresc în a ne atinge potențialul maxim. Gândirea pozitivă înlocuiește gândirea critică și posibilitatea de a observa cum se construiesc obstacolele sociale, iar în dezvoltarea personală nu este permisă atribuirea problemelor personale unor surse externe sinelui.

Toate aceste mecanisme au produs un scurtcircuit al formelor de solidarizare și de înțelegere sistemică a problemelor pe care capitalismul târziu le-a creat. Majoritatea mecanismelor de mobilitate socială care funcționau au fost distruse și au fost înlocuite de discursul dezvoltării personale. În locul instrumentelor clasice, de tipul educației universale gratuite sau a beneficiilor și ajutoarelor sociale, dezvoltarea personală s-a articulat ca un remediu pentru orice formă de vulnerabilitate. Acest fapt este evident în felul în care discuțiile despre aspectele materiale care influențează traiectoria de viață a unei persoane au virat spre componentele emoționale și culturale. În spațiul public, academic și politic, valorile personale și predispozițiile culturale au devenit factorii explicativi pentru majoritatea problemelor sociale. Schimbările sociale sunt văzute ca fiind posibile doar prin schimbarea valorilor oamenilor, de unde și numărul mare de campanii de informare care au devenit un instrument de guvernare. Acestea sunt concluziile mele bazate pe analiza fenomenului de dezvoltare personală și a modului în care acesta contribuie la procesul de individualizare și de redefinire a sinelui în termeni neoliberali. Voi folosi datele din cercetarea realizată de Fundația Friedrich Ebert (Bădescu *et al.* 2022) pentru a observa în ce măsură aceste forme au pătruns la nivelul persoanelor din România. Este evident că nu poate fi trasă o linie de cauzalitate directă între cele două, dar relația dintre neoliberalism și individualism nu poate fi negată.

Noile tendințe despre dezvoltarea personală în literatura de specialitate

În literatura de specialitate au apărut noi lucrări și interpretări ale fenomenului dezvoltării personale, care îl înscriu în curentul general de psihologizare (Rose 1996). Astfel, lucrările s-au concentrat pe consecințele pe care le are dezvoltarea personală ca ideologie la nivelul indivizilor, asupra muncii, dar și asupra transformărilor sociale și a activismului.

Sam Binkley (2015), care a discutat despre fericire ca un proiect al neoliberalismului, a analizat în ultima perioadă modul în care rasismul este adresat tot prin soluții de tipul celor de dezvoltare personală, de tipul cursuri în corporații sau în universități despre rasism și despre privilegiul albilor. Pentru el, acestea își pierd din puterea de schimbare în momentul în care sunt incluse în managementul neoliberal (Binkley și Hook 2022). Dacă indivizii vor fi bine, aceștia vor deveni cetățeni democratici și vor scăpa chiar de sărăcie. Ceea ce și Binkley (2022) observă și ceea ce și eu am argumentat (Trifan 2020b) este că acest act este prezentat ca o măsură apolitică, dar, de fapt, este încărcat de valori politice, care se manifestă prin politizare problemelor, dar în termeni dictați de ideologia neoliberală.

Cu alte cuvinte, prin încadrarea anumitor preocupări ca fiind apolitice sau tehnice, discursul neoliberal le poate re poziționa, de fapt, ca probleme care pot fi abordate doar în limitele valorilor și mecanismelor neoliberale. Această dinamică ar putea părea ambiguă la prima vedere, deoarece implică o trecere de la depolitizare la politizare.

Cu toate acestea, complexitatea constă în faptul că, deși problemele pot părea „depolitizate” la suprafață, ele sunt, în realitate, reformulate în termeni care se aliniază cu gândirea neoliberală. Rezultatul final este că problemele sau mișcările care au fost odată înrădăcinate în preocupări politice sau sociale sfârșesc prin a fi cooptate de ideologia neoliberală. Ele sunt aduse sub umbrela gândirii neoliberale, ceea ce poate ascunde preocupările inițiale și le canalizează într-un cadru care pune accentul pe individualism, pe soluții de piață și pe intervenție guvernamentală limitată. Acest fenomen poate avea implicații profunde asupra mișcărilor socio-politice. Mișcările care încearcă să abordeze inegalitățile sistemice sau care pledează pentru o schimbare

societală mai amplă ar putea să-și vadă obiectivele subtil schimbate spre idealuri neoliberale. Nemulțumirile și apelurile lor la transformare pot fi reîncadrate într-o narațiune care pune accentul pe alegerile individuale, pe antreprenoriat și pe soluții economice, adesea în detrimentul abordării nedreptăților structurale.

Aceeași observație este argumentată și de Adams *et al.* (2019), propunând decolonizarea psihologiei pornind de la observațiile lui Fanon (1961). Acest demers poate fi realizat prin indigenizare, prin denaturalizare și prin acompaniere. Indigenizarea înseamnă că, dacă „neoliberalismul găsește teren fertil în căile individualiste ale sinelui, care informează știința psihologică hegemonică, atunci tradițiile de cunoaștere indigene din mediile în care mai multe căi ale sinelui relaționale sau interdependente sunt proeminente pot fi o sursă importantă de alternative la o psihologie neoliberală” (Adams *et al.* 2019, 207). Denaturalizarea înseamnă renunțarea la explicația reducționistă care justifică acțiunile umane prin *natura lor*, iar acompanierea presupune ieșirea cercetătorilor/intelectualilor din proverbialul turn de fildeș și implicarea în locurile în care fac cercetare. Acestea lucruri devin chiar mai importante mai ales când conceptul de *self-care* introdus în 1988 de Audre Lorde (2017), o activistă de culoare, ajunge să fie apropiat de persoane în poziții sociale diferite decât cea a lui Lorde și golit complet de conținut.

De altfel, noile curente ale dezvoltării personale care au apărut în ultima perioadă, determinate și de pandemie, reprezintă o apropiere a acestor forme de rezistență prin grijă de sine, care sunt transformate în instrumente prin care să îți redescoperi sinele sau prin care să redevii productiv și/sau creativ; toate aceste caracteristici ajungând în cele din urmă să fie folosite în scopul profitului. Dacă aceste idei vor fi sau nu recuperate de către curente de rezistență cum este valul demisiilor din SUA și UE și *dacă individualismul exacerbat* va aduce sfârșitul capitalismului (Streeck 2017) rămâne de văzut și nu fac subiectul acestui capitol.

Srivastava (2022) scrie despre cum dezvoltarea personală și achiziția valorilor promovate de aceasta, ca sinele antreprenorial și dezvoltarea *soft skills*, produc în India un sine fracturat. Similar, lucrarea *Spirituality, Organization and Neoliberalism: Understanding Lived Experiences* descrie modul în care persoanele negociază aceste noi identități prin practicarea formelor

mai spirituale de dezvoltare personală, dar și în relațiile lor cu munca (Bell *et al.* 2020).

Dezvoltarea personală preia informații atât din filosofii estice, cât și din științele vestice, cum ar fi neuroștiințe, așa încât termenul de neuroplasticitate a devenit popular în cursurile de dezvoltare personală. Malabou (2008 apud Pitts-Taylor 2010, 647) consideră că neuroplasticitatea nu reprezintă decât o „formă neuronală de funcționare politică și socială, o formă care astăzi coincide profund cu ritmul actual al capitalismului”. Noul limbaj cerebral al adaptabilității și flexibilității, al de-localizării și al rețelelor neuronale reprezintă un ecou al restructurării economice și politice din societățile post-fordiste (Pitts-Taylor 2010).

Pornind de la aceste discuții, voi prezenta rezultatele cercetării pentru a vedea modul în care valorile individualismului au fost preluate în societatea românească. Premisa de bază este că aceste valori sunt prevalente în rândul persoanelor considerate elite, adică cele care au statut educațional ridicat și/sau venituri mai mari. De altfel, dezvoltarea personală se adresează în principal acestor persoane, deoarece ele au și mijloacele financiare pentru a-și permite respectivele servicii (Trifan 2019), după cum au beneficiat și de o educație prin care au acces la limbajul folosit în dezvoltarea personală (Trifan 2020a). Rezultatele sunt descriptive lăsând loc pentru discuții în loc de concluzii.

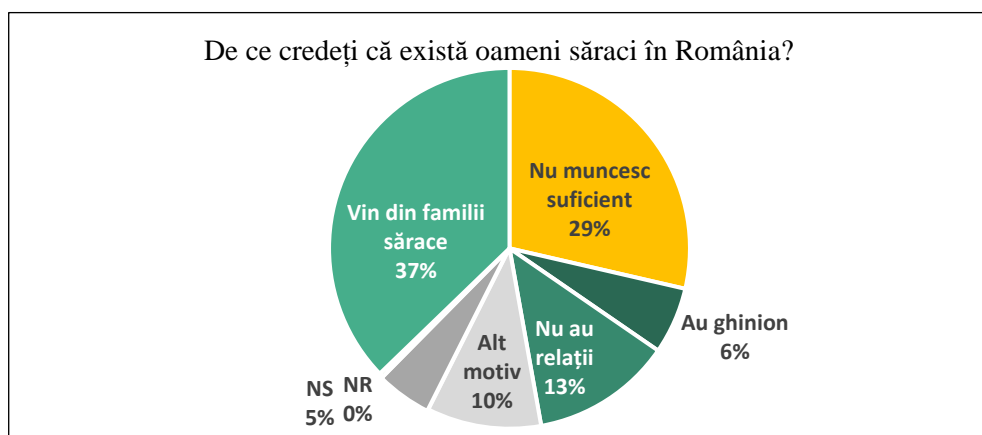
Individualism în România și menținerea privilegiului de clasă

Relația complexă dintre individualism, neoliberalism și percepțiile sociale constituie o piatră de temelie a discuțiilor contemporane despre dezvoltarea personală și despre ideologiile socio-economice. În contextul României, această interacțiune este deosebit de pronunțată, după cum reiese dintr-o examinare cuprinzătoare a rezultatelor cercetării. Această secțiune aprofundează observațiile cheie privind atitudinile individuale, privilegiile de clasă, educația, responsabilitățile statului și percepțiile privind veniturile, reliefând modul în care acești factori se intersectează într-un cadru neoliberal. Printr-o analiză meticuloasă a acestor dinamici, capitolul oferă o înțelegere nuanțată a modului în care dezvoltarea personală este influențată atât de aspirațiile individuale, cât și de contexte socio-economice mai largi,

oferind perspective care să contribuie la discuțiile în curs privind creșterea personală, egalitatea și progresul societății.

Viziuni polarizate asupra responsabilității individuale și a implicării statului: Atitudini față de sărăcie

La o primă vedere, rezultatele cercetării arată o polarizare a societății privind responsabilitatea individuală comparată cu cea a statului, mai ales în ceea ce privește mobilitatea socială: o treime dintre respondenți consideră că oamenii săraci sunt în această condiție deoarece nu au muncit suficient.

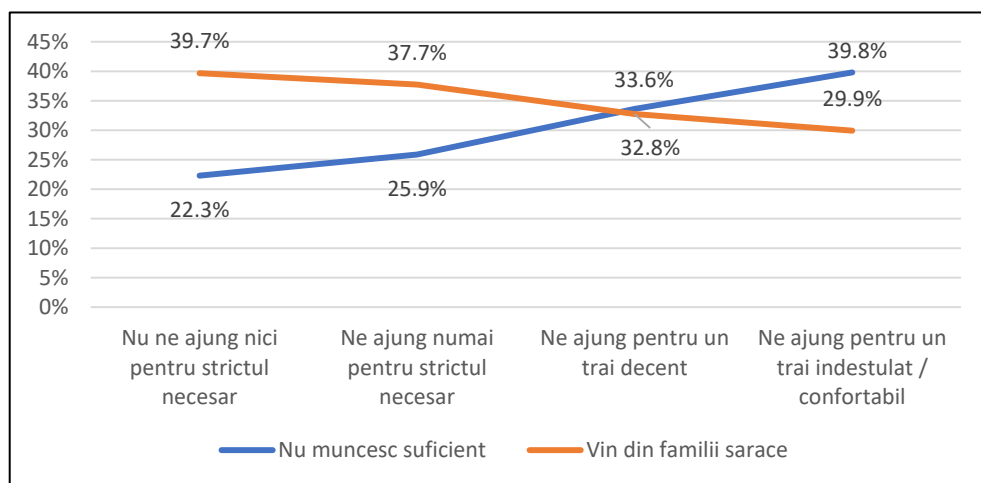
Grafic 1. Distribuția perspectivelor asupra cauzelor sărăciei în România
Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Analiza din perspectiva ocupației relevă că în mod previzibil peste jumătate dintre cei care se identifică drept antreprenori și aproape 40% dintre cei care lucrează ca liber profesioniști cred că oamenii sunt săraci pentru că nu muncesc suficient. Neoliberalismul și dezvoltarea personală pun un accent puternic pe efortul și inițiativa individuală ca principale motoare ale succesului. Observația se aliniază cu acest aspect al gândirii neoliberale, deoarece antreprenorii și persoanele care desfășoară activități independente sunt mai predispuse să atribuie sărăcia lipsei de efort de muncă. Această perspectivă rezonă cu ideea că indivizii pot atinge prosperitatea prin propriile acțiuni, reflectând accentul neoliberal pus pe responsabilitatea personală. În rândul altor statute ocupaționale, cei mai

mulți consideră că persoanele care sunt sărace vin din familii sărace, această perspectivă fiind împărtășită și de persoanele angajate și casnice; în rândul pensionarilor și elevilor/studentilor, opiniile sunt împărțite, procentele sunt aproape similare pentru cele două motive. Percepțiile diferite între antreprenori și alte grupuri profesionale evidențiază o tensiune între valorile neoliberale în alegerea individuală și recunoașterea barierelor structurale. În timp ce antreprenorii pot pune accentul pe efortul personal, alții sunt mai înclinați să vadă sărăcia ca pe un rezultat al unor probleme sistemice, cum ar fi mediul familial. Accentul pus de neoliberalism pe avansarea personală intră în conflict cu necesitatea de a aborda inegalitățile sistemice care afectează punctele de plecare ale diferitelor persoane.

Cu toate că în ceea ce privește nivelul educațional, rezultatele nu sunt atât de divizate, persoanele care au studii superioare consideră într-un procent mai mare (33,4%) că persoanele sărace nu muncesc suficient, pe când cele care nu au finalizat studiile liceale consideră în mai mare măsură (39,8%) că persoanele sărace provin din familii sărace. Aceste rezultate sunt în acord cu descrierea clasei pe care o oferă celebrul sociolog Erik Olin Wright (2009), care spune că, în definiția relațională a clasei, educația este un bun care oferă privilegiu tocmai pentru că este restricționat accesul celor săraci, astfel este previzibil ca aceștia să vadă lumea astfel, ca mijloc de a-și păstra privilegiul de clasă. Neoliberalismul susține că educația este o cale spre dezvoltare personală și mobilitate ascendentă. Rezultatele evidențiază atașamentul mai puternic al persoanelor cu studii superioare față de acest sistem, deoarece sunt mai predispuse să atribuie sărăcia factorilor individuali. Această perspectivă se aliniază cu convingerea neoliberală că educația îi echipează pe indivizi cu abilități și cu oportunități de autoperfecționare. Persoanele cu un nivel de educație mai scăzut sunt mai predispuse să atribuie sărăcia mediului familial, iar acest aspect se aliniază cu ideea că barierele sistemice pot limita accesul la o educație de calitate, consolidând disparitățile socio-economice existente. Dezvoltarea personală tinde să promoveze individualismul și responsabilitatea personală pentru succes. Așadar, se poate observa o dimensiune a conștiinței de clasă. Percepția oamenilor despre sărăcie poate fi modelată nu doar de convingerile personale, ci și de identitățile de clasă și de experiențele asociate cu educația și cu mediul social.

După cum este vizibil în Graficul 2, și venitul este un factor important în modul în care sunt văzute la nivel social cauzele sărăciei. Relația dintre venit și percepția asupra cauzelor sărăciei clarifică modul în care se intersectează dezvoltarea personală și neoliberalismul. După cum se observă, pe măsură ce crește venitul, respondenții tind să creadă că sărăcia apare pentru că oamenii nu au muncit suficient, în timp ce persoanele care au venituri mai mici văd sărăcia ca determinată de condițiile sociale și de lipsa mobilității sociale. Neoliberalismul este o filozofie economică și politică care pune accentul pe intervenția limitată a guvernului în piețe, pe antreprenoriatul individual și pe responsabilitatea personală pentru succesul sau eșecul fiecăruia. Rezultatele se aliniază cu această ideologie, deoarece persoanele cu venituri mai mari sunt mai predispuse să creadă că sărăcia este rezultatul faptului că nu muncesc suficient. Acest contrast amplifică tensiunea dintre accentul pus de neoliberalism pe dezvoltarea personală și recunoașterea barierelor sistemice care pot împiedica progresul. În contextul dezvoltării personale și al neoliberalismului, această observație este relevantă, deoarece subliniază rolul accesului la oportunități. Neoliberalismul presupune adesea că piața oferă oportunități egale pentru toată lumea, dar, în realitate, persoanele din medii defavorizate se pot confrunta cu obstacole sistemice care le limitează accesul la educație, la asistență medicală și la alte căi de dezvoltare personală.

Grafic 2. Percepțiile asupra cauzelor sărăciei
în funcție de auto-identificarea în categorii de venit

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Responsabilitățile statului și economia

În ceea ce privește responsabilitatea statului față de cetățeni, în special față de cei care se află în poziții vulnerabile, majoritatea respondenților cred că acesta ar trebui să ofere locuri de muncă, acces la sănătate, locuință, viață decentă pentru vârstnici, elevi din familii vulnerabile și șomeri. După cum se poate observa în tabelul 1, există diferențe oarecum semnificative între tipurile de responsabilități, aproape toți respondenții consideră că statul trebuie să îi ajute pe vârstnici, pe elevi din familii sărace și să ofere acces la sănătate, dar procentele (deși ridicate) sunt mai mici când vine vorba despre ajutorul șomerilor și oferirea locuințelor. În plus, datele relevă diferențe și în funcție de variabilele propuse, ocupație, venit, educație. Procentual, casnicii și pensionarii cred în mai mare măsură că statul trebuie să ofere un loc de muncă oricui. În schimb, persoanele cu educație superioară și cele care consideră că au venituri suficiente consideră în mai mică măsură că statul trebuie să ofere locuri de muncă. De asemenea, ambele categorii manifestă o serie de caracteristici similare, cred în mai mică măsură că statul este responsabil să ofere un standard de viață decent bătrânilor, șomerilor sau să ofere locuințe celor care nu își permit: 48% dintre cei cu studii superioare consideră că este responsabilitatea statului să ofere locuințe, față de 72,3% dintre cei cu studii medii; 49,3% dintre cei care au venituri care le ajung pentru un trai confortabil sunt siguri că statul ar trebui să ofere o locuință, față de 70% dintre cei pentru care veniturile le ajung doar pentru strictul necesar. Observația privind percepțiile asupra rolului economic al statului reliefează relația dintre dezvoltarea personală, neoliberalism și clasă, în care persoanele care au poziție mai privilegiată în societate tind să susțină un sistem care este bazat pe reducerea responsabilităților sociale ale statului și axat pe responsabilitate individuală prin dezvoltare personală comparativ cu persoanele care au o poziție mai marginalizată.

Tabel 1. Raportarea la responsabilitățile sociale ale statului față de anumite categorii vulnerabile

Credeți că statul ar trebui să fie responsabil de următoarele:	Sigur ar trebui să fie responsabil	Probabil ar trebui să fie responsabil	Cumulat
Să ofere un loc de muncă oricui dorește să muncească	78,4%	11,3%	89,6%
Să ofere un standard de viață decent pentru vârstnici	90,9%	6,4%	97,3%
Să ofere un standard de viață decent pentru șomeri	52,6%	21,6%	74,2%
Să ofere ajutor financiar elevilor și studenților din familii cu venit mic	88,4%	8,8%	97,2%
Să ofere locuințe decente celor care nu își permit o locuință	64,7%	20,7%	85,4%
Să ofere tuturor acces la serviciile de sănătate	92,1%	5%	97,1%

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Dacă, în ceea ce privește partea socială a responsabilității statului, aceasta nu pare că s-a diminuat ca importanță în perspectiva publică, în ceea ce privește rolul economic, percepțiile sunt diferite. Statul este văzut mai mult responsabil de buna desfășurare a economiei, ceea ce se traduce prin o reglementare mai redusă a mediului de afaceri și prin a fi un actor activ pe piețele economice și pentru a asigura locuri de muncă. Nu au fost observate diferențe între indicatorii analizați, în cele mai multe dintre situații procentele fiind similare. Cele mai semnificative diferențe au fost identificate în cazul întrebării referitoare la deținerea unei ponderi mai mari de afaceri de către stat, unde procentul antreprenorilor și al liber profesioniștilor care sunt în acord este mai mic (39,6%, respectiv 36,4%) față de cel al angajaților (43,3%) sau al pensionarilor (47,1%). De asemenea, sunt diferențe și în funcție de nivelul educațional: persoanele cu studii superioare nu sunt de acord că statul să dețină o mai mare parte din industrie (42,7%) față de persoanele cu studii medii (34,9%) sau cele cu maxim studii profesionale (25,4%). Neoliberalismul pune accentul pe un rol limitat al guvernului în economie, pledând pentru piețe libere și pentru reglementări reduse. Observația că oamenii văd statul ca fiind responsabil pentru asigurarea unei economii care să funcționeze fără probleme se aliniază cu acest aspect al gândirii

neoliberale. Această perspectivă reflectă convingerea că rolul principal al guvernului este de a crea un mediu propice pentru afaceri și pentru creștere economică.

Diferențele de opinie în ceea ce privește proprietatea de stat asupra unei părți mai mari de întreprinderi sunt semnificative. Antreprenorii și persoanele care desfășoară activități independente sunt mai puțin susceptibile de a fi de acord cu o mai mare proprietate de stat, ceea ce se aliniază cu accentul pe care îl pun pe inițiativa individuală și pe întreprinderea privată. Acest punct de vedere rezonază cu accentul neoliberal pus pe autosuficiență și pe o creștere economică bazată pe piață.

Analiza conform căreia persoanele cu studii superioare sunt mai puțin susceptibile de a fi de acord cu faptul că statul deține o parte mai mare din industrie poate fi relevantă în discuțiile despre dezvoltarea personală și despre neoliberalism. Învățământul superior este adesea asociat cu dezvoltarea abilităților și a cunoștințelor care conduc la activități antreprenoriale. Observația ar putea sugera că aceia cu studii superioare ar putea considera că o proprietate sporită a statului ar putea înăbuși inovarea și dezvoltarea sectorului privat.

Tabel 2. Percepția asupra măsurilor economice pe care le poate lua statul

Iată câteva acțiuni pe care statul le poate lua în domeniul economic. Vă rugăm să ne spuneți în ce măsură sunteți de acord cu ele:	Puternic de acord	De acord	Cumulat
Statul să reducă cheltuielile guvernamentale	55,6%	26,2%	81,9%
Statul să finanțeze proiecte pentru a crea noi locuri de muncă	69,4%	23,5%	92,8%
Statul să reglementeze mai puțin mediul de afaceri	22,2%	25,2%	47,6%
Guvernul să dețină o parte mai mare în afaceri și industrie	21%	24,8%	45,8%
Să țină prețurile sub control	61,1%	24,7%	85,8%

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Datele din cercetare indică faptul că o majoritate semnificativă a persoanelor sunt de acord că guvernul ar trebui să fie responsabil să ajute cu plata chiriei în cazul unui tânăr care lucrează, dar nu câștigă suficient, sau al unei mame cu copii mici care și-a pierdut soțul. De asemenea, un procent moderat de persoane sunt de acord că guvernul ar trebui să ajute cu plata

chiriei unui bărbat de 55 de ani care nu își poate găsi un loc de muncă. Constatarea că o majoritate semnificativă a oamenilor este de acord că guvernul ar trebui să fie responsabil pentru acordarea de asistență în diferite situații de nevoie are relevanță într-o discuție despre dezvoltarea personală și despre neoliberalism. Cu toate că neoliberalismul pune accentul pe intervenția limitată a guvernului și acordă prioritate inițiativei individuale și soluțiilor bazate pe piață, rezultatele sugerează că oamenii recunosc importanța plaselor de siguranță și a programelor de asistență socială. Acest lucru poate fi văzut ca un răspuns la limitările individualismului pur, deoarece anumite circumstanțe – cum ar fi un tânăr care lucrează, dar nu câștigă suficient sau o mamă singură care se confruntă cu provocări neașteptate – evidențiază neajunsurile de a se baza doar pe eforturile personale în cadrul unei piețe competitive.

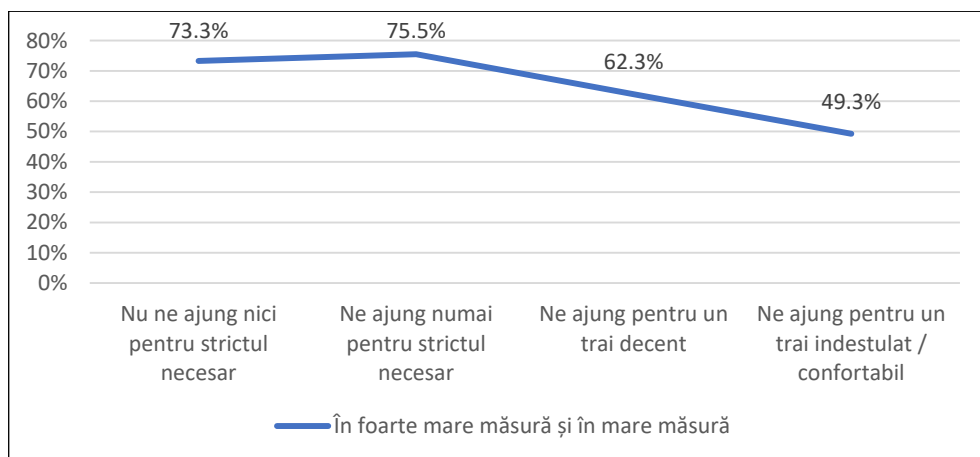
Faptul că oamenii sunt de acord că guvernul ar trebui să ajute persoanele în situații specifice de nevoie subliniază o preocupare pentru abordarea inegalităților sistemice. Aceasta sugerează că indivizii recunosc faptul că nu toate căile de dezvoltare personală sunt la fel de accesibile din cauza unor circumstanțe externe și recunosc nevoia de asistență colectivă pentru a contrabalansa aceste disparități.

Tabel 3. Raportarea la responsabilitatea statului la plata chiriei pentru diverse categorii vulnerabile

În ce măsură credeți că statul ar trebui să fie responsabil să ajute cu plata chiriei în situațiile următoare:	În foarte mare măsură	În mare măsură	Cumulat
un tânăr care are de lucru, dar nu câștigă suficient pentru plata chiriei	36,3%	33,3%	69,3%
o mamă cu doi copii mici, al cărei soț a murit	70%	25,1%	95,1%
un bărbat de 55 de ani care nu își găsește de lucru	30,1%	36,7%	66,8%

Sursa: Cercetarea *Atitudini și valori de tip progresist în România*, decembrie 2021 (N=3666)

Însă, congruent cu rezultatele de la categoriile anterioare și în ceea ce privește ajutorul pentru diferite categorii defavorizate, persoanele cu studii superioare și venituri mari consideră în mai mică măsură că statul ar trebui să le ofere acestora ajutor pentru plata chiriei (Grafic 3).

Grafic 3. Măsura în care statul trebuie să fie responsabil să ajute cu plata chiriei un tânăr care are de lucru, dar nu câștigă suficient pentru plata chiriei, în funcție de percepția asupra veniturilor

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Tabelul 4 arată că există o diviziune în opinia publică cu privire la modul în care pensiile ar trebui să fie acordate persoanelor în vârstă. Pe de o parte, o majoritate moderată de persoane (62,9%) este de acord că fiecare persoană care a depășit vârsta de 65 de ani ar trebui să primească o pensie minimă, indiferent de anii de muncă și de contribuții. Pe de altă parte, un procent mai mare de persoane (67,1%) este de acord că valoarea pensiei ar trebui să fie determinată exclusiv de contribuțiile pe durata anilor de muncă. Aceste rezultate pot sugera că unii dintre respondenți cred în ideea de egalitate socială și că toți oamenii în vârstă ar trebui să primească o pensie minimă, în timp ce alții susțin ideea că pensiile trebuie să fie legate direct de valoarea contribuțiilor financiare.

Tabel 4. Raportarea la modul în care ar trebui să fie acordate pensiile (puternic de acord, de acord)

În ce măsură sunteți de acord cu următoarele afirmații	Puternic de acord	De acord	Cumulat
Fiecare persoana care a depășit vârsta de 65 de ani ar trebui să primească o pensie minima, indiferent de anii de munca și de contribuții.	29,7%	33,2%	62,9%
Valoarea pensiei ar trebui să fie determinată doar de contribuțiile pe durata anilor de muncă.	36,1%	31%	67,1%

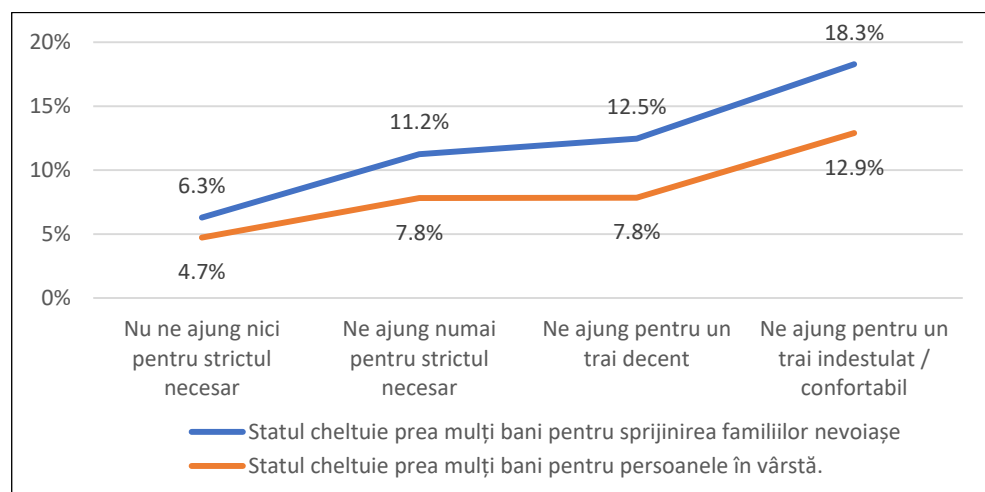
Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Doar o minoritate mică de respondenți crede că statul cheltuie prea mulți bani pentru persoanele în vârstă, pentru familiile nevoiașe, pentru persoanele cu dizabilități și pentru alocațiile pentru copii (Tabelul 5). În ceea ce privește prioritățile statului, un număr mai mare de respondenți crede că statul ar trebui să țină cont mai mult de ce vor angajații decât de ce vrea mediul de afaceri.

Tabel 5. Raportarea la implicarea statului în măsuri sociale și economie

În ce măsura sunteți de acord cu următoarele afirmații	În foarte mare măsură	În mare măsură	Cumulat
Statul cheltuie prea mulți bani pentru persoanele în vârstă.	5,2%	3,9%	9,1%
Statul cheltuie prea mulți bani pentru sprijinirea familiilor nevoiașe.	4,8%	6,1%	11%
Statul cheltuie prea mulți bani pentru persoanele cu dizabilități.	4,9%	3,2%	8,1%
Statul cheltuie prea mulți bani pe alocațiile pentru copii.	4%	2,6%	6,7%
Statul ar trebui să țină seama mai mult de ce vrea mediul de afaceri, patronatul.	20,3%	31,7%	52%
Statul ar trebui să țină seama mai mult de ce vor angajații decât de ce vrea patronatul.	40%	33%	73,3%

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Grafic 5. Persoanele care consideră în mare și foarte mare măsură că statul cheltuie prea mulți bani pentru persoanele în vârstă și pentru familiile nevoiașe, în funcție de percepția asupra veniturilor gospodăriei

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

De asemenea, datele prezintă diferențe socio-economice și din această perspectivă, congruente cu observațiile de mai sus. Graficul 5 arată că persoanele care apreciază că au venituri suficiente consideră în mai mare măsură că statul cheltuie prea mult pentru persoanele vulnerabile, în special cu persoanele în vârstă și cu familiile nevoiașe.

Veniturile, idealurile și neoliberalismul

Majoritatea respondenților cred că o societate echitabilă ar trebui să țină cont de bunăstarea tuturor membrilor săi, indiferent de circumstanțele individuale ale acestora (Tabel 6). Acest aspect este indicat de rata ridicată de acord (73,3%) pentru ideea că o societate este echitabilă atunci când se îngrijește de cei aflați în nevoie. Însă, în ceea ce privește ceea ce determină justetea unei societăți, părerile sunt împărțite: 51,6% dintre respondenți sunt de acord că o societate este justă atunci când veniturile și bogăția sunt distribuite egal, în timp ce 66,1% consideră că o societate este justă atunci când oamenii care muncesc din greu câștigă mai mult decât alții.

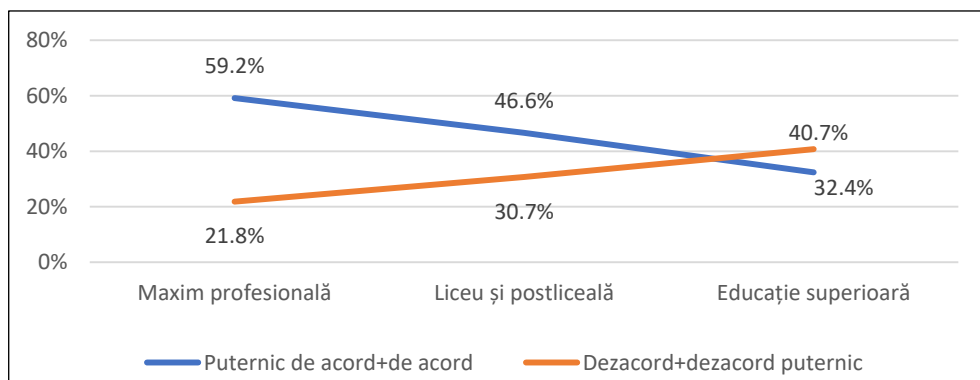
Tabel 6. Distribuția percepțiilor asupra a ceea ce constituie o societatea justă – puternic de acord, de acord

În ce măsură sunteți de acord cu următoarele afirmații?	Puternic de acord	De acord	Cumulat
O societate este justă atunci când venitul și bogăția sunt distribuite în mod egal tuturor oamenilor.	23,2%	28,4%	51,6%
O societate este justă atunci când oamenii care muncesc din greu câștigă mai mult decât alții.	31,5%	34,6%	66,1%
O societate este justă atunci când are grija de cei săraci și de cei care au nevoie de ajutor, indiferent de context.	35,4%	37,9%	73,3%

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

Există diferențe în ceea ce privește nivelurile de educație, persoanele care au studii superioare tind să considere în mai mică măsură că o societate justă este o societate egalitară, 21,8% comparativ cu 30,7% dintre persoanele cu studii medii și 40,7% dintre persoanele cu studii maxim profesionale care cred astfel. În plus, persoanele cu studii superioare apreciază că persoanele care muncesc mai mult ar trebui să fie recompensate mai bine, 73,1% față de 63,2% dintre persoanele cu studii cel puțin secundare (Grafic 6). Mai mult

decât atât, persoanele cu studii superioare cred în mai mică măsură că toate persoanele vulnerabile ar trebui să fie ajutate față de celelalte pe categorii de educație, 60,6%, față de 77,6% (Grafic 6).

Grafic 6. Percepția asupra unei societăți egalitare în funcție de nivelul de educație
Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

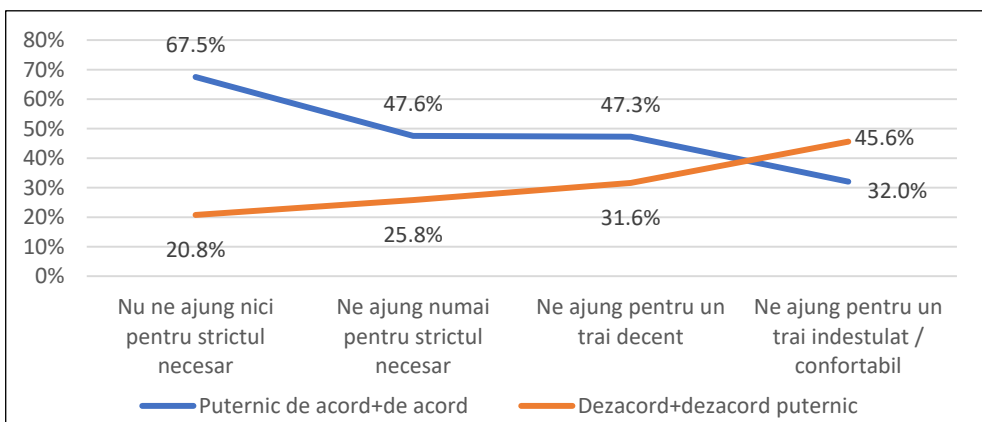
Rezultatele referitoare la diferențele de atitudine față de egalitarism, recompensarea efortului și asistența socială în funcție de nivelul de educație este relevantă în discuțiile despre dezvoltarea personală și despre neoliberalism. Ea evidențiază modul în care educația interacționează cu aceste concepte într-un cadru neoliberal. Neoliberalismul susține adesea ideea de meritocrație, prin care recompensele sunt aliniate la efortul și la capacitatea individuală. Faptul că persoanele cu studii superioare tind să creadă că persoanele care muncesc mai mult ar trebui să fie mai bine recompensate se aliniază cu acest principiu meritocratic. Observația evidențiază modul în care educația poate modela percepțiile privind recompensele pentru efort. Persoanele cu studii superioare pot avea o credință mai puternică în legătura dintre munca asiduă și succes datorită expunerii lor la medii educaționale care prioritizează abilitățile, cunoștințele și autoperfecționarea. Această perspectivă poate avea un impact asupra modului în care aceștia văd distribuția recompenselor în societate.

Cei cu studii superioare tind să considere că o societate ideală este mai puțin egalitară poate fi înțeleasă în contextul accentului pus de neoliberalism pe avansarea individuală, pentru că educația poate oferi indivizilor abilități și oportunități de a concura pe o piață competitivă, ceea ce îi determină să acorde prioritate realizărilor personale în detrimentul egalității societale.

Indivizii cu studii superioare sunt mai puțin predispuși să creadă că toate persoanele vulnerabile ar trebui ajutate, percepție specifică neoliberalismului și dezvoltării personale. Ideologia neoliberală susține că indivizii ar trebui să fie autosuficienți și că asistența socială excesivă ar putea descuraja inițiativa și autoperfecționarea. Neoliberalismul pune accentul pe dezvoltare și pe succes personal, fără a pune în balanță cu impactul social mai larg și cu potențialul de extindere a inegalităților.

De asemenea, și în ceea ce privește percepția asupra veniturilor sunt observabile diferențe între modurile în care respondenții văd o societate ideală. Respondenții care se identifică ca având venituri mai mari consideră în mai mică măsură că o societate ideală este una în care veniturile se împart în mod egal, 20,8% comparativ 45,6% dintre cei cărora veniturile nu le ajung pentru a le asigura nevoile de bază (Grafic 7). De asemenea aceștia cred în mai mică măsură că persoanele vulnerabile ar trebui să fie ajutate indiferent de context (63,1% față de 76,6) și cred că persoanele care muncesc mai mult ar trebui să câștige mai mult (71% față de 62,3%).

Din aceste date putem observa că există, la nivelul tuturor categoriilor de venit, o apreciere a muncii care trebuie să fie vizibilă în venituri, însă persoanele care câștigă mai mult consideră în mai mică măsură că veniturile ar trebui să fie împărțite în mod egal sau că persoanele vulnerabile ar trebui să fie ajutate indiferent de context. Acest rezultat reiterează definiția clasei bazate pe acumularea de oportunități în detrimentul celor mai vulnerabili (Wright 2009).

Grafic 7. Percepția asupra unei societăți egalitare în funcție de percepția asupra veniturilor gospodăriei

Sursa: Cercetarea Atitudini și valori de tip progresist în România, decembrie 2021 (N=3666)

În plus, o corelație Pearson de 0,89 indică o relație liniară pozitivă puternică între cele două variabile: modul în care văd respondenții o societate ideală și percepția asupra veniturilor (Tabel 7). Nivelul de semnificație de 0,002 (2-tailed) indică faptul că relația este semnificativă din punct de vedere statistic, cu o probabilitate mai mică de 0,2% ca aceasta să fie datorată întâmplării. Acest fapt sugerează că există o relație puternică între variabile și că este probabil ca modificările unei variabile să fie asociate cu modificări ale celeilalte variabile.

Tabel 7. Corelație între percepția asupra veniturilor și percepția asupra unei societăți egalitare

		O societate este justă atunci când venitul și bogăția sunt distribuite în mod egal tuturor oamenilor.	Cum apreciați veniturile actuale ale gospodăriei dumneavoastră?
A) O societate este justă atunci când venitul și bogăția sunt distribuite în mod egal tuturor oamenilor.	Pearson Correlation	1	,089**
	Sig. (2-tailed)		0,002
	N	1204	1204
Cum apreciați veniturile actuale ale gospodăriei dumneavoastră?	Pearson Correlation	,089**	1
	Sig. (2-tailed)	0,002	
	N	1204	3666

Corelația pozitivă se aliniază cu principiile neoliberalismului, care pune un accent puternic pe succesul individual și pe creșterea economică. Indivizii tind să asocieze un venit mai mare cu o societate ideală, reflectând influența valorilor neoliberale care prioritizează dezvoltarea personală și prosperitatea financiară. De asemenea, subliniază modul în care indivizii dintr-un cadru neoliberal echivalează adesea bunăstarea financiară cu realizarea personală și cu idealurile societății. Această legătură implică faptul că dezvoltarea personală, privită prin prisma neoliberalismului, devine strâns legată de obținerea de venituri și de avansare economică.

Corelația observată ar putea fi susținută de credința în meritocrație – un principiu al ideologiei neoliberale. Respondenții cu venituri mai mari echivalează poziția lor socială cu efortul și abilitățile personale, o premisă fundamentală a meritocrației. Astfel, venitul modelează percepția statutului social și a bunăstării, reflectând valorile culturale care se aliniază cu principiile neoliberale. Acest aspect se aliniază cu discuția mai amplă despre modul în care dezvoltarea personală este parte din ideologia neoliberală.

Accentul pus de neoliberalism pe succesul personal, pe prosperitatea economică și pe autoperfecționare contribuie la corelația observată. Această ideologie îi poate determina pe indivizi să acorde prioritate creșterii veniturilor și să o asocieze cu idealurile societale de echitate. În contextul dezvoltării personale și al neoliberalismului, această corelație oferă o lentilă critică prin care să se privească întrepătrunderea dintre prosperitatea economică, efortul individual și aspirațiile societății. Legătura evidențiază rolul semnificativ al percepției veniturilor în modelarea obiectivelor de dezvoltare personală și subliniază influența durabilă a valorilor neoliberale asupra atitudinilor contemporane față de succes și de echitate socială.

Discuție

Rezultatele analizei datelor arată că, într-adevăr, în mod nesurprinzător, discursul individualist, caracterizat prin neimplicarea statului nici în economie, nici prin măsuri sociale, este mai întâlnit în rândul persoanelor educate și cu venituri mari. De altfel, dezvoltarea personală poate fi considerată un tip de serviciu de lux, accesibil doar acestor persoane, care ajunge în sine să construiască inegalități sociale prin construcția unui limbaj specific ce adâncește inegalitățile din societate. În plus, dezvoltarea personală este construită de către persoanele bogate și susținătoare ale capitalismului (în special persoanele care se prezintă *self-made men*). Este evident că legătura dintre elite și discursul individualist prin ideologia promovată de dezvoltarea personală nu poate fi desconsiderată, însă nu înseamnă că această analiză arată o corelație statistică între cele două (acest lucru nefiind nici scopul articolului și neavând nici datele necesare pentru a face această demonstrație).

Persoanele care au venituri mai mari sau educație superioară cred în mai mică măsură că statul este responsabil de bunăstarea celor mai vulnerabili cetățeni și cred că sărăcia este determinată de faptul că persoanele muncesc prea puțin. Acestea consideră că statul ar trebui să asculte mai mult de patronate decât de sindicate și cred că lumea ideală nu este cea în care există egalitate, ci mai degrabă meritocrație. Sigur, e ușor ironic, având în vedere că dovezile arată că persoanele sărace sunt cele care muncesc cel mai mult, dacă își găsesc un loc de muncă; că muncile cele mai importante și necesare (cum au fost denumite în pandemie muncile lucrătorilor esențiali) sunt cele care sunt adesea cel mai prost plătite – cum ar fi în curățenie, în magazine, în educație primară sau în îngrijire.

În plus, aceste rezultate pot să ridice întrebări despre în ce măsură poate exista solidaritate de clasă. Cei care au răspuns la chestionar cu referire la venituri sunt, cel mai probabil, în mare măsură parte din clasa de mijloc și nu reprezintă, în mod evident, persoanele care dețin capitalul și averea din societatea românească. Având în vedere acest mod de raportare al persoanelor educate și cu venituri mai mari, care este individualist, fals meritocratic, lipsit de empatie, trebuie adresată întrebarea: cum ar putea fi construită o solidaritate de clasă cu un grup complet desprins de realitățile sociale.

Cu toate că aceste rezultate nu aduc la lumină rezultate neașteptate, ele contribuie la o înțelegere mai bună a modului în care inegalitățile sociale (educative sau de venit) contribuie la polarizare socială, la lipsa de solidaritate și la amplificarea individualismului.

Recomandări

1. Introducerea sociologiei și a altor științe sociale începând cu învățământul secundar

O modalitate de a aborda relația complexă dintre dezvoltarea personală și neoliberalism este introducerea sociologiei și predarea semnificației contextului social încă de la o vârstă fragedă. Această recomandare se aliniază la ideea că înțelegerea factorilor socio-culturali mai largi, care ne modelează percepțiile, credințele și oportunitățile, poate da

indivizilor posibilitatea de a naviga în dezvoltarea personală în mod mai critic și mai eficient.

Încorporarea conceptelor sociologice de bază în învățământul primar și secundar poate ajuta tinerii elevi să înțeleagă ideea că dezvoltarea personală nu este doar un efort individual, ci este profund influențată de societatea în care trăiesc. Concepte precum clasa socială, inegalitatea, dinamica puterii și normele culturale pot fi introduse treptat, în moduri adecvate vârstei.

Predarea sociologiei la o vârstă fragedă încurajează gândirea critică despre lume și favorizează înțelegerea interconexiunii dintre experiențele personale și structurile societății. Aceasta le permite elevilor să pună la îndoială și să analizeze narațiunile predominante despre succes, despre sărăcie și despre responsabilitate personală.

Educatorii pot încorpora discuții despre influența neoliberalismului în modelarea valorilor și politicilor societale. Aceasta include explorarea modului în care idealurile neoliberale de individualism, soluțiile bazate pe piață și intervenția limitată a guvernului influențează oportunitățile de dezvoltare personală și atitudinile societății.

2. Educație echitabilă și dezvoltarea competențelor

Implementarea unor politici care să asigure accesul egal la educație de calitate la toate nivelurile, indiferent de mediul socio-economic. Acest demers poate contribui la atenuarea disparităților observate în ceea ce privește atitudinile și percepțiile în funcție de nivelul de educație.

3. Egalitatea între individualism și sprijin social

Elaborarea unor politici care să asigure un echilibru între promovarea inițiativei individuale și asigurarea unei plase de siguranță pentru populațiile vulnerabile. Acest proiect poate include programe de asistență socială specifice, care se concentrează pe facilitarea dezvoltării personale, abordând în același timp inegalitățile sistemice.

4. Educație și mobilitate socioeconomică

Extinderea accesului la educație de calitate pentru toți, cu accent pe educația timpurie și pe accesibilitatea învățământului terțiar. Acest demers poate reduce impactul contextului socio-economic asupra nivelului de educație și asupra percepției ulterioare a sărăciei și a dezvoltării personale.

5. Plase de siguranță socială și mobilitate economică

Consolidarea programelor de plasă de siguranță socială care oferă sprijin în perioadele de instabilitate economică. Acest demers îi poate ajuta pe indivizi să se concentreze asupra dezvoltării lor personale fără teama constantă de a cădea în sărăcie din cauza unor circumstanțe neprevăzute.

6. Reimaginarea muncii și a recompenselor

Explorarea politicilor care încurajează formele alternative de muncă și de generare a veniturilor, cum ar fi oportunitățile economiei gigant, asigurând în același timp o compensare echitabilă și protecția lucrătorilor. Acest demers se poate alinia la valorile neoliberale, abordând în același timp preocupările legate de inegalitatea veniturilor.

7. Inițiative de mobilitate socială

Elaborarea de programe care să ofere căi de acces pentru persoanele din medii defavorizate la învățământul superior și la dezvoltarea profesională. Aceste programe pot spori mobilitatea socială și pot promova o societate mai echitabilă.

8. Dialogul social și incluziunea socială

Promovarea unui dialog deschis între diferite grupuri ale societății pentru a reduce decalajele de percepții și atitudini. Procesele incluzive de elaborare a politicilor pot contribui la abordarea diverselor perspective privind dezvoltarea personală, sărăcia și rolul statului.

Aceste recomandări de politici au ca scop abordarea complexității evidențiate de date și observații, încercând să promoveze dezvoltarea personală, luând în același timp în considerare influențele educației, ale veniturilor și ale valorilor societale într-un context neoliberal.

Bibliografie

- ADAMS, Glenn, ESTRADA-VILLALTA, Sara, SULLIVAN, Daniel, MARKUS, Hazel Rose. 2019. „The Psychology of Neoliberalism and the Neoliberalism of Psychology”. *Journal of Social Issues*, vol. 75, nr. 1, pp. 189-216.
- BAN, Cornel. 2014. *Dependență și dezvoltare. Economia politică a capitalismului românesc*. Trad. de Ciprian Șiulea. Cluj-Napoca: Tact.
- BĂDESCU, Gabriel, GOG, Sorin, TUFÎȘ, Claudiu. 2022. *Atitudini și valori de tip progresist în România*. București: Fundația Friedrich Ebert, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/19247.pdf>. Accesat în 2 octombrie 2023.
- BELL, Emma, GOG, Sorin, SIMIONCA, Anca, TAYLOR, Scott (eds.). 2020. *Spirituality, Organization and Neoliberalism: Understanding Lived Experiences*. Glasgow: Edward Elgar Publishing.
- BINKLEY, Sam, HOOK, Derek. 2022. „Psychology as Apparatus. An Interview with Sam Binkley, Interviewed by Derek Hook”. În *Neoliberalism, Ethics and the Social Responsibility of Psychology*, ed. de H. Macdonald, S. Carabbio-Thopsey, D. M. Goodman. Londra: Routledge, pp. 131-161.
- BINKLEY, Sam. 2015. *Happiness as Enterprise*. New York: State University of New York Press.
- FOUCAULT, Michael. 1988. *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, ed. de L. Martin, H. Gutman, P. Hutton, vol. 1. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- LORDE, Audre. 2017. *A Burst of Light And Other Essays*. Mineola, New York: Dover.
- PITTS-TAYLOR, Victoria. 2010. „The Plastic Brain: Neoliberalism and the Neuronal Self”. *Health*, vol. 14, nr. 6, pp. 635-652.
- ROSE, Nikolas. 1996. *Inventing Ourselves Psychology, Power and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SRIVASTAVA, Sanja. 2022. „Relational Flexibility”. *American Ethnologist*, vol. 49, nr. 4, pp. 478-490.

- STREECK, Wolfgang. 2017. *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. Londra: Verso Books.
- TRIFAN, Elena. 2016a. *Instituții și practici de dezvoltare personală. O perspectivă antropologică*". Teză de doctorat. SNSPA.
- TRIFAN, Elena. 2016b. „I Am Worthy, I Want, and I Can: The Social Implications of Practicing Personal Development”. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia*, vol. 61, nr. 2, pp. 49-70.
- TRIFAN, Elena. 2019. „Cum ne guvernăm singuri: analiza instituțiilor implicate în procesul de construcție a subiecților neoliberali în România”. *Sociologie Românească*, vol. 17, nr. 1, pp. 114-132.
- TRIFAN, Elena. 2020a. „«Când te-ai gândit ultima oară la tine?» Dezvoltare personală și neoliberalism în România”. În *Spiritualitate, dezvoltare personală și transformări neolibérale în România*, ed. de Sorin Gog și Anca Simionca, Cluj-Napoca: Tact, pp. 47-66.
- TRIFAN, Elena. 2020b. „Dezvoltare personală și feminism: O perspectivă sociologică asupra mișcărilor pentru drepturile femeilor în România neoliberală”. *Revista Transilvania*, nr. 11-12, pp. 51-61.
- WRIGHT, Erik Olin. 2009. „Understanding Class”. *New Left Review*, nr. 60, pp. 101-116.

Un electorat în căutarea unui partid: stânga românească de azi și de mâine

Restaurarea capitalismului în România după 1989 a însemnat crearea unei elite economice privilegiate și pauperizarea a milioane de muncitori și țărani, dintre care mulți au fost forțați să ia calea străinătății. A fost un proces facilitat enorm de slăbiciunea ideologică și organizațională a stângii românești. Eșecul tot mai clar al politicilor neoliberale de a îmbunătăți standardele de viață ale majorității a creat însă, inevitabil, condițiile pentru contestarea acestor politici și a ordinii sociale pe care o reprezintă. Vedem aceasta atât la nivelul conștiinței populare, cât și în apariția, în ultimii ani, a unei noi stângi autohtone. Până acum, însă, aceste prefaceri nu s-au concretizat într-un nou partid de stânga de masă care să apere nevoile claselor populare. Conform celor mai recente date, există în mod clar un electorat în acest sens, dar continuă să lipsească partidul care să-l reprezinte. Textul de față își propune să examineze aceste evoluții din societatea românească și să schițeze genul de partid de stânga de care avem nevoie.

Situația obiectivă actuală

După peste trei decenii de capitalism, nu mai putem da vina pe regimul comunist pentru că, între țările europene, ba chiar între țările din fostul Bloc de Est, România se zbate în subsolul clasamentului la mai toți indicatorii socio-economici relevanți. Politicile neoliberale susținute în grade diferite de toate guvernele post-decembriste (privatizări în masă, valuri succesive de tăieri bugetare, de-reglementarea pieței, liberalizarea codului

muncii) au generat standarde de viață total opuse promisiunilor seducătoare ale „pieței libere” de la începutul anilor 1990. Peste o treime din populație este expusă riscului de sărăcie, rata trecând peste 40% în rândurile grupelor de vârstă cele mai vulnerabile – copiii și persoanele în vârstă (Diaconu 2021). Mitul că sărăcia e cauzată de lene se năruie în fața celei mai mari rate de sărăcie în muncă din UE, de peste 15%, aproape dublul mediei europene (Pop 2019). În 2018, 60% dintre lucrătorii din sectorul privat primeau salariul minim (Mihai 2018), în continuare al doilea cel mai mic din UE, în ciuda creșterilor succesive din ultimii ani (Eurostat 2023a). Suntem pe locul doi și la inegalitatea veniturilor dintre cei mai bogați 20% și cei mai săraci 20% din societate (Eurostat 2021). Capacitatea lucrătorilor de a lupta pentru salarii și condiții de muncă mai bune a fost subminată în mod structural de reforma din 2011 a codului muncii, ale cărui restricții asupra negocierilor colective înseamnă că aproximativ o treime din forța de muncă este privată de acest drept fundamental. Serviciile publice sunt sever subfinanțate: în ciuda procentului uriaș de persoane care trăiesc în sărăcie, cheltuielile pentru protecția socială sunt printre cele mai scăzute din UE ca procent din PIB (Eurostat 2023b) – puțin peste 13%, față de media europeană de peste 20%. Astfel de condiții de viață explică de ce peste 5 milioane de români au luat calea străinătății după 1989, România având azi a cincea cea mai mare rată de emigrație din lume (OCDE 2020).

La polul opus, avem o clasă conducătoare pentru care promisiunile mesianice ale restaurării capitaliste chiar s-au adeverit. Ca și în alte părți, această clasă conducătoare este împărțită, în linii mari, în două facțiuni cu interese rivale, dar forțate să co-existe – capitalul străin și capitalul domestic (divizat la rândul său pe axele agricol vs. industrial, mic și mijlociu vs. mare, orientat spre export vs. spre consum intern etc.). Dominația capitalului străin se bazează pe trei piloni: 1) un stat capitalist (incluzând aici partide parlamentare ca PNL și USR, Banca Națională, curțile judecătorești etc.) de tip neo-colonial, forțat de statutul său periferic să acorde prioritate intereselor marelui capital străin; 2) o burghezie compradoră autohtonă, mai cu seamă noua castă managerială din corporații; 3) o societate civilă menită să asigure hegemonia ideologică a acestor interese (media mainstream, ONG-uri, formatori de opinie).

Astfel, pe fondul slăbiciunii inerente a capitalului domestic, cel străin a reușit în ultimele două decenii să obțină un cvasi-monopol asupra mai multor sectoare-cheie ale economiei: domeniul bancar, sectorul energetic, industria grea, industria auto, comerțul și industria alimentară. Astfel, 85% din Top 100 companii sunt deținute de capitalul străin; la fel și cea mai de succes companie în 33 din cele 41 de județe ale României (Somanescu 2018). La un nivel mai structural și transnațional, această dominație a capitalului străin a fost facilitată în mod crucial de designul instituțional al UE, menit să creeze în țări (semi)periferice precum România condițiile favorabile pentru maximizarea profitului de către companiile occidentale: privatizare, dereglementarea pieței muncii, taxe modice pe profit, salarii mici și drepturi limitate la locul de muncă.

Desigur, aceste politici neolibérale favorizează, totodată, interesele capitalului domestic, care încă prevalează în sectoare precum transporturile și construcțiile. Însă clasa capitalistă românească, reconstituită practic de la zero după 1990¹, a pornit cu un decalaj istoric imens în raport cu capitalul

¹ Profit de această ocazie pentru a respinge succint teza „capitalismului de stat” de dinainte de 1989 (vezi Dale și Unkovski-Korica 2022). În primul rând, sub regimul comunist, economia nu a fost în nicio etapă ghidată – cel puțin, nu în mod primordial – de maximizarea profitului, ci de un proiect dezvoltationist de modernizare a țării (un proiect stabilit și implementat în mod nedemocratic, de unde și falimentul său pe termen lung în contextul unei semi-izolări internaționale). Or, maximizarea profitului este diferența specifică a capitalismului față de alte sisteme economice, indiferent de varietatea de capitalism despre care vorbim (Meiksins Wood 2015). În al doilea rând, deși regimul ceaușist a creat în mod cert o pătură privilegiată la vârful birocrăției, privilegiile acesteia nu aveau o sursă economică, ci decurgeau din pozițiile sale de putere, în mod similar cu privilegiul de tip feudal. Cu alte cuvinte, nimeni nu devenise bogat prin acumularea de capital pe căi economice. Faptul că unii birocrați au deturnat fonduri publice pentru a lansa afaceri imediat după 1989 nu înseamnă că erau deja capitaliști înainte de căderea regimului. Sistemul de dinainte de 1989, cu rădăcini în modelul stalinist, ar fi cel mai bine descris ca socialism birocratic. În schimb, capitalismul de stat presupune implicarea decisivă a statului în dirijarea economiei, uneori pentru a salva capitalismul de el însuși, ca în cazul economiilor de război din Vest la mijlocul secolului trecut, alteori pentru a păstori apariția capitalismului, ca în cazul Chinei contemporane, ori expansiunea acestuia, ca în cazul Germaniei naziste. Acest rol cheie al statului poate include, temporar, proprietatea publică asupra mai multor companii ori întregi sectoare-cheie ale economiei și chiar un grad semnificativ de planificare economică. Însă totul are loc (1) în slujba maximizării profitului, (2) care profit este acumulat, cel puțin parțial, în mâini private (i.e. clasa capitalistă). În China de azi, există o clasă capitalistă, Partidul Comunist însuși numărând peste 100 de miliardari printre membrii săi. România dintre 1945 și 1989 nu a avut o clasă capitalistă, iar profitul nu era motivul principal al economiei.

străin, imposibil de recuperat, mai ales după aderarea țării la UE. Tocmai pentru că nu putea și nu poate concura de la egal la egal cu capitalul străin pe teren strict economic, noua burghezie românească a fost și este nevoită să recurgă la mijloace non-economice de acumulare de capital, inclusiv la corupție și la clientelism. Aceasta este, bineînțeles, povestea nașterii fiecărei burghezii naționale din istoria capitalismului, în ciuda narațiunilor liberale dominante sau chiar mai progresiste (vezi Erizanu 2019), care eludează cu încăpățănare această legătură intimă dintre capitalism și corupție. Evident, corupția nu e apanajul capitalului autohton, corporațiile străine nefiind străine de mită ca mecanism de facilitare a propriilor interese (vezi cazul Microsoft de acum câțiva ani, încheiat cu pedepse minime pentru cei implicați), însă depind mai puțin de astfel de mecanisme datorită avantajului lor de piață și a unei arhitecturi legal-instituționale net favorabile lor.

Cu toate acestea, mulți continuă să creadă că în România nu avem capitalism adevărat, că toate aceste probleme semnalate mai sus țin de aplicarea greșită a capitalismului (aceiași oameni resping însă, straniu, ideea aplicării greșite a socialismului înainte de 1989), un sistem strașnic altminteri, dar pervertit cumva de „tarele noastre ca neam”. De fapt, România de azi reprezintă una dintre cele mai pure forme de capitalism. Aici, maximizarea profitului și concentrarea de capital întâmpină mai puține obstacole decât în majoritatea țărilor europene: taxe mai mici, salarii mai mici, drepturi mai puține, sindicate mai slabe (în special, în sectorul privat), o conștiință de clasă mai subdezvoltată și, ca urmare, o stângă mai marginală. Beneficiile cu care oamenii tind să asocieze „capitalismul adevărat”, cum ar fi prosperitatea cvasi-generalizată (relativ efemeră chiar și în Vest) sau calitatea ridicată a serviciilor publice, au fost întotdeauna câștigate și apărute prin luptă de clasă – nu datorită, ci în pofida și împotriva logicii capitalului. Aspectele pozitive ale capitalismului (inclusiv drepturi liberale elementare ca sufragiul universal) sunt de fapt concesii pe care capitalismul a fost obligat să le ofere; dar pe care nu ezită să le retragă atunci când are ocazia. Chiar și în țările capitaliste cele mai avansate, aceste beneficii s-au șubrezit tot mai mult în ultimele decenii, pe măsură ce presiunea organizată a claselor populare a intrat într-un declin istoric după finele anilor '70. Această presiune a fost și mai slabă în România ultimelor trei decenii,

unde stânga politică și mișcarea sindicală s-au dovedit incapabile, atât din punct de vedere ideologic, cât și organizatoric, de a conduce o ripostă semnificativă împotriva ofensivei neoliberale.

1990-2010: Deșertul ideologic

După 1989, România a reprezentat unul dintre cele mai dramatice cazuri de reflux al conștiinței de clasă și de colaps intelectual și politic al stângii din întreaga Europă Centrală și de Est. Pătrunderea hegemoniei neoliberale a fost cu atât mai rapidă și mai profundă aici, cu cât tradițiile stângii democratice – cea reformistă și cea radicală deopotrivă – erau, din punct de vedere istoric, printre cele mai slabe din regiune. Aceasta se reflectase deja înainte de 1989 prin absența oricărei dimensiuni marxiste, socialist-democratice semnificative a disidenței (slabă oricum în ansamblul ei), spre deosebire de cazul Ungariei sau al Cehoslovaciei. Disidența de aici a fost de dreapta (fie liberală, fie conservatoare), dar mai ales „apolitică”, în fața unui regim Ceaușescu el însuși din ce în ce mai de dreapta în ultimii săi ani: un naționalism tot mai ostentativ, dublat de creșterea inegalităților sociale și a măsurilor de austeritate (Ban 2012). Chiar și așa, căderea regimului ceaușist a permis, pe fondul contextului internațional al prăbușirii în lanț a singurei alternative existente la capitalism, o discreditare în masă a ideilor de stânga de orice fel, fie că aveau sau nu vreo legătură cu regimul ceaușist.

Astfel, primele două decenii de restaurație capitalistă au fost marcate de o hegemonie ideologică cvasi-totală a drepte, susținută de un întreg eșafodaj instituțional alcătuit din ONG-uri, fundații culturale, publicații, edituri, burse, catedre universitare și, adesea, poziții de putere în ministere și alte instituții publice. Era un climat cultural în care singurele dispute nu erau nici măcar între o dreaptă dominantă și o stângă marginală, ci mai degrabă între o dreaptă tradiționalistă cu nostalgii interbelice suspecte și o dreaptă liberală pro-occidentală cu stridente accente auto-colonizatoare. Cu toate acestea, pe chestiuni economice, cele două drepte erau unite în adeziunea lor fermă – și subită – la noua „gândire unică” a neoliberalismului.

Orice formă de discurs critic cu privire la capitalismul neoliberal a fost practic absentă din spațiul public al anilor 1990 și 2000². Chiar și dintr-o perspectivă pur liberală (adică iluministă), intelectualitatea a ratat cu nonșalanță funcția principală a oricărei intelectualități demne de acest nume: o examinare critică a status quo-ului (național și internațional deopotrivă) și a ideologiei sale. Dimpotrivă, s-a pus entuziasmat în slujba acestora, contribuind la răspândirea și împământenirea noilor dogme despre piață liberă și stat.

Elitele culturale au îndeplinit această funcție hegemonizantă în special prin lupta anacronică împotriva comunismului – deja hilarul „anticomunism fără comuniști”, clamat de oameni care, în cea mai mare parte, nu mișcaseră în front în timpul perioadei ceaușiste. Acest anticomunism a fost extins la toate varietățile de idei și politici de stânga, perpetuând falsul lanț de echivalență dintre stalinism și marxism și stânga în ansamblu. Un astfel de reducționism rudimentar e adesea parte a unei dihotomii la fel de rudimentare, în care răul absolut este contrapus unui bine absolut, în acest caz democrația liberală, capitalismul de piață liberă și deschiderea către Occident (la rândul lor, echivalate una cu alta). Aceasta a presupus un sprijin necondiționat pentru întreaga constelație de politici neoliberale care se află în spatele realităților socio-economice schițate mai sus. Pe aceste elite culturale le lasă rece sărăcia în care se zbat milioane de români sau abuzurile sistematice împotriva lucrătorilor. Sunt prețul care trebuie plătit pentru „o societate liberă”.

Treizeci de ani mai târziu, establishmentul intelectual din România își continuă lupta încrâncenată cu morile de vânt ale comunismului și cu ceea ce percepe a fi încarnările sale contemporane, adică orice iese din matca ideologică a dreptei ultra-conservatoare: de la „corectitudinea politică” la

² Ca student și masterand la Facultatea de Filosofie a Universității București între 2005 și 2010, unde am studiat filosofie moral-politică în tradiția analitică, cel mai de stânga autor care ne-a fost predat în cinci ani de zile a fost social-liberalul John Rawls, care și-a dedicat mare parte a eforturilor teoretice (admirabile de altfel sub aspect strict intelectual) justificării morale a inegalităților sociale în capitalism – justificabile câtă vreme permit o oarecare redistribuire care nu te lasă chiar să mori de foame. Pentru o critică a „depolitizării” prin care a trecut filosofia analitică (i.e. acceptarea tacită a status quo-ului capitalist sub pretextul unei abordări pretins pragmatice și totuși complet abstracte a politicului) în timpul Războiului Rece, vezi McCumber (2001).

feminism, de la drepturile LGBTQ+ la neo-marxism și până la aberația conceptual-stilistică numită „sexo-marxism” (vezi Cernat și Anemțoaicei 2019). De fapt, ce percepe dreapta hegemonică a fi „neo-marxist” (egalitate de gen, drepturi civile pentru minoritățile sexuale, anti-rasism etc.) nu sunt, de fapt, nimic altceva decât principii liberale elementare, pe care orice adept al libertății individuale și al egalității în drepturi consistent cu sine ar trebui să le susțină. Abia atunci când aceste principii sunt îmbinate cu anti-capitalism (o alăturare încă ultra-marginală în societatea noastră civilă) putem vorbi și de neo-marxism. Fără luptă de clasă și anti-capitalism nu există marxism, indiferent de prefix și oricât ar distorsiona comentatorii de dreapta scrierile celor din Școala de la Frankfurt și ale altor gânditori neo-marxiști pe care nu i-au citit.

Falsa stângă: PSD

În contextul primelor două decenii de capitalism, stânga românească s-a redus practic la sindicate și PSD – o falsă stângă, însă, perfect complice la politicile neoliberale care înclinau tot mai mult raportul de forțe în favoarea capitalului. Sindicatele au fost, cu puține excepții, capturate de birocrați dornici să-și consolideze pozițiile de conducere și privilegiile aferente sau să le folosească pe post de trambulină pentru o carieră politică. Majoritatea sindicatelor sunt reunite în federații, care la rândul lor fac parte din cinci confederații (Cartel Alfa, CNSLR Frăția, Blocul Național Sindical, Confederația Sindicatelor Democratice din România și Confederația Sindicală Națională Meridian). Coordonarea între aceste confederații este limitată și niciuna nu se remarcă prin militantismul ei. Opoziția lor față de reforma din 2011 a legislației muncii, menționată mai sus, s-a rezumat la o modestă demonstrație în fața guvernului. În general și cu rare excepții, sindicatele nu au reușit să ofere o opoziție reală la privatizare, la măsurile de austeritate, la politica salariilor mici etc.

În ciuda valului de greve, adesea spontane, din ultimii ani, în mai multe industrii, sindicatele consacrate au făcut prea puțin pentru a sprijini eforturile de sindicalizare în aceste industrii. Într-adevăr, nu pare să existe nicio strategie clară de organizare a lucrătorilor din sectorul privat, sever

sub-sindicalizat în raport cu sectorul public. Cu atât mai puțin se întrevade o strategie de articulare a unei alternative politice care să reprezinte interesele clasei lucrătoare, sindicatele făcându-și un titlu de glorie din caracterul lor „apolitic”. E un amestec de naivitate și oportunism care vine în complet răspăr cu istoria venerabilă a sindicalismului european care, nu de puține ori, a contribuit decisiv la umplerea vidului de reprezentare politică a clasei lucrătoare, înființându-și propriile partide care să le promoveze interesele.

Pe plan politic, singurul partid parlamentar pretins de stânga, PSD, a fost, ca principal partid de guvernare după 1989, un vehicul esențial pentru restaurarea capitalistă în România. Este, mai cu seamă, vehiculul politic al oligarhilor autohtoni, care uneori ocupă locuri de frunte în partid – celebrii baroni (mai mult sau mai puțin) locali. Chiar și așa, guvernele PSD au fost limitate în reprezentarea intereselor capitalului domestic de statutul periferic al României, majoritatea marilor privatizări derulate sub oblăduirea lor fiind spre beneficiul companiilor străine. Mai mult de unele săgeți retorice aruncate demagogic de Ponta, apoi de Dragnea și, mai recent, de Ciolacu la adresa corporațiilor străine, PSD nu a luat nicio măsură notabilă împotriva lor cât s-a aflat la guvernare. Ideea vehiculată prin 2017 de guvernul Tudose de a introduce o taxă pe cifra de afaceri (profitul fiind, după cum știm, sub-raportat de către companiile străine) a fost rapid abandonată de același guvern înainte de a fi fost măcar schițat proiectul de lege.

Cu toate acestea, PSD reușește să mențină – pe lângă rețelele sale clientelare din rândurile birocrăției și ale capitalului domestic – o bază electorală semnificativă în straturile mai sărace ale populației. Asta se datorează concesiilor sociale limitate oferite (spre deosebire de guvernarile de dreapta), printre care creșterile succesive – deși insuficiente – ale salariului minim și ale pensiilor. În același timp, când s-a aflat în fruntea guvernului în perioada 2016-2019, PSD a introdus noi politici neoliberale, precum transferul contribuțiilor sociale de la angajatori la angajați (unic în Europa) sau anularea indemnizației de șomaj, și-așa derizorie, pentru cei care îndrăznesc să refuze prima ofertă de muncă – o măsură în beneficiul direct al unui capital autohton confruntat cu deficitul tot mai mare de forță de muncă ieftină.

Această agendă și retorică economică în favoarea „antreprenorului român” (Natalia 2022) este cuplată cu poziții ultra-conservatoare tot mai pronunțate în ultimii ani, în special în ceea ce privește drepturile minorităților și caracterul secular al statului. La referendumul constituțional din 2018, PSD a susținut votul pentru „familia tradițională”, astfel încât orice eventuală legalizare a căsătoriilor între persoane de același sex să devină automat neconstituțională. Din fericire, referendumul a eșuat din cauza prezenței scăzute la vot – nu atât datorită boicotării active a organizațiilor progresiste, cât datorită boicotării pasive a majorității românilor, perfect conștienți că problemele reale cu care se confruntă ei și familiile lor sunt cu totul altele. Dacă e greu în România de azi să înființezi o „familie tradițională” nu e din cauza „propagandei LGBT”, ci a salariilor derizorii, a slujbelor precare și a unei piețe imobiliare tot mai prohibitive pentru cei care vor să se mute la casa lor. Partidele politice răspunzătoare de aceste probleme, în frunte cu PSD, caută orice prilej de a distra atenția de la ele. Însă oamenii de rând nu sunt atât de creduli pe cât îi consideră elita politică. PSD a marșat în continuare pe acest fariseism, majoritatea parlamentarilor săi votând, de pildă, pentru interzicerea kafkiană a studiilor de gen (Tidey 2020). Curios, nimic din toate acestea nu a declanșat vreo reacție din partea structurilor social-democrației europene la care PSD este afiliat.

PSD a jucat rolul său în discreditarea stângii după 1989. Mulți continuă să pună semnul de egalitate între cele două, cu toate că, în ultimii ani, PSD pare mai degrabă un partid populist de dreapta. Deși ceva mai moderat decât omologii săi aflați la guvernare în Ungaria (Fidesz) și Polonia (Lege și Dreptate), PSD se aseamănă cu aceste partide prin caracterul de clasă predominant. Toate trei partidele sunt vehicule politice ale capitaliștilor autohtoni, care se sprijină pe o parte semnificativă a claselor populare prin anumite concesii sociale care, deși limitate, oferă mai mult decât neoliberalismul îngust promovat de celelalte partide. La pachet vine un discurs tradiționalist menit să distragă atenția de la insuficiența acelor concesii sociale în combaterea problemelor socio-economice cu care se confruntă oamenii de rând.

Cu toate acestea, acest sprijin popular este mai fragil decât pare, PSD ajungând din principalul partid de guvernare un partener junior de coaliție

pentru PNL. Discuțiile nesfârșite despre regenerarea social-democrației românești, venite mai mult din sfera publică de stânga decât din cadrul partidului, nu sunt decât expresia, în cel mai bun caz, a naivității politice. În realitate, PSD este complet irecuperabil ca proiect de stânga, neavând – spre deosebire de alte partide social-democrate europene – vreun curent intern de stânga care ar putea, printr-o configurație favorabilă de circumstanțe, să împingă partidul spre „rădăcinile sale”. Acele rădăcini nu există – e un partid înființat de la bun început ca braț politic al facțiunii majoritare a fostei birocratii ceaușiste în încercarea de a controla și beneficia de pe urma restaurării capitaliste în România. Prin urmare, proiectul unei alternative de stânga nu doar că trebuie să se nască independent de PSD, ci să se plaseze în opoziție fermă față de el și forțele sociale pe care le servește, orientându-se totodată, fără prejudecăți, spre baza sa electorală, pe fond deziluzionată, dar forțată să voteze pentru partidul cu cele mai puține măsuri anti-sociale.

Noua stângă

Din cauza factorilor menționați anterior, stânga alternativă (adică extra-parlamentară, situată ideologic la stânga PSD și, în mare măsură, în opoziție față de acesta) a apărut destul de târziu și rămâne azi relativ subdezvoltată, atât în raport cu condițiile obiective existente, cât și cu stânga din alte țări din fostul Bloc Estic (precum Polonia sau Croația). Astfel, prima publicație asumat de stânga – azi dispărută – a apărut abia la începutul anilor 2000, ca franciză a platformei transnaționale *Indymedia*, nedepășind audiența online de nișă căreia i se adresa. În afară de aceasta, ani în șir trebuia să scormonești cu răbdare filatelice prin reviste precum *Cultura* sau – mai rar – *Observator Cultural* pentru a găsi vagi atitudini și poziționări de stânga.

Prima inițiativă publicistică autohtonă explicit de stânga a fost site-ul *CriticAtac*. Lansat în 2010, a devenit rapid primul pol de atracție de stânga în sfera publică românească de după 1989, reușind să ofere vocilor de stânga de diferite orientări un cadru de afirmare și interacțiune (nu doar în România, ci și la nivel regional, prin intermediul platformei transnaționale de limbă engleză *LeftEast*). Timp de câțiva ani, *CriticAtac* a fost punctul de referință în ceea ce privește analizele, comentariile și dezbaterile de stânga,

făcând pârtie și altor site-uri de stânga, mai mult sau mai puțin efemere (Argumente și Fapte, SocialEast etc.). Succesul relativ al platformei a reflectat și consolidat – în contextul mai general al crizei financiare din 2007-2008 și al austerității care i-a urmat – apariția unei conștiințe critice, cu elemente anti-capitaliste dacă nu de-a dreptul socialiste, în rândurile generațiilor mai tinere, în căutare de idei și soluții alternative la problemele societății. E o căutare care s-a intensificat de atunci și până acum, fără să-și fi găsit încă o expresie organizațional-politică matură, în ciuda mai multor încercări.

Faptul că noua stângă radicală a fost inițial centrată în jurul unei rețele de intelectuali mai tineri și nu al instituțiilor tradiționale ale clasei muncitoare (sindicate, partide), reflectă slăbiciunea istorică a stângii românești. E, de altfel, o caracteristică comună a țărilor mai puțin dezvoltate, unde stânga își are de obicei originile în intelectualitatea și studențimea progresistă. Dar, pe măsură ce capitalismul a consolidat condițiile materiale precare ce favorizează propria contestație, era inevitabil să existe o tranziție de la faza „teoretică” la cea „practică” (deși o distincție prea fermă între cele două trebuie evitată). Această tranziție, începută pe la mijlocul anilor 2010, a fost întruchipată mai întâi de grupuri activiste tematice, ca Frontul Comun pentru Dreptul la Locuință și Căși Sociale Acum! pe subiectul locuirii, sau organizația feministă Front. La Cluj, Tanzit.ro a acționat, și încă o face cu succes, ca un veritabil hub al stângii locale.

Un moment cheie în acest proces a fost seria de proteste din 2013 împotriva proiectului de exploatare auriferă de la Roșia Montană. Deși extrem de eclectică sub aspect ideologic, acea mișcare socială a prilejuit unele dintre primele mesaje anticapitaliste sau cel puțin anti-corporatiste, într-o manifestație publică de după 1989. Caracterul predominant liberal al mișcării s-a revelat mai clar în organizațiile și inițiativele principale care au izvorât din ea, de la partidul Uniunea Salvați România (nume inspirat de sloganurile de la proteste „Uniți, salvăm Roșia Montană!” și „Uniți, salvăm toată România!”) la platforma civică Declic. Însă tot din acea mișcare a răsarit și nucleul de activiști care, în 2016, avea să înființeze partidul Demos – principala tentativă din ultimii ani, alături de mai vechiul Partid Socialist Român (PSR), de a crea o alternativă de stânga la PSD. Niciuna dintre cele două inițiative nu a reușit până acum să capete un caracter de masă ori să

devină măcar un pol de atracție pentru oamenii de stânga din România care nu se regăsesc în PSD. Acest eșec ține de limitele programatice ale celor două partide și probleme legate de democrația internă, dar în principal ține de o orientare strategică greșită, axată aproape exclusiv pe electoralism și prea puțin (și inconsistent) pe participarea în greve, proteste, campanii comunitare și ale activități la firul ierbii menite să creeze legături organice cu clasele populare.

În paralel și la stânga celor două partide de mai sus, pe lângă mai vechea dar puțin activa Asociație pentru Emanciparea Muncitorilor, în ultimii câțiva ani au apărut mai multe grupuri și grupuscule radicale de diverse orientări. Printre cele mai vizibile azi se numără Grupul de Acțiune Socialistă (GAS), cu origini parțiale în grupul Mâna de Lucru și actualmente parte a inițiativei *Internationalist Standpoint*; Blocul Tineretului Marxist, de orientare maoistă; Viziunea Socialistă (VIS), un proiect ce reunește mai mulți intelectuali care văd nevoia de a formula idei și soluții alternative la cele capitaliste³. Deși niciunul dintre aceste proiecte nu a depășit încă stadiul de grup de propagandă și de educație politică, luate împreună reprezintă un semn al schimbărilor la nivelul conștiinței populare din ultimul deceniu și jumătate.

Elementele unei conștiințe populare de stânga

Proliferarea atitudinilor critice față de capitalismul neoliberal care s-a instalat în România ultimilor 30 de ani nu e limitată la cercul restrâns al noii stângi schițate mai sus. E o tendință la nivel global, cu atât mai pregnantă în rândurile generațiilor mai tinere, care nu au prins „epoca de aur” a anilor ’90, când marșul triumfal al pieței libere promitea standarde de viață tot mai bune pentru tot mai mulți oameni. Cei sub 30 de ani, însă, formați într-un capitalism în criză prelungită, în care slujbele sunt tot mai precare, puterea de cumpărare tot mai mică, piața imobiliară tot mai inaccesibilă și serviciile publice tot mai deficitare, sunt mai puțin tributari iluziilor față de piața liberă. Nici așa-zisul „neo-marxism” predat în universități (dominate, de

³ De dragul transparenței și nu numai, precizez că fac parte atât din GAS, cât și din VIS, deși acest text e scris în nume personal.

fapt, de liberali generici care nu deviază prea mult de centrismul politic al erei noastre neolibérale) și nici „cultura *woke*” de pe Internet nu îi face pe tineri mai sceptici față de capitalism, ci condițiile materiale concrete de care au parte în acest sistem.

Într-un studiu realizat de Harvard în 2016, peste jumătate dintre persoanele cu vârsta între 18 și 29 de ani din SUA – până nu demult un bastion impenetrabil al hegemoniei culturale a capitalului – și-au declarat opoziția față de capitalism (Harvard IOP Survey 2016). În același an, un sondaj din Marea Britanie arăta că 39% din populație – indiferent de vârstă – avea o opinie nefavorabilă față de capitalism, doar 33% având una favorabilă, diferența fiind și mai mare în cazul Germaniei (Dahlgreen 2016). Tot în UK, un studiu de anul trecut arată că o majoritate covârșitoare dorește ca sectoare precum cel energetic, căile ferate, apa, poșta ori sistemul de sănătate să revină sau să rămână în proprietate publică (Survation 2022).

La nivel global, un studiu din 2019 arată că, în medie, 56% dintre respondenți cred că, în ziua de azi, capitalismul face mai mult rău decât bine, proporția acestor respondenți fiind peste jumătate în 22 dintre cele 28 de țări incluse în studiu (Edelman Trust Barometer 2020). Recent, conform unui studiu internațional și mai amplu, atitudinile anti-capitaliste predomină în vasta majoritate a celor 34 de țări incluse în studiu, chiar și atunci când capitalismul nu e menționat în întrebare, ci doar descris (Zitelmann 2023). Deloc surprinzător, cei cu venituri scăzute sunt și mai critici față de capitalism decât restul populației.

România nu face excepție de la acest trend. Studiul realizat de CCSAS pentru FES România în 2021, pe un eșantion stratificat la nivel național de circa 3600 de persoane, relevă mai multe elemente de conștiință de clasă, când nu de-a dreptul de atitudine anti-capitalistă, în rândurile oamenilor obișnuiți (CCSAS 2021):

- 78% nu sunt interesați de politică – în ton cu prezența tot mai scăzută la urne (circa 33% în 2020); aceasta reflectă nu atât indolența proverbială a românilor, așa cum perorează condescendent comentatorii din media mainstream, cât o deziluzie profundă față de partidele existente, toate aflate în slujba capitalului, fie el străin sau domestic;

- 93% vor ca statul să finanțeze proiecte care să creeze locuri de muncă – o majoritate covârșitoare în favoarea intervenției statului într-o piață a muncii caracterizată de salarii mici și drepturi puține;
- 4 din 5 vor ca statul să finanțeze mai mult următoarele arii tematice ori sectoare: reducerea sărăciei, ajutoare de șomaj (în ciuda propagandei agresive anti-asistați din ultimul deceniu și jumătate), pensii, educație, sănătate, protecție socială și protecția mediului;
- 86% cred că statul trebuie să ofere locuințe decente celor care nu-și permit una și 66%, că statul ar trebui să plafoneze chiriile;
- 84% cred că statul îi ajută prea mult pe bogați, iar 73% sunt de acord că statul trebuie să țină cont mai mult de ce vor angajații decât de ce vor angajatorii – doi indicatori nemijlociți ai conștiinței de clasă;
- aproape 60% cred că angajații ar trebui să aibă o mai mare libertate de a se sindicaliza – un alt indiciu important al conștiinței de clasă, i.e. sprijinul pentru ideea/nevoia de auto-organizare;
- 47% consideră că ar trebui să existe mai multă proprietate de stat în sectorul economic, comparativ cu doar 30% care nu sunt de acord cu așa ceva – un element de bază al unei conștiințe anti-capitaliste în formare;
- 51% cred că o societate justă presupune împărțirea în mod egal a bogăției – un rudiment de conștiință socialistă, fie și generic;
- în sfârșit, 37% ar alege socialismul în locul capitalismului, față de 39% în favoarea capitalismului și 20% indeciși – practic, peste jumătate nu au o preferință anume pentru capitalism.

Desigur, există și elemente contradictorii scoase la iveală de studiul CCSAS/FES – de pildă, un uluitor 83% vor ca statul să reducă cheltuielile guvernamentale. Aceasta se datorează, cel mai probabil, modului defectuos și corupt în care sunt cheltuite multe resurse publice; însă soluția nu e decimarea acelor resurse, ci gestionarea lor mai democratică și mai eficientă. De asemenea, modul în care e înțeles socialismul e probabil tributar, într-o anumită măsură, nostalgiei față de regimul ceaușist, deși nu atât față de regimul ca atare, cât față de relativa securitate materială de sub acel regim.

Însă aceste contradicții nu anulează tabloul care reiese din studiul FES România: în ciuda propagandei asidue din ultimele trei decenii în favoarea capitalului, au început să se cristalizeze atitudini critice față de capitalism în

rândurile claselor populare. Avem, pe scurt, un potențial electorat de stânga semnificativ în România, ba chiar cu înclinații anti-capitaliste și socialiste, pe care un partid de stânga combativ le-ar putea consolida și articula politic. Acest partid continuă să lipsească. Dar cum ar trebui să arate, mai exact? De ce fel de partid de stânga avem nevoie?

Limitele neo-reformismului

Cum spuneam mai sus, cele două încercări mai semnificative de creare a unei alternative de stânga la PSD, Demos și PSR, au eșuat până acum în acest sens. Cel din urmă rămâne tributar unui socialism de tip ceașist de inspirație chineză (a se citi denghistă), programul lor propunând o economie de piață dirijată de stat. O astfel de economie ar fi ghidată în continuare de principiul maximizării profitului, nu de cel socialist al satisfacerii nevoilor sociale prin control și planificare democratică. Pe scurt, PSR vrea mai degrabă capitalism de stat decât socialism. Apoi, chestiuni precum egalitatea de gen sau opresiunea împotriva romilor sunt, în cel mai bun caz, ignorate (când nu abordate, de diverși membri pe diverse rețele sociale, în cheie complet reacționară). Pe plan strategic, PSR are o orientare pur electoralistă, principala sa activitate limitându-se la strângerea de semnături pentru înscrierea de candidați în alegeri, unde nu obține niciodată mai mult de 1% din voturi. Aceste eșecuri electorale repetate țin de pasivitatea partidului între alegeri: deși, cel puțin pe hârtie, e probabil cea mai mare organizație la stânga PSD, PSR nu reușește să intervină în mod semnificativ în niciun protest sau grevă și nici să inițieze vreo campanie în interesul claselor populare. De ce ar vota acestea cu el?

Mai important de analizat este cazul Demos, mai vizibil în spațiul public și cu o participare ceva mai activă la unele dintre luptele sociale din ultimii ani. Demos și-a asumat de la bun început modesta misiune de a recupera politici social-democrate standard pe care PSD nu le susține. Astfel, Demos pledează pentru reforme precum impozitarea progresivă, creșterea salariilor și a pensiilor în raport cu coșul minim de consum, reformarea legislației muncii, creșterea finanțării serviciilor publice (Demos 2018). Însă acest *neo-reformism* (vezi Borțun 2023) nu este fezabil în contextul mai larg

al unui capitalism aflat în criză multiplă: economică, socială, ecologică, geopolitică. Creșterea economică din deceniul post-criză a fost artificială și nesustenabilă, datoria publică și cea privată deja au atins niveluri mai ridicate decât în ajunul crizei financiare din 2008 (vezi recentul colaps al Silicon Valley Bank, de proporții similare cu cel mai mare din criza anterioară, al Washington Mutual Bank), rata investițiilor stagnează cu încăpățănare, iar inflația alimentată de profituri vertiginoase e scăpată de sub control, alimentând prăpastia dintre săraci și bogați, tot mai mare de la un an la altul. E o criză sistemică adâncită și mai mult de șocuri precum Covid-19 ori războiul din Ucraina.

Așadar, capitalismul contemporan e incapabil de concesii majore precum cele de după Al Doilea Război Mondial, care au dat statul bunăstării, în ceea ce a fost probabil cea mai prosperă și echitabilă perioadă din istoria capitalismului. Însă a fost excepția de la regulă, limitată geografic la țările occidentale și durând numai trei decenii din istoria seculară a acestui sistem. A fost o excepție făcută posibilă de un context postbelic caracterizat printr-o serie unică de circumstanțe care au permis concesii majore în favoarea claselor populare: în primul rând, distrugerea materială fără precedent produsă de război (mijloace de producție, infrastructură, locuințe etc.) a creat nevoia obiectivă de investiții mamut pe care numai statul le putea face; în al doilea rând, conștiința de clasă făcuse avansuri enorme în urma Marii Crize (1929-1933) și apoi a războiului, ea fiind reflectată cel mai clar în susținerea de masă de care se bucurau partidele social-democrate (partide încă muncitorești în acea vreme) și, în unele țări, chiar partidele comuniste; în al treilea rând, instalarea regimurilor comuniste în jumătate de Europă a adăugat o presiune enormă asupra claselor capitaliste occidentale de a accepta reforme sociale semnificative pentru a preveni răspândirea comunismului.

Astfel de concesii sunt cu atât mai nerealiste azi în contextul unei țări periferice ca România, cu un stat capitalist prea slab pentru a forța mâna marelui capital și a reprezentanților săi politici – în primul rând instituțiile europene – de a permite politicile social democrate propuse de Demos. Acest neo-reformism, care încearcă să recupereze agenda keynesiană a social-democrației postbelice, și-a arătat rapid limitele la ultima tentativă

semnificativă de confruntare a intereselor marelui capital – guvernul SYRIZA din Grecia în prima jumătate a lui 2015. Atunci, după doar șase luni la guvernare, guvernul condus de Alexis Tsipras a fost pus de către Troica (Comisia Europeană, Banca Centrală Europeană și Fondul Monetar Internațional) în fața unei alegeri: fie să iasă din zona euro pentru a putea implementa măsurile anti-austeritate promise în programul electoral, fie să abandoneze acele promisiuni pentru a rămâne în zona euro. SYRIZA a ales ultima opțiune – nu pentru că prima ar fi fost imposibilă, așa cum încă susțin apărătorii săi din Grecia și din restul Europei printr-un tip de raționalizare care nu relevă altceva decât internalizarea mantrei hegemonice a TINA (*There is no alternative*), consacrată de Thatcher, conform căreia nu există viață dincolo de neoliberalism. Capitulara SYRIZEI a fost cauzată tocmai de absența unei strategii socialiste și a unui program socialist, cu adevărat radical (demn de numele partidului), de confruntare a capitalului și a atacurilor cinice (și cât se poate de previzibile) pe care reprezentanții acestuia le-au lansat împotriva unor revendicări deloc radicale, precum restaurarea parțială a statului bunăstării. Pentru a implementa astfel de revendicări în ziua de azi ar fi nevoie de politici socialiste care să contracareze atacurile pe care inevitabil le-ar întâmpina un guvern de stânga, atacuri cu atât mai inevitabile în România decât a fost în cazul Greciei.

Astfel, neo-reformismul reprezentat de partide ca Demos sau, în alte țări din regiune, Razem (Polonia) e limitat de propria sa analiză politică, rezumată la critica neoliberalismului și nu a capitalismului în genere și a statului care îi servește interesele. De altfel, neoliberalismul nu este o versiune extremă sau distorsionată a capitalismului, ci versiunea sa cea mai autentică, pură și dură, dezbrăcată de toate reformele sociale pe care sistemul a fost obligat să le conceedă sub presiunea luptelor din trecut ale maselor organizate. Este în natura capitalismului, animat în mod esențial de logica profitului, să urmărească demantelarea acestor reforme atunci când presiunea respectivă intră în reflux. Capitalismul nu poate fi reformat în mod structural – un proiect pe care social-democrația nu a reușit să-l ducă la bun sfârșit nici în cel mai favorabil context avut vreodată în acest sens (i.e. cele trei decenii de după Al Doilea Război Mondial), proiect pe care de altfel l-a abandonat complet în ultimele trei decenii de neoliberalizare. Capitalismul

poate fi reformat numai în măsura în care poate fi forțat să bată în retragere, și atunci numai provizoriu. Bomba cu ceas a catastrofei ecologice înseamnă că nu ne mai putem permite acest tango cu un sistem care pune profitul mai presus de orice.

Așadar, oricât de bine intenționate și aparent realiste ar fi, politicile propuse de Demos și de alți reformiști de stânga nu pot fi implementate decât ca parte a unui program mai ambițios, care prevede o strategie de luptă împotriva capitalului și a instituțiilor sale politice, la nivel național și internațional deopotrivă. Aceasta presupune o viziune curajoasă care să țintească preluarea puterii, nu doar la nivel politic, ci și la nivel economic, unde rezidă adevărata putere în societate și fără de care democrația plenară nu e posibilă. Prin preluarea în proprietate publică și sub control democratic a resurselor și a principalelor mijloace de producție, procesul economic ar fi reorientat dinspre maximizarea profiturilor pentru o minoritate privilegiată înspre îndeplinirea nevoilor sociale ale tuturor, ale comunităților în care trăim și ale mediului înconjurător.

Desigur, o astfel de viziune pare nerealistă în România de astăzi, unde stânga este slabă și fragmentată, iar conștiința politică a claselor populare nu este încă (nici în România, nici în alte țări) la nivelul la care tranziția către socialism să fie percepută ca necesară. Oricâtă propagandă socialistă am emite, însă, oricât de meșteșugită și percutantă ar fi, oamenii nu vor trage concluzia nevoii de socialism decât prin experiența trăită a luptei pentru reforme concrete, prin care vor înțelege cu mintea și pe pielea lor, dar *împreună*, limitele reformelor în capitalism. De aceea stânga socialistă trebuie să ofere un program tranzițional care să servească drept punte între revendicările pentru reforme concrete, relevante acum și aici pentru oamenii de rând, și un program pe termen lung de transformare socialistă a societății. Trebuie să depășim vechea alegere binară între reformă și revoluție și să milităm pentru ambele, limitele celei dintâi, trăite pe propria piele, consolidând potențialul pentru cea din urmă.

Această metodă tranzițională, care transcende reformismul social-democrat și, totodată, ultra-stângismul care vrea revoluție acum, se aplică inclusiv la raportarea față de UE: socialiștii trebuie să evite atât iluzia reformării unui proiect care, nu de ieri, de azi, e proiectul hegemonic al

marelui capital vest-european, dar și tentația de a susține un *exit* prematur, pentru care – cel puțin în România – încă nu există forțele sociale și politice pentru a-l face fezabil din punct de vedere socio-economic (i.e. printr-un program și o strategie socialiste). În schimb, stânga românească ar trebui să propună o abordare *dezobedientă* (Borțun 2022) față de acele reguli neoliberale ale arhitecturii instituționale europene care ar împiedica sau îngreuna politicile sociale și economice de care România are nevoie, precum naționalizarea sectoarelor cheie, ca energia ori industria grea, ori controlul asupra capitalului. O astfel de strategie ar dezvălui și mai clar caracterul nedemocratic și nereformabil al UE și al capitalismului în genere, creând astfel o masă critică, conștientă politic de nevoia ieșirii din acest proiect neo-liberal, neo-colonial și nedemocratic. Această ieșire, însă, nu trebuie să însemne retragerea în matca statului-națiune sau o autarhie de genul „socialismului într-o singură țară”, ci trebuie făcută în cheie internaționalistă, în vederea construirii de noi structuri de cooperare internațională, pe picior de egalitate și în slujba intereselor claselor populare. Internaționalismul nu e un accesoriu care dă bine, ci o necesitate obiectivă pentru tranziția fezabilă și durabilă către o societate post-capitalistă.

Înainte și la stânga!

Ca și în alte țări din regiune și nu numai, alternativa politică de care avem nevoie în vederea celor schițate mai sus nu se poate naște decât prin reunirea stângii românești – proverbial de fragmentată și disonantă în clipa de față – într-un proiect politic federativ, fie doar și ca alianță electorală în primă instanță. Un astfel de proiect ar putea include organizațiile de stânga existente, straturile militante ale mișcării sindicale, grupurile și rețelele de activiști care luptă pe teme relevante stângii, campanii și inițiative comunitare etc. Părțile constituente și-ar păstra propria identitate, însă ar cădea de acord asupra unei liste de revendicări comune. Nu e deloc imposibil să reunim majoritatea stângii românești în jurul unor revendicări generale precum: salarii și pensii decente pentru toți, extinderea drepturilor sociale, creșterea finanțării pentru sănătate, educație și alte servicii publice vitale, construirea de locuințe sociale și accesibile, dublată de plafonarea

chiriilor în orașele mari, creșterea și extinderea subvențiilor pentru mici fermieri și pentru fermele colective, regenerarea sustenabilă a bazei industriale a țării, investiții masive în energia regenerabilă, preluarea în proprietate publică și sub control democratic a sectoarelor cheie ale economiei.

Aceste revendicări ar fi promovate printr-o strategie duală, care să îmbine mobilizarea la firul ierbii cu electoralismul, prezența în stradă cu cea în instituții. Trebuie să învățăm din greșeala recentă a unor partide de stânga din alte țări, precum Podemos în Spania ori SYRIZA în Grecia, care de dragul succesului electoral au abandonat genul de militantism care, de fapt, le-a făcut posibil succesul electoral. Alegerile și instituțiile trebuie văzute mai degrabă ca o platformă de propagare a revendicărilor și intereselor claselor populare decât ca un mijloc veritabil de transformare a societății. Dimpotrivă, democrația liberală trebuie folosită, cum spuneam mai sus, ca un mijloc de a demonstra în practică faptul că transformarea societății nu e posibilă prin instituțiile status quo-ului. Altminteri, riscăm să devenim domesticiți de însuși sistemul pe care încercăm să-l contracarăm – dintr-o alternativă la establishment să devenim establishmentul alternativ (cam ce s-a ales de Podemos, de pildă).

Un astfel de proiect politic ar deveni rapid un pol de atracție pentru muncitori, tineri, grupuri sociale oprimăte, aflate în căutarea unei alternative politice. Această alternativă e cu atât mai urgentă în contextul ascensiunii populismului naționalist de dreapta reprezentat de AUR, care s-a erijat deja în principalul beneficiar al deziluziei oamenilor de rând față de partidele mainstream, cu peste 20% în sondaje. Este nevoie, așadar, de o orientare clară, consistentă și tenace către clasele populare, fără a căror mobilizare nicio stângă din istorie nu a obținut vreo victorie notabilă și de durată. Drumurile către clasele populare și mai ales către clasa muncitoare nu există încă pentru stânga românească, dar trebuie construite cu răbdare. Unul dintre ele trebuie să ducă spre mișcarea sindicală – nu spre birocrații din conducerea acesteia, confortabili în pozițiile lor de putere și în raport cu beneficiile care decurg din acestea, ci spre activiștii și membrii de rând, care vor syndicate mai combative și care pot fi convinși să contribuie activ la construirea unui partid politic care să le reprezinte interesele. Poate că un

nou partid de stânga nu are șanse să apară la inițiativa sindicatelor, dar nu are șanse să apară nici separat de ele.

Totodată, un proiect politic de stânga trebuie să se orienteze către milioanele de lucrători precari și nesindicalizați din sectorul privat. În ultimii ani, mai ales în cei de dinainte de pandemie, am asistat la o renaștere a grevelor, nu atât cantitativ, cât calitativ, cu dispute industriale lungi și intense în diverse sectoare ale economiei. Una dintre cele mai remarcabile a avut loc în 2019 la fabrica de vagoane de marfă Astra Rail din Arad. Inițial, un grup de muncitori imigranți din India a intrat într-o grevă spontană după ce salariile le-au fost reduse, fără preaviz, la nivelul salariului minim. Într-o manifestare exemplară a solidarității de clasă, muncitorii români au întrerupt și ei lucrul, înțelegând că lupta colegilor lor indieni este și lupta lor. S-a dovedit a fi cea mai mare grevă din fabrica respectivă din ultimii 20 de ani, obținând în final nu doar anularea tăierilor salariale pentru muncitorii indieni, ci și o creștere salarială de 15% pentru toți muncitorii. Acest caz a relevat atât apetitul muncitorilor de a se mobiliza în apărarea propriilor interese, cât și potențialul pentru organizarea solidarității de clasă în contextul unui flux tot mai mare de muncitori din afara Europei, fenomen pe care forțe politice precum AUR nu vor ezita să-l exploateze cinic în scop electoral.

Nu în ultimul rând, stânga trebuie să se orienteze către tineri, în special către studenți – o categorie socială cu rol cheie în multe mișcări de masă din ultimele decenii, de la Mai '68 la *Indignatii* spanioli. În România, noile generații sunt vizibil mai eliberate de prejudecățile anti-stângiste care au sufocat anii '90 și 2000. Desigur, acest fenomen face parte dintr-un proces mai amplu de radicalizare politică, care include și resurgența naționalismului și, într-o măsură mai mică, a ideilor fasciste. Epoca de criză sistemică în care ne aflăm se caracterizează prin tendințe contrare și polarizante, dar, per ansamblu, noile generații sunt născute și crescute într-un capitalism periferic și instabil din care nu se întrezărește vreun „viitor luminos”, ci o perpetuă criză socială în care cei mai mulți dintre tineri vor fi condamnați la locuri de muncă precare, salarii mici și drepturi puține – condiții pe care unii dintre ei sunt deja forțați să le accepte încă din timpul studiilor pentru a se putea întreține. Astfel de condiții duc inevitabil la o

raportare tot mai critică la sistemul în care trăim și la ideologia de legitimare a acestuia. De asemenea, experiența colectivă a vieții de student și – în cazul celor care nu sunt nevoiți să și muncească – programul relativ mai flexibil pe care aceasta îl presupune sunt motive suplimentare pentru care studenții constituie una dintre principalele categorii sociale din care un proiect de stânga poate atrage susținători și militanți.

La final, o reflecție pe tema organizării interne a unui eventual partid de stânga: pentru a evita degenerarea autoritaristă a experiențelor anterioare ale stângii socialiste, proiectul politic schițat aici nu va fi viabil fără o democrație internă veritabilă. Aceasta nu e importantă doar de formă, pentru a ne delimita de trecut și pentru a părea credibili în ochii oamenilor (deși, evident, și asta contează). Democrația este o necesitate practică. Cel mai bun program, cea mai bună strategie și cea mai bună tactică rezultă din schimbul dialectic și onest de opinii și argumente, dintr-o viață internă dinamică și vibrantă. Procesul de decizie nu poate fi – așa cum a fost de prea multe ori în istoria stângii radicale, și nu numai – prerogativa unei elite luminate de lideri providențiali, ci dreptul și datoria tuturor membrilor, implicați activ în acest proces prin structuri interne alese în mod democratic. O organizație politică, mai ales una socialistă, este tot atât de puternică pe cât de împuterniciți și avansați politic sunt membrii săi. O astfel de cultură internă, care să permită maximum de dezbateri, trebuie dublată de maximum de unitate în acțiune. Numai așa putem construi o alternativă politică de stânga care să se ia la trântă cu instituțiile și reprezentanții unei ordini care nu se va lăsa înlocuită de bună voie.

Astăzi, beneficiarii și apărătorii capitalismului vor să ne convingă că sistemul lor e treapta de nedepășit a progresului omenirii, că nu putem mai bine sau mai mult de atât, că experiența socialismului din secolul trecut a demonstrat odată și pentru totdeauna că nicio alternativă la capitalism nu e viabilă – niciunde, nicicând, nicicum. Numai că asta a fost convingerea beneficiarilor și susținătorilor fiecărui sistem din istorie. Toți au crezut că sistemul lor era etern ori de neînlocuit. Iar istoria i-a contrazis. La fel va fi și de data asta, însă nu de la sine. Istoria ne cere să ne organizăm în acest sens.

Bibliografie

- BAN, Cornel. 2012. „Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change”. *East European Politics and Societies and Cultures*, vol. 26, nr. 4, pp. 743-776.
- BORTUN, Vladimir. 2022. „Plan B for Europe: The Birth of ‘Disobedient Euroscepticism’?”. *Journal of Common Market Studies*, vol. 60, nr. 5, pp. 1416-1431.
- BORTUN, Vladimir. 2023. „A Reconceptualization of the Party Family: SYRIZA, Podemos, and the Emergence of the Neo-Reformist Left”. *New Political Science*, vol. 45, nr. 3, pp. 478-499.
- CCSAS. 2021. *Realizarea unui sondaj pe teme socio-politice, conform metodologiei elaborate de FES*.
- CERNAT, Maria, ANEMȚOAICEI, Ovidiu. 2019. „Sexo-Marxismul – Legitimarea etichetelor și resentimentului”. *Baricada*, <https://ro.baricada.org/sexo-marxismul-papahagi/>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- DAHLGREEN, Will. 2016. „British People Keener on Socialism than Capitalism”. *YouGov*, <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2016/02/23/british-people-view-socialism-more-favourably-capi>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- DALE, Gareth, UNKOVSKI-KORICA, Vladimir. 2022. „Varieties of Capitalism or Variegated State Capitalism? East Germany and Yugoslavia in Comparative Perspective”. *Business History*, vol. 65, nr. 7, pp. 1242-1274.
- DEMOS. 2018. *Program*, https://demos.org.ro/wp-content/uploads/2018/05/DEMOS_PROGRAM-%20FINAL_web.pdf. Accesat în 20 octombrie 2023.
- DIACONU, Răzvan. 2021. „Eurostat: România, cel mai mare procent din UE al populației cu risc de sărăcie”. *Curs de Guvernare*, <https://cursdeguvernare.ro/eurostat-romania-cel-mai-mare-procent-din-ue-al-populatiei-cu-risc-de-saracie.html>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- EDELMAN TRUST BAROMETER. 2020. *20th Annual Edelman Trust Barometer*, <https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2020-01/2020%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Global%20Report.pdf>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- ERIZANU, Paula. 2019. „Why It’s not Easy Being a Young Lefty in Eastern Europe”. *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/oct/30/young-lefty-eastern-europe-socialism>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- EUROSTAT. 2021. *Living Conditions in Europe – Income Distribution and Income Inequality*, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=>

- Living_conditions_in_Europeincome_distribution_and_income_inequality
&oldid=585980#Key_findings. Accesat în 20 octombrie 2023.
- EUROSTAT. 2023a. *Minimum Wage Statistics*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Minimum_wage_statistics. Accesat în 20 octombrie 2023.
- EUROSTAT. 2023b. *Government Expenditure on Social Protection*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_on_social_protection#Government_.27social_protection.27_expenditure_to_GDP_varied_across_EU_Member_States_from_8.7_.25_to_24.8_.25. Accesat în 20 octombrie 2023.
- HARVARD IOP SURVEY. 2016. *Survey of Young Americans' Attitudes toward Politics and Public Service 29th Edition*, https://iop.harvard.edu/sites/default/files/content/160423_Harvard-%20IOP_Spring%202016_TOPLINE_u.pdf. Accesat în 20 octombrie 2023.
- MCCUMBER, John. 2001. „Time in the Ditch: American Philosophy and the McCarthy Era”. *Diacritics*, vol. 26, nr. 1, pp. 33-49.
- MEIKSINS WOOD, Ellen. 2015. *Originea capitalismului*. Trad. și pref. de Veronica Lazăr. Cluj-Napoca: Tact.
- MIHAI, Adelina. 2018. „2,1 milioane de salariați români, adică 60% din total, au salariul minim pe economie. Creșterea salariului minim este mai mult o măsură antievaziune decât una socială”. *Ziarul Financiar*, <https://www.zf.ro/profesii/2-1-milioane-de-salariați-romani-adica-60-din-total-au-salariul-minim-pe-economie-cresterea-salariului-minim-este-mai-mult-o-masura-antievaziune-decat-una-sociala-17569637>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- NATALIA, Georgiana. 2022. „Marcel Ciolacu vrea să fie suprainpozitate marile afaceri: Antreprenorul român produce mai mult profit decât marile corporații străine”. *Capital*, <https://www.capital.ro/marcel-ciolacu-vrea-sa-fie-supraimpozitate-marile-afaceri-antrepreno-rul-roman-produce-mai-mult-profit-decat-marile-corporatii-straine.html>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- OECD. 2020. *Executive Summary. The First Portrait of the Romanian Diaspora in OECD Countries*, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/27927b96-en/index.html?itemId=/content/component/-27927b96-en>. Accesat în 20 octombrie 2022.
- POP, Luana. 2019. *ESPN Thematic Report on National strategies to fight homelessness and housing exclusion – Romania, European Social Policy Network (ESPN)*. Brussels: European Commission.

- SURVATION. 2022. *New Poll: Public Strongly Backing Public Ownership of Energy and Key Utilities*, <https://www.survation.com/new-poll-public-strongly-backing-public-ownership-of-energy-and-key-utilities/>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- ȘOMĂNESCU, Cristina. 2018. „Stâlpii prosperității din România: Firmele care fac cei mai mulți bani în fiecare județ al țării. Majoritatea sunt controlate de străini”. *Economica*, https://www.eco-nomica.net/stalpii-prosperitatii-din-romania--firmele-care-fac-cei-mai-multi-bani-in-fiecare-judet-al-tarii--majoritatea--controlate-de-investitori-straini_161893.html?fbclid=IwAR3r8-TGMg038HBtK_bPb2HCBgYntydV8SVvDOXlGUAQLA1eDiuGGb2-Wlu4. Accesat în 20 octombrie 2023.
- TIDEY, Alice. 2020. „‘Back to the Middle Ages’: Outrage in Romania over Gender Studies Ban”. *Euronews*, <https://www.euronews.com/2020/06/17/romania-gender-studies-ban-students-slam-new-law-as-going-back-to-the-middle-ages>. Accesat în 20 octombrie 2023.
- ZITELMANN, Rainer. 2023. „Attitudes towards Capitalism in 34 Countries on Five Continents”. *Economic Affairs*, vol. 43, nr. 3, pp. 353-371.

Despre autori

DRAGOȘ ADĂSCĂLIȚEI este ofițer de cercetare în unitatea care vizează analiza ocupării forței de muncă din cadrul Fundației Europene pentru Îmbunătățirea Condițiilor de Viață și de Muncă (Eurofound). Cercetările sale actuale se concentrează pe subiecte legate de viitorul muncii, inclusiv de impactul inteligenței artificiale asupra locurilor de muncă, de consecințele automatizării pentru ocuparea forței de muncă și de problemele de reglementare din jurul muncii pe platforme digitale. Înainte de a se alătura Eurofound, a fost lector în relații de muncă la Universitatea din Sheffield, Școala de Management. Deține un master în științe politice la Universitatea Central Europeană și un doctorat în sociologie de la Universitatea din Mannheim.

VLADIMIR BORTŢUN este un politolog critic specializat în stânga europeană, elite politice, transnaționalism și Uniunea Europeană. Actualmente, este cercetător postdoctoral în cadrul Departamentului de Politici și Intervenție Sociale al Universității Oxford, unde analizează impactul originii de clasă a elitelor politice britanice asupra atitudinilor și comportamentelor lor politice. În paralel, lucrează la un nou program de cercetare despre relațiile dintre fracțiunile clasei capitaliste și partidele populiste de dreapta din Europa de Vest. Cartea sa despre cooperarea transnațională a stângii europene, *Crisis, Austerity and Transnational Party Cooperation in Southern Europe: The Radical Left's Lost Decade*, a apărut recent la editura Palgrave Macmillan.

HESTIA DELIBAS este doctorandă în cadrul programului „Democrația în secolul XXI” la Centrul de Studii Sociale (CES) de la Universitatea din Coimbra. A absolvit masterul în Cercetare Sociologică Avansată și a obținut licența în Antropologie Socială la Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, din cadrul Universității Babeș-Bolyai. A primit o bursă doctorală acordată de „Fundația pentru Știință și Tehnologie” (FCT) pentru cercetarea sa de doctorat privind acapararea terenurilor în spațiul post-socialist. În 2021, a făcut parte din proiectul „JustFood: From Alternative Food Networks to Environmental Justice” la CES, coordonat de Irina Velicu. De asemenea, este membră a EcoSoc (Laboratorul de ecologie și societate) la CES.

ADI DOHOTARU este activist civic și cercetător, prin metodologia Participatory Action Research, în Societate Organizată Sustenabil SOS, asociație pe care a fondat-o. În mediile asociative, militează pentru cel mai mare spațiu public verde-albastru din România la nivelul Someșului, pentru Inele Verzi Metropolitane și alte bunuri publice. A popularizat bugetarea participativă în spațiul autohton, unde își oferă expertiza pentru o variantă mai în adâncime decât cea practică în Europa Centrală și de Est. Este vicepreședinte al Rețelei pentru Natură Urbană, care activează la nivel național pentru Soluții Bazate pe Natură, colaborator al Societății Academice din România și al Centrului pentru Studiul Democrației (Universitatea Babeș-Bolyai). E regizor de film documentar și explorează genuri hibride (non)ficționale.

IOANA FLOREA este cercetătoare asociată la Södertörn University (Stockholm), University of Gothenburg, Department of Sociology and Work Science, și la Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Studii Europene. Are un doctorat în sociologie obținut la Universitatea din București (2011). Lucrează în domeniul studiilor urbane critice, pe tema transformărilor urbane, a dezvoltării inegale și a financiarizării dezvoltării imobiliare. Face parte din rețeaua activistă Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire. A publicat recent împreună cu Agnes Gagyí și Kerstin Jacobsson cartea *Contemporary Housing Struggles. A Structural Field of Contention Approach* (2022, Palgrave). Este co-editoare cu Enikő Vincze și Manuel Aalbers a volumului *Uneven Real Estate Development in Romania at the Intersection of Deindustrialization and Financialization* (2024, Routledge).

ANDREEA GHEBA este asistent universitar în cadrul Facultății de Științe Politice (SNSPA) și deține un doctorat în științe politice axat pe analiza politicilor educaționale în sistemul de învățământ preuniversitar, obținut la SNSPA. Printre interesele de cercetare se numără politicile educaționale, politicile sociale și metodologia cercetării sociale.

SORIN GOG lucrează ca antropolog și sociolog în cadrul Universității Babeș-Bolyai, unde predă cursuri de teorii sociologice contemporane, sociologia religiei și subiectivități capitaliste. A desfășurat mai multe stagii de cercetare la Universitatea Fribourg (Elveția), Institutul Max Planck pentru Antropologie Socială (Germania), IWM (Austria), Colegiul Noua Europă (România) și Colegiul pentru Studii Avansate din Helsinki (Finlanda). În prezent, desfășoară proiecte de cercetare privind programele de dezvoltare personală și spirituală și modul în care acestea sunt conectate la transformările pieței muncii din România.

OVIDIU GORAN este avocat specializat în dreptul muncii, membru al Asociației Europene a Avocaților de Dreptul Muncii (EELA) și membru neexecutiv în consiliul de administrație al unei companii multinaționale. Experiența sa include, inter alia, negocieri colective, conflicte colective și individuale de muncă, restructurări în sectorul industrial. A absolvit un master în Administrarea Afacerilor (MBA) la Universitatea Maastricht, iar, în prezent, este doctorand în cadrul Universității Vrije, Amsterdam. Printre domeniile sale de interes se numără declinul sindicatelor, strategiile de revitalizare sindicală, reprezentarea sindicatelor la nivelul consiliilor de administrație, dar și evoluția sindicatelor în România.

TUDORINA MIHAI este activistă feministă și pentru dreptate socială. În prezent, lucrează la Fundația Friedrich Ebert Stiftung România în calitate de coordonatoare de programe. A obținut, în 2017, în cadrul SNSPA București, titlul de doctor în Științe Politice cu o temă de cercetare despre reprezentarea politică a femeilor din România în contextul europenizării. A inițiat și co-organizat numeroase dezbateri și manifestări publice pe teme legate de drepturile femeilor, în special, legate de violența de gen, accesul la drepturi reproductive și sexuale, educație sexuală în școli, discriminarea de gen pe piața muncii.

ANDREI MOCEAROV este inginer, absolvent al Institutului Politehnic București – Facultatea Energetică și economist, absolvent al Academiei de Studii Economice – Facultatea Relații Economice Internaționale. Din 2008 este doctor în economie. După 1993, a lucrat la Camera Deputaților în calitate de funcționar public parlamentar, ocupând succesiv mai multe funcții de conducere: Șef al Secretariatului Comisiei pentru afaceri europene, Director al Direcției de drept comunitar și Șef al Departamentului pentru studii parlamentare și politici ale UE. În perioada 2013-2017 a fost corespondentul Camerei Deputaților la Centrul european de documentare și cercetare parlamentară (ECPRD). A participat în calitate de consilier al delegației României la Convenția privind viitorul Europei care a redactat o primă variantă a Tratatului constituțional, transformat ulterior în Tratatul de la Lisabona. După 2000, a predat mai multe cursuri de economie și afaceri europene la ASE, în calitate de cadru didactic asociat, și la Universitatea Spiru Haret, în calitate de lector universitar.

VLADIMIR PASTI este profesor titular la SNSPA-București, unde predă cursuri de sociologie. A publicat 6 cărți de specialitate, în țară și în străinătate, și numeroase studii în volume și în reviste științifice din țară și din străinătate. Este specializat în studierea și teoretizarea comunismului și postcomunismului românesc din perspectiva dezvoltării sociale și a contextelor sale internaționale.

MIHAIL SANDU-DUMITRIU este doctorand al Universității Babeș-Bolyai, Școala Doctorală de Relații Internaționale și Studii Europene, din cadrul Facultății de Studii Europene. A studiat arhitectura și urbanismul la U.A.U.I.M. Cercetează transformările și politicile urbane din ultimii 50 de ani în București. Este activist pentru dreptate locativă în grupul Frontul Comun pentru Dreptul la Locuire. Va publica în volumul *Uneven Real Estate Development in Romania at the Intersection of Deindustrialization and Financialization* (2024, Routledge) un capitol despre vectorii dezvoltării urbane la periferiile orașelor mari.

VICTORIA STOICIU este, din iunie 2023, Consilier de Stat la Cancelaria Prim-Ministrului României. Între 2006 și 2023, a fost director de programe la Friedrich-Ebert-Stiftung. Domeniile ei de expertiză sunt: grupurile vulnerabile, relațiile de muncă, protecția socială, dialogul social. Începând cu anul 2016 este cercetător și corespondent național al Eurofound, agenția Comisiei Europene pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și viață. În anul 2019 și-a obținut doctoratul la Facultatea de Studii Europene, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, cu o teză despre protestele din România din perioada 2012-2018. A publicat articole de opinie pe teme socio-economice în *Libertatea*, dar și în *Contributors*, *CriticAtac*, *Dilema veche*, *România Liberă*, *România Curată*, *Decât o Revistă*, *Republica*.

AURORA TRIF este conferentiar universitar în relațiile internaționale de muncă și management al resurselor umane la Dublin City University Business School în Irlanda. Interesele sale de cercetare includ relațiile de muncă în Europa de Est, munca precară, syndicate, negocieri colective, conflicte colective și individuale de muncă. Aurora a publicat lucrări pe aceste subiecte în reviste științifice internaționale, cum ar fi *Human Relations*, *British Journal of Industrial Relations*, *European Journal of Industrial Relations*, *Industrial Relations Journal*, *Transfer: European Review of Labor and Research* și *Irish Journal of Management*.

ELENA TRIFAN este doctor în sociologie și profesoară asociată în cadrul Școlii Naționale de Științe Politice și Administrative (SNSPA) din București. Specializată în antropologie, Elena explorează intersecția dintre practica socială și ideologie, punând un accent deosebit pe dezvoltarea personală și pe influența neoliberalismului. În cercetările sale a abordat teme diverse, precum istoria cartierului Militari, hărțuirea sexuală în spațiul educațional sau locul pe piața muncii al persoanelor vârstnice, interesată fiind de înțelegerea transformărilor sociale și calea către o societate mai bună.

SEBASTIAN ȚOC este sociolog, cadru didactic la Școala Națională de Studii Politice și Administrative (SNSPA) și cercetător la Institutul de Cercetare a Calității Vieții (ICCV). În ultimii ani a cercetat aspecte precum: inegalitățile de oportunități educaționale și excluziunea socială în România, politicile sociale și programele care își propun reducerea sărăciei și inegalităților, respectiv consecințele transformărilor sociale și economice în România postsocialistă. Cea mai importantă publicație este volumul *Clasă și educație. Inegalitate și reproducere socială în sistemul de învățământ românesc* (Pro Universitaria, 2018).

IRINA VELICU este cercetătoare în domeniul ecologiei politice și conflictelor de mediu la Centrul de Studii Sociale, Universitatea din Coimbra, Portugalia. Velicu a fost Directoare a proiectului JUSTFOOD (2018-2022), extinzându-și cercetarea privind justiția de mediu și alimentară în Europa. Activitatea ei a primit finanțare de la organizații internaționale de cercetare (HORIZON 2020, FCT, Marie Curie). Publicațiile ei recente pot fi găsite în reviste precum *Environmental Politics, Ecological Economics, Geoforum, Theory, Culture & Society, Journal of Rural Studies, Antipode, Globalizations*. Velicu deține un doctorat în științe politice la Universitatea din Hawaii (SUA) și un master în studii internaționale de la Universitatea din Warwick (Marea Britanie).

ENIKŐ VINCZE este profesor în sociologie la Universitatea Babeș-Bolyai (Facultatea de Studii Europene) și activistă pentru dreptate locativă în cadrul „Căși sociale ACUM!” din Cluj. Cercetările și publicațiile sale din ultimii cinci ani adresează teme precum marginalizarea socio-teritorială și rasializarea sărăciei, dezvoltare inegală și injustiție spațială, politica și criza locuirii, dezvoltare imobiliară și acumulare de capital. Printre publicațiile sale privind transformările capitaliste în România amintim: „Glocalizarea neoliberalismului în România prin reforma statului și dezvoltarea antreprenorială”, în *Epoca Traian Bănescu*, volum coordonat de Florin Poenaru și Costi Rogozanu (Editura Tact, 2014, pp. 245-277); „Three Decades After. Advancing Capitalism and the (Re)production of Romania’s Semi-peripherality”, *Studia UBB Sociologia*, 2019, vol. 64, nr. 2, pp. 141-164; „Uneven EUfication, the Spatial Fix and the Dominance of Economic over the Social Policies”, *Studia UBB Sociologia*, 2020, vol. 65, nr. 2, pp. 5-33; „Politica pandemiei, criza capitalismului și alte lumi posibile”, în *Secolul XXI. Istorie recentă și futurologie*, volum coordonat de Alex Cistelean, (Editura Cartier, 2021, pp. 317-340); „O analiză autoreflexivă a mișcării pentru dreptate locativă ca formă de critică a capitalismului”, în *Critica socială și artistică a capitalismului românesc*, volum coordonat de Sorin Gog, Miki Braniște și Claudiu Turcuș (Presa Universitară Clujeană, 2021, pp. 77-99); „Deindustrialization and the Real-estate-development-driven Housing Regime. The Case of Romania in a Global Context”, *Studia UBB Sociologia*, 2023, vol. 68, nr. 1, pp. 25-73; „Dezvoltare inegală, dezindustrializare și capital imobiliar”, *Calitatea Vieții*, 2023, vol. 34, nr. 3.

**Victoria Stoiciu • Sorin Gog • Vladimir Pasti •
Enikő Vincze • Ioana Florea • Mihail Sandu-Dumitriu •
Andrei Mocearov • Ovidiu Goran • Aurora Trif •
Dragoș Adăscăliței • Sebastian Țoc • Andreea Gheba •
Tudorina Mihai • Adi Dohotaru • Irina Velicu •
Hestia Delibas • Elena Trifan • Vladimir Borțun**

ISBN: 978-606-37-2028-4